

Александар Фатић
Срђан Кораћ
Александра Булатовић

ЕТИКА
КРИМИНАЛИСТИЧКО
- ОБАВЕШТАЈНОГ РАДА

Институт за међународну политику и привреду

**ЕТИКА
КРИМИНАЛИСТИЧКО-
ОБАВЕШТАЈНОГ РАДА**

Александар ФАТИЋ

Срђан КОРАЋ

Александра БУЛАТОВИЋ

Београд, 2013. године

ЕТИКА КРИМИНАЛИСТИЧКО
-ОБАВЕШТАЈНОГ РАДА

Издавач

Институт за међународну политику и привреду
Београд, Македонска 25

За издавача

Душко Димитријевић

Аутори

Александар ФАТИЋ

Срђан КОРАЋ

Александра БУЛАТОВИЋ

Рецензенти

проф. др Божидар БАНОВИЋ

проф. др Желимир КЕШЕТОВИЋ

Компјутерска обрада

Снежана Војковић

Штампа

Интерпринт, Београд

ISBN 978-86-7067-179-9

САДРЖАЈ

1 Криминалистичко-обавештајни рад у систему борбе против организованог криминала и тероризма	5
2 Потреба за етиком јавне службе у обавештајном раду са репресивном функцијом	43
3 Деонтолошки модел етике	93
4 Консеквенцијалистички модел етике са посебним освртом на утилитаризам	109
5 Етички модел заједнице (комунитарна етика)	123
6 Организација и статус криминалистичко-обавештајне службе	147
7 Методе и технике криминалистичко-обавештајног рада	165
8 Питање о људским и грађанским правима	213
9 Етичко расуђивање криминалистичко-обавештајног оперативца	253
Закључак	287
Библиографија	301
Индекс	313

1

Криминалистичко-обавештајни рад у систему борбе против организованог криминала и тероризма¹

Шта је криминалистичко-обавештајни рад?

Стандардни модели рада полиције почивали су на реактивном приступу „решавању” кривичног дела. Деловање полиције је било комплементарно правосуђу и пре свега је требало да обезбеди подршку судском поступку. Трансформација компетенција полиције ка усвајању принципа такозваног обавештајно вођеног полицијског рада глобални је тренд у двадесет првом веку. Транзиција криминалистичко-обавештајног рада (у даљем тексту: КОР) од периферне активности којом се баве специјализоване јединице унутар полицијске структуре до самог језгра структуре и организације савременог полицијског рада одиграла се у складу са савременим друштвеним механизмом који препознајемо у другим актуелним друштвеним процесима, а према којем развијено друштво прихвата концепте који су утемељени на савременим научним сазнањима и казуистици (појавним облицима). Израстање КОР као кључног елемента полицијског рада подстакнуто је одвијањем различитих процеса у друштву.²

Како се полицијски рад оцењује према томе шта полиција заправо ради, а не како је организована или према томе шта би могла или би требало да ради, уочен је јаз између безбедносних очекивања заједнице и рада полиције

¹ Део овог текста заснован је на чланцима Александра Фатића „Истине и заблуде о ефектима обавештајног рада”, објављеном у часопису *Ревивија за безбедност*, год. II, бр. 9, 2008, стр. 26–31 и „Прислушкивањем до безбедности”, *Ревивија за безбедност*, год. III, бр. 1, 2009, стр. 5–18.

² Nick Tilley, “The Rediscovery of Learning: Crime Prevention and Scientific Realism”, in: Gordon Hughes and Adam Edwards (eds), *Crime Control and Community: The New Politics of Public Safety*, Willan Publishing, Cullompton, 2002.

јер се њен традиционалан начин рада показао као неефикасан.³ На снази је друштвени тренд чије је основно обележје врло ниска толеранција грађана као корисника услуга јавног сектора безбедности за неефикасност, грешке у раду, па чак и за објективне тешкоће — што је генерисало велики притисак на руководеће структуре у полицији. Истовремено, развој информacionих технологија одвијао се у мери која је без преседана у историји. Организовани криминал као нова, неконвенционална претња безбедности, ушао је у експанзију захваљујући процесима у вези са глобализацијом, укључујући и развој електронских финансијских трансакција и Интернета. Технолошки процеси повезани са глобализацијом тржишта омогућили су ефикасније умрежавање криминалних организација и њихово деловање у глобалним оквирима. Самим тим организовани криминал је постао комплекснији и софистициранији, тако да традиционални начин полицијског рада није више обезбеђивао адекватну контролу.

Савремени академски дискурс у коме доминира такозвана позитивистичка криминологија обезбедио је снажно теоријско упориште за КОР. Сви правци позитивистичке криминологије (биолошка, психолошка или социјална) полазе од мотивације као основног проблема истраживања, у смислу да сваки човек може бити изложен различитим околностима које га могу мотивисати на извршење кривичног дела. Позитивистичка криминологија мотивацију доводи у везу са варијабилним исходима понашања, обраћајући, наравно, посебну пажњу на оно друштвено неприхватљиво понашање које је санкционирано кривичним правом. Као теоријски приступ позитивистичка криминологија је усмерила фокус истраживања на предвиђање кривичних дела, посматрајући каузалне односе на детерминистички начин, то јест сматрајући да извесне комбинације фактора прејудицирају кривична дела. Овај предиктивни приступ је близак нагласку на спречавању кривичних дела, радије него њиховом накнадном „расветљавању”, и стога логично упућује на КОР као доминантан, проактиван модел полицијског рада.

Процене употребе полицијских ресурса сачињене почетком деведесетих година двадесетог века у Великој Британији показале су да су у највећем обиму ресурси усмеравани на репресију као реакцију на криминал. Анализе су показале да је потребно променити фокус полицијског рада и усмерити га на *извршиоце* кривичних дела, односно

³ Jerry H. Ratcliffe, *Intelligence-led Policing*, Willan Publishing, Cullompton, 2008.

на дугорочно праћење њихових криминалних „каријера”. Утолико је од суштинске важности за успешно полицијско деловање постало обезбеђење праве информације, у правом тренутку, о криминалним активностима, па је КОР као *modus operandi* полиције допринео повећању ефикасности у сузбијању криминала.

Дефинисање криминалистичко-обавештајног рада

Иако га је данас могуће разматрати на основу вишедеценијске праксе, разумевање КОР као савременог концепта полицијског рада често није адекватно утемељено. Колоквијално схватање КОР засновано је на интуитивном резонувању да је реч о тајној, прикривеној активности која подразумева извесну моралну проблематичност. Упркос томе што је КОР ушао у професионални дискурс, ни у оквирима полицијских структура нема његовог једнозначног разумевања. Није реткост да и руководства полицијских структура сматрају да КОР, иако је корисно средство у истрази, има мало утицаја на стратешко доношење одлука о контроли криминала.⁴

Ипак, ефикасан полицијски рад заснован је на новим овлашћењима ради проактивног деловања (КОР не би био могућ без посебних извршних овлашћења, попут уласка у приватне просторије, претреса и заплена предмета), које је шире од стандардне оперативне аналитике (праћења комуникација и људи, проучавање криминалних организација, праћење трендова у криминалном миљеу итд).⁵ Данас се може са поузданошћу тврдити да је рад полиције без КОР фактички незамислив.

У формалном смислу, не постоји универзално прихваћена дефиниција КОР, иако су елементи већине дефиниција исти или бар слични. Једноставна одредница упућује на КОР као систематско поступање у циљу прикупљања информација, њиховог разврставања и анализирања са циљем

⁴ Овакво разумевање КОР нити је прецизно нити упућује на различите модалитете употребе КОР и правила у вези са његовим функционисањем што за последицу има недовољно коришћење његових потенцијала. Више видети у: Jerry H. Ratcliffe and Ray A. Guidetti, “State Police Investigative Structure and the Adoption of Intelligence-Led Policing”, *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, vol. 31, issue 1, 2008, pp. 109–128.

⁵ Curtis Clarke, “Proactive Policing: Standing on the Shoulders of Community-Based Policing”, *Police Practice and Research*, vol. 7, no. 1, 2006, pp. 3–17.

планирања полицијских активности и расподеле ресурса са којима полиција располаже. У оперативном смислу КОР се ближе одређује као прикупљање и анализа информација у вези са криминалом и условима за чињење кривичних дела. Са становишта руковођења полицијом КОР се одређује као начин размишљања усмерен на унапређено познавање средине за оперативно деловање.

Имајући у виду ширину обухвата КОР, потребно је утврдити ригидне смернице о његовом функционисању и оне морају да буду засноване на очувању уставом загарантованих слобода и права грађана. Истовремено, смернице треба да омогуће прецизну и безбедну размену информација унутар полицијске структуре, али и свих институција надлежних за спровођење закона. Неопходна претпоставка ефикасности и одговорности у овој области је ваљано вођење КОР досијеа, база података и осталих облика документације.

Функционисање криминалистичко-обавештајног рада

Посебност КОР у односу на друге врсте обавештајног рада је деловање у оквирима структура јавне безбедности сопствене земље. Због тога се КОР спроводи строго у складу са законом, за разлику од класичног, безбедносног обавештајног рада, који се, када се одвија у иностранству, по дефиницији спроводи незаконито. У односу на средства којима се користи, КОР управо стога подлеже бројним законским ограничењима.⁶ Осим правних, КОР подлеже и различитим етичким ограничењима, која почивају на перцепцијама фактора безбедносног ризика и на доминантним вредностима заједнице.⁷

Фундаментално питање функционисања КОР одређено је условима потребним да би био ефикасан. Иако се у литератури и пракси не назива увек истим именом, КОР је специјализована активност коју одликују специфична методологија и технике. Важан део КОР је прикупљање

⁶ David L. Carter and Jeremy G. Carter, "Intelligence-Led Policing: Conceptual and Functional Considerations for Public Policy", *Criminal Justice Policy Review*, vol. 20, no. 3, September 2009, pp. 310–325.

⁷ Janet Foster and Ben Bowling, "Policing and the Police", in: Mike Maguire, Rod Morgan and Robert Reiner (eds), *The Oxford Handbook of Criminology*, 3rd edition, Oxford University Press, Oxford, 2002, pp. 912–914.

сирових информација које се користе за анализу, па се функција КОР услед тога често описује као „истраживачка”. Међутим, прикупљање информација мора бити фокусирано на одговарајући начин како би се безбедносне претње правилно идентификовале и разумеле.⁸ Овај фокус често одређују аналитичари који дефинишу неопходне елементе за КОР и коју су засновани на информацијама које су прикупљене како од припадника институција репресивног система тако и непосредно од грађана.

Користећи се најједноставнијом матемачком формулацијом може се приказати КОР на следећи начин:

КОР информација + КОР анализа = КОР производ

Већ и из овако једноставне формулације уочава се динамички карактер КОР. Уопштено узев, КОР циклус подразумева четири сегмента рада: прикупљање информација, њихово проверавање, анализу и формулисање финалног обавештајног производа. Унутар ових широко постављених параметара, КОР циклус одвија се кроз низ фаза, а свака од њих подлеже етичким и законским ограничењима, али и процени како квалитета тако и интегритета рада КОР службеника.

Историјске околности увођења обавештајног рада у репресивни систем

Настојање државних институција да делотворно надзиру друштвене процесе са девијантним обележјима створило је потребу за установљавањем посебног контролног апарата, који ће тајним или полутајним методама и техникама обављати обавештајне задатке. Ти задаци су повезани са репресивном политиком усмереном на поједине категорије лица, опажене као претња друштвеном и политичком поретку (странци са радикалним идејама, анархисти, комунисти, припадници тајних друштава и слично). У доба модерне државе, заматак

⁸ David L. Carter, *Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local and Tribal Law Enforcement Agencies*, 2nd edition, Office of Community Oriented Policing Services, Washington D.C., 2007.

ове врсте јавне службе постепено се појављује у бирократским организацијама појединих индустријских земаља друге половине деветнаестог века, али је пун институционалан и функционалан развој достигао у првој половини двадесетог века у САД.

САД као индустријско друштво у брзом привредном и демографском успону, већ у првој декади двадесетог века почеле су да се суочавају са негативним странама динамичних социјалних односа. Улични криминал, раширена корупција у локалним самоуправама, насилно уклањање тржишне конкуренције, етнички сукоби између сиромашних имиграната у пренасељеним урбаним срединама и окршаји између радника и власника фабрика прикривено су одгајали генерацију будућих професионалних криминалаца. Посматрано из безбедносне перспективе, ширење анархистичких идеја представљало је посебно опасан тренд јер су њихови носиоци биле својеврсне претече савремених терориста — идеалисти-револуционари организовани у мале групе и спремни на насилно свргавање тлачитељске владе која брани капиталистичку класу. Упркос описаним околностима, локалне заједнице и савезне државе имале су политички регрутовану, слабо обучену и мизерно плаћену полицију, а нису постојали ни систематично праћење и прогон девијантног понашања, ни обједињен механизам за репресивно спровођење закона на нивоу читаве територије ове простране државе.⁹

У америчком јавном животу са краја деветнаестог и почетка двадесетог века велики утицај имао је тзв. прогресивистички покрет, који је окупљао водеће домаће интелектуалце и друштвене реформаторе у промишљању праваца даљег економског, политичког, културног и социјалног развоја. Прогресивисти су сматрали да је за решавање кризних питања и остварење дугорочне правде неопходна интервенција федералних власти, односно да су институције државе потребне не само за заштиту појединаца, него и за социјално обликовање које ће појединцу помоћи да се оствари.¹⁰ Заступници прогресивистичких политичких идеја

⁹ *The FBI: A Centennial History, 1908–2008*, U.S. Department of Justice, Federal Bureau of Investigation, Washington D.C., 2008, p. 2.

¹⁰ О америчком прогресивизму опширније у: Thomas G. West and William A. Schambra, "The Progressive Movement and the Transformation of American Politics", *First Principles Series Report*, The Heritage Foundation, no. 12, July 2007, http://s3.amazonaws.com/thf_media/2007/pdf/fp12.pdf.

залагали су се да се значајна јавна овлашћења узму из руку корумпираних локалних политичара и пренесу на ниво централне власти; федерална власт у Вашингтону би потом установила јавне агенције које би водили политички неутрални стручњаци, са циљем да кроз јавну политику и програме преточе вољу грађана у праксу. Локалне политичаре би заменили политички неутрални менаџери, који би руководили образованом и специјализованом управом.

Анархистичким идејама мотивисан атентат на америчког председника Вилеама Мекинлија (William McKinley) 1901. године тадашњи потпредседник и један од најутицајнијих прогресивиста Теодор Рузвелт (Theodore Roosevelt) искористио је да у годинама које су уследиле створи заметак прве КОР службе. Будући да је био окорели борац против корупције и провео две године на челу њујоршке полиције, Рузвелт је јасно видео да ефикасно супротстављање све сложенијим облицима криминала захтева стварање јединице са специјално обученим инспекторима који би прикупљали судски валидне доказе у случајевима криминала који прелазе границе једне савезне државе, или их није могуће решити на локалном нивоу. Уз помоћ свог истомишљеника и веома способног адвоката и политичара, министра правде Чарлса Бонапарте (Charles Bonaparte), Рузвелт је 1908. године под окриљем Министарства правде установио одељење за истраге, састављено од тридесетак инспектора.¹¹ Годину дана касније, пензионисаног Бонапартеа на месту министра правде је заменио Џорџ Викиршем (George W. Wickersham), који је новој организационој јединици подарио име Биро за истраге (Bureau of Investigation).

Биро за истраге је све до двадесетих година био институционално слаб, јер су службеници били недовољно професионални, лоше обучени, недисциплиновани и имали су лоше руководство. На пример, једном службенику стационарном у Филаделфији годинама је било допуштено да упоредо обавља КОР послове и узгаја брусницу. Ипак, постепено је од надарених и способних обавештајаца створено језгро будуће службе (око 300 агената), а прве категорије кривичних дела којима се Биро за истраге бавио биле су корупција, кршење антимонополских прописа, угрожавање грађанских права, злоупотребе са непокретностима, банкарске преваре, крађа ауторских права, присиљан рад, трговина људима и проституција.¹²

¹¹ *The FBI: A Centennial History, 1908–2008*, op. cit., pp. 3–5, 8.

¹² *Ibid.*, p. 8.

Тек у раздобљу након Првог светског рата Биро за истраге је услед потребе за ефикасним спровођењем политике прохибиције прерастао у озбиљно организовану службу са око 4000 запослених. Реч је о покушају да се закаснело одговори на нагло растуће стопе оружаних пљачки банака, отмице, трговину наркотицима, крађу аутомобила и коцкање. Промашена политика прохибиције омогућила је бројним криминалцима да се обогате и да драстично повећају утицај на друштво и политички живот. Према проценама сачињеним средином двадесетих година, само је у Чикагу деловало око 1300 криминалних група, добро наоружаних и спремних да великим сумама подмите полицајце и локалне политичаре. Резултат криминалне моћи можда се најбоље видео у годишњој бројци од око 12.000 убистава широм САД, почињених у отвореним борбама гангова за територијалну превласт.

У том раздобљу се уз хијерархију Министарства правде брзо успињао млади адвокат Џон Едгар Хувер (John Edgar Hoover), који је 1924. године именован за директора Бироа за истраге. Хувер је одиграо пресудну менаџерску улогу у реорганизацији службе и постављању професионалних темеља те службе тако што је увео прецизна правила поступања, ефикасну контролу рада и постепено одстранио све нестручне службенике и оне доведене „преко везе”. Агенти Бироа за истраге регрутовани су искључиво на основу година старости (25–35), психо-физичких способности, образовања (у области права или рачуноводства) и других вештина, а сви примљени кандидати морали су да прођу интерну обуку.¹³

Хувер је увео научне методе и егзактност у рад Бироа за истраге, а почетни корак било је оснивање националне базе отисака прстију преузетих од локалних и савезних полиција. Систем досијеа био је позајмљен из војске, а појединачне досијее чинио је тзв. сиров обавештајни материјал прикупљен о особи за коју се сумњало да је укључена у криминалне активности, сарађује са криминалцима или представља претњу безбедности и јавном реду заједнице.¹⁴ Типични примери особа о којима су вођени досијеи били су кријумчари из времена прохибиције или гангстери високог ранга попут Ал Капонеа, Бонија и Клајда, Баркерове

¹³ Ibid., p. 17.

¹⁴ David L. Carter, *Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies*, op. cit., p. 22.

банде или Келија „Машинке”. Национална база је помогла у откривању починилаца серијских кривичних дела када су она прелазила границе локалних заједница или савезних држава, па локалне полиције нису биле надлежне или опремљене да воде истраге. Следећи корак било је успостављање система класификације и евиденције кривичних досијеа, а потом заснивање статистичког праћења криминалних трендова како би власти ефикасно усмеравале расположиве ресурсе у оквиру репресивног система. Треће велико унапређење КОР одиграло се са развојем научних лабораторија, унајмљивањем стручњака различитих профила и сталним праћењем научних достигнућа како би се нашла њихова примена у расветљавању сложених кривичних дела.

Окончање политике прохибиције 1933. године није довело до пада опште стопе криминала јер је у том тренутку у пуном замаху била Велика економска криза. Масовна незапосленост и сиромаштво подстакли су „предузимљивије” грађане да ред испред народних кухиња замене криминалном каријером, упркос чињеници да су до средине деценије трагично окончани животи већине најопаснијих гангстера. Биро за истраге је у међувремену постао познат у јавности по успеху у борби против организованог криминала. Конгрес је Бироу за истраге доделио овлашћења да његови агенти носе оружје и хапсе осумњичене, а 1935. године преименован је у Савезни биро за истраге (*Federal Bureau of Investigation*), данас познатији по акрониму FBI.

У раздобљу након Другог светског рата, начин обављања КОР послова FBI постао је предмет озбиљних приговора јавности са судским епилогом због открића постојане праксе кршења грађанских и људских права. Будући да ће о „тамној” страни КОР бити речи у наредном поглављу, овде ћемо се усредсредити само на препоруке специјалних одбора Конгреса у погледу реорганизације КОР функције у оквиру репресивног система САД. Тежиште истрага које су спровели специјални парламентарни одбори стављено је на утврђивање законитости рада и процену подесности појединих предузиманих оперативних радњи, а усвојене препоруке односиле су се на јасно разграничење КОР од класичног обавештајног рада усмереног на територије других држава. Национална саветодавна комисија за стандарде и циљеве кривичног прогона (*National Advisory Commission on Criminal Justice Standards and Goals — NAC*) основана је 1971. године ради израде скупа препорука о томе како треба да изгледа обавештајни рад у репресивном систему на локалном и нивоу

савезних држава. На плану успостављања обавештајне функције, свакој савезној држави и локалној полицији саветовано је да развију сопствени КОР апарат, а савезним државама додатно је препоручено да установе регионалну мрежу КОР ради ефикасне размене података о криминалцима. На плану успостављања обавештајне оперативности, свака државна и локална КОР служба треба да пружи подршку федералним агенцијама, развију оперативне смернице и процедуре како би се осигурао делотворан и ефикасан КОР, одреде службеника који ће комуницирати и подносити извештаје главном претпостављеном и надгледати све активности у КОР, као и да развију процедуре за исправну проверу, обезбеђење и ширење информација повезаних са КОР.¹⁵

Организовани криминал у САД је средином осамдесетих година толико нарастао по обиму и врсти незаконитих послова да обавештајне службе у локалним и полицијама савезних држава нису успеле да у потпуности организују КОР у складу са описаним препорукама и ваљано одговоре на нове безбедносне претње. Недовољни људски ресурси и неодговарајућа експертиза утицали су на локалне КОР службе да доживе неуспех у праћењу и анализи криминалних трендова, јер су делокруг послова свеле само на прву фазу КОР, односно на прикупљање података и њихову размену са другим службама. Обавештајни службеници нису имали довољно професионалног знања у области анализе — превасходно због недостатка интерних тренинга, па су обавештајни производи били несистематични и рађени су највише *ad hoc*, односно како би се пружио материјал за одлучивање у неком актуелном кризном случају. Поред тога, релативно велики број полицијских руководиоца није схватао вредност КОР или није био способан да користи готове производе КОР у спровођењу политике борбе против организованог и других типова сложеног криминала. Због тога су КОР јединице коришћене реактивно, као својеврсна ризница за похрањивање обавештајних података и досијеа, а не као проактивни ресурс полиције који треба да осигура ефикасну превенцију криминала. Реактивна филозофија употребе КОР довела је до неблаговременог и селективног ширења обавештајних сазнања и резултата анализа, што је условило лош институционални одговор на сталне промене у деловању група организованог криминала у погледу илегалних роба и услуга, метода и учесника.

¹⁵ Препоруке су наведене према: *ibid.*, pp. 30–31.

Заокрети у организацији обавештајне заједнице у САД

Улога КОР у репресивном систему контроле криминала, а посебно када је реч о борби против организованог криминала, носи сопствене контроверзе. Оне се пре свега тичу чињенице да је КОР по својој намени и оперативним карактеристикама суштински нерепресиван, те да се његови резултати често могу компромитовати репресивним радњама. Као и свака обавештајна делатност, КОР се заснива на посматрању догађаја, а не на утицању на њихово одвијање, осим у случајевима када обавештајни подаци указују на припрему неког кривичног дела изразито високог степена непосредне безбедносне претње, па је деловање на спречавању тог дела вредно жртвовања комплетне обавештајне операције.

Припрема обавештајне операције, осим чињенице да подразумева значајно време, често доноси високе трошкове у материјалном смислу. Није реткост да се инфилтрација агента у криминалну структуру припрема месецима, а да његово деловање у криминалној организацији, уз све проблеме који из тога проистичу, такође траје месецима, у неким случајевима годинама. Током тог периода, агент мора бити „покривен” у правном смислу, јер је сведок, или је принуђен да учествује, у низу кривичних дела. Иза њега стоји читав организација у оквиру КОР службе, са ресурсима и трошковима који могу да буду зачакани и за најразвијеније КОР структуре. Стога је изразито важно да се планирање репресивног деловања, посебно полицијских акција или тужилачких истрага које могу „покренути” догађаје у криминалној организацији, пажљиво планира. У демократским системима, у којима постоји висок степен узајамне независности између, рецимо, КОР службе и полиције, или између полиције и правосуђа, често је компликовано обезбедити такву синхронизацију. Стога између оперативних циљева КОР службе и самог репресивног система у оквиру кога се она најчешће организује, и са којим мора да ради у синергији, постоји суштинска напетост.

У дисциплинарном смислу, ова врста напетости карактерише однос било које врсте обавештајног рада и репресивног деловања, а не само КОР. Истовремено, после проширивања домена употребе обавештајног рада у области контроле криминала и тероризма после терористичких напада на САД 2001. године, и сама обавештајна заједница је претрпела организационе промене које утичу на однос између обавештајног деловања као посматрања, и репресивног деловања као интервенисања

у односу на безбедносне изазове. Дobar пример те реорганизације је реформа обавештајне заједнице у САД непосредно после 11. септембра 2001. и у годинама које су уследиле.

Током првих осам месеци 2001. године, непосредно пре напада на Њујорк и Вашингтон 11. септембра исте године, у дневним обавештајним брифинзима председника САД налазило се у просеку 40 чланака који су се односили на Осаму бин Ладена. Крајем јуна 2001. године, главни службеник Савета за националну безбедност за тероризам обавестио је помоћника председника за питања националне безбедности, државну секретарку Кондолизу Рајс (Condoleezza Rice), да су индикације да је у току припрема напада на САД „достигле крешендо”. У дневни брифинг за председника за 6. август 2001. године, CIA је укључила чланак под насловом „Бин Ладен одлучан да нападне САД”. Два месеца пре напада 11. септембра, у званичном брифингу наведено је да ће Бин Ладен „извести значајан терористички напад против интереса САД и/или Израела током наредних неколико недеља. Напад ће бити спектакуларан и смишљен тако да изазове масовне жртве”.¹⁶

Упркос овим извештајима, америчка влада није реаговала и 11. септембар 2001. године се десио онако како је ушао у анале историје обавештајних неуспеха. Резултат овог историјског неуспеха била је права салва критика у Америци, конгресна преиспитивања организације обавештајног апарата, и његова по домену највећа реорганизација од доношења америчког Закона о националној безбедности (*National Security Act*) 1947. године. Та организација укључила је увођење радног места Националног директора за обавештајни рад и оснивање Националног центра за борбу против тероризма, али је у нормативном и процесном смислу „Бушова обавештајна реформа” 2004. године донела и бројна проширења овлашћења обавештајног апарата у односу на традиционално дефинисан корпус грађанских права и слобода. Између осталог, председник Џорџ Буш млађи је одобрио прислушкивање америчких грађана противно дотадашњим законским овлашћењима, а CIA је поново ставила велики нагласак на регрутовање оперативаца и употребу такозваног људског обавештајног фактора (*human intelligence* — HUMINT), то јест агената на

¹⁶ Наведено према: Richard K. Betts, “Two Faces of Intelligence Failure: September 11 and Iraq’s Missing WMD”, *Political Science Quarterly*, vol. 122, no. 4, Winter 2007–2008, pp. 585–606.

терену, уместо претежног ослањања на технологију и сарадњу са пријатељским обавештајним службама, као пре 11. септембра. Највећи део ових организационих промена резултат је предлога сенатора Саксби Чемблиса (Saxby Chambliss), члана Сенатског комитета за обавештајни рад и чланице Конгреса Џејн Харман (Jane Harman). Чемблис, који је још 2002. године, заједно са Хармановом, као конгресмен и председавајући конгресног Поткомитета за тероризам и домовинску безбедност (*Subcommittee on Terrorism and Homeland Security*), био аутор извештаја о слабостима обавештајног рада пре 2001. године, као сенатор, 7. јануара 2005. посебно је критиковао „фасцинацију технологијом” у методологији обавештајног рада. Његов захтев је био да се „повећа број шпијуна на терену” (дослован цитат са речју *spies*) јер се, према његовом мишљењу, једино помоћу људског фактора у обавештајном раду могу „предвиђати намере противника”, док је технологија у томе далеко мање успешна.

Тактички проблеми са „људским фактором”

Иако је од Чемблисових иступања у Конгресу и Сенату америчка обавештајна заједница спровела велику кадровску поуну у својим редовима, нека од кључних тактичких питања у вези са људским фактором у обавештајном раду нису довољно расправљена ни у америчким институцијама.

Пре свега, агенти, или како их Чемблис назива, „шпијуни”, у принципу нису запослени у обавештајним агенцијама, већ су регрутовани извори из шире заједнице и њихов идентитет је службена тајна. Они нису оперативци обавештајног апарата. Стога их је тешко контролисати и њихова употреба је скопчана са значајним оперативним и законским ризицима. Они не подлежу законској одговорности и дисциплини која важи за службенике обавештајне заједнице и често имају специфичне интересе који могу одлучујуће утицати на селекцију информација и начин на који их они преносе оперативцима. Стога се подаци који се добијају од њих морају третирати са резервом, проверавати из више извора, и одржавати у извесној равнотежи са подацима који се добијају из других извора, укључујући технологију и пријатељске обавештајне службе. Свако нарушавање ове равнотеже може само додатно да компромитује квалитет обавештајних података, а самим тим и обавештајна анализа и одговарајуће

мере које се предузимају против терористичке претње могу бити озбиљно искривљени.

Друга слабост употребе агената лежи у чињеници да многи од њих, ако не и већина, потичу из криминалних окружења. Неки су чланови терористичких организација, неки организованих криминалних група, а вероватно најмањи број извора је међу легитимним грађанима. Стога њихова употреба подразумева извештај реципроцитет, као и када је реч о употреби извора за борбу против организованог криминала, а тај реципроцитет се најчешће своди на давање новца и гарантовање имунитета од кривичног гоњења, као и на извесне привилегије приликом обављања профитних послова. Овај реципроцитет је инхерентно у сукобу са уставним одредбама о равноправности грађана и у највећем броју случајева подразумева кршење закона, тако да је трансакциони трошак, у смислу ризика који обавештајне агенције преузимају због екстензивног коришћења агената, сразмерно велики.

Коначно, мотивација криминалних актера који делују као агенти приликом обезбеђивања информација за обавештајни апарат никада није транспарентна, из чега произлази опасност да се сама политика обавештајног рада „увије” око приоритета који проистичу из интереса извора, а не из јасних принципа и приоритета у борби против тероризма. Информације које се добију на овај начин могу бити усмерене против ривалских група, против недужних грађана, верских заједница или пословних конкурената. Уколико се умањи могућност укрштања информација са подацима добијених из извора који нису директно повезани са људским фактором, такозвани обавештајни ризик се повећава, у смислу да се обавештајни рад излаже опасности да се приближи структурној, мада можда несвесној, сарадњи са организованим криминалом.

Логика моћи у обавештајном раду

Један од основних принципа обавештајног рада је генерисање компаративне премоћи у односу на цивилну заједницу употребом интрузивних метода прикупљања информација на основу посебних и опсежних овлашћења, како оперативних тако и процесних, што је већ само по себи довољно застрашујуће за обичне грађане.

Један елемент те моћи проистиче из широког домена информација које се могу прикупљати, које се могу односити на приватну сферу живота грађана, и које, по дефиницији, не морају бити релевантне за кривични поступак, нити се такав поступак икада мора покренути, а информације се ипак могу чувати и у начелу се чувају. Другим речима, обавештајна заједница има овлашћења да прикупља информације у тзв. проактивној форми, дакле информације које нису повезане са сумњичењем неког грађанина за неко кривично дело. Те информације не морају уопште конституисати доказе да је кривично дело почињено, а ипак се могу сматрати „оперативно релевантним”, можда за поступање према неком независном али повезаном лицу, и стога ће се чувати. Истовремено, категорија „безбедносно интересантног субјекта”, која се користи као „окидач” за предузимање мера према неком лицу, није кривичноправна категорија и, у строгом смислу, није уопште уставно допуштена категорија у демократским друштвима, јер је нејасно шта она у стварности значи и тачно које активности према тако дефинисаном лицу су допуштене и легитимне.

Други елемент моћи обавештајног рада проистиче не из прикупљања, него из пласирања информација и дезинформација. Широко је раширена заблуда да је функција обавештајног апарата искључиво да прикупља информације. Напротив, равноправна функција државне безбедности је да остварује „интерес националне безбедности” у складу са посебним овлашћењима, пласирањем истина, полуистина и чистих дезинформација на начине којима ће се створити услови за уклањање неке препреке (често особе), у политичком, професионалном или физичком смислу. Овај модел деловања у обавештајном раду популарно се назива „црном пропагандом” и све развијене обавештајне агенције имају посебне структуре које се целовито баве разрадом модела тог типа пропаганде.

Током Другог светског рата, један од облика црне пропаганде коју су водиле британска и америчка обавештајна заједница састојао се у покушају ширења информације да је Хитлер оболео од сифилиса. Њен циљ је удбенички дефинисан као „стварање ситуације у којој је свима јасно да је оно што изгледа исправно — сигурно искривљено, а оно што изгледа сумњиво — највероватније је исправно”. Формирање овакве колективне свести сасвим јасно отвара простор за аутократску владавину и све врсте злоупотреба државне власти.

Имајући све наведено у виду, употреба извора из криминалних средина се чини додатно ризичним, јер је једина реална брана злоупотреби велике моћи коју поседује обавештајна заједница интегритет јавног службеника и принцип да се овлашћења примењују на минималном неопходном нивоу, а у slabим и неразвијеним државама ни ти принципи се не примењују. Стога је ослањање на криминалне изворе у начелу ризик који, ако се и прихвата, мора свакако бити у равнотежи са другим методама којима се тај ризик бар делимично може држати под контролом.

Синдром „распаканог вука”

Упркос свим ризицима повећаног обима коришћења доушника, то јест „људског фактора” у обавештајном раду, иницијативе за прихватање већег безбедносног ризика који из тога произлази су присутне у већини обавештајних структура данас. Разлог лежи у чињеници да употреба агената подразумева знатно већа овлашћења за оне који их регрутују и контролишу, као и да се, уз регрутовање извора, редовно одобрава и повећано регрутовање оперативаца, односно значајно већи буџети за обавештајне структуре. После 11. септембра 2001. године, безбедносни сектор је постао једна од највећих индустрија у САД и другим развијеним земљама и по улагањима се приближио војној индустрији. Синергије између државног и приватног обавештајног сектора већ су развијене и испреплетане, а количина новца у оптицају је без преседана у историји света.

Економска логика разрастања безбедносног сектора у Америци, а следећи њен пример, и у другим земљама, после 11. септембра, подржава се и некритичким анализама и коментарима о обавештајним неуспесима попут оног 2001. године. Као аргументи се наводе, потпуно недопустиво, наводни „обзири у вези са гаранцијама људских права”, па се сугерише да би укидањем људских права биле избегнуте будуће грешке у обавештајном раду. Такав аргумент, мада индиректно, износи и Ричард Бетс (Richard K. Betts) у наведеном тексту.¹⁷ Разлози неуспеха се, осим тога, траже у „техничким грешкама”. Такве грешке, иако САД годишње троше око 50 милијарди долара само на обавештајни рад, подразумевају, рецимо, слање

¹⁷ Ibid., p. 588.

поруке једне агенције другој о некој претњи, при чему се деси да порука не буде послата, па као резултат тога дође до терористичког напада. Такав је случај, рецимо, са чувеним „меморандумом из Феникса”, тј. дописом једног агента FBI који је два месеца пре напада 11. септембра 2001. констатовао да „неуобичајено велики број безбедносно интересантних појединаца похађа школе летења у Аризони”. У меморандуму се упозорава да је могуће да бин Ладен „оркестрира нови пројект”. Упућен једној од локалних канцеларија FBI, овај меморандум, како се наводи, стицајем околности „није стигао у канцеларије FBI које се баве бин Ладеном до 12. септембра”.¹⁸ Слично томе, наводно је CIA издала инструкцију да се пошаље обавештење FBI да треба пратити Калида ал Мидара (Khalid al-Midhar), једног од будућих отмичара авиона, те да је та порука послата и „стигао је сигнал да је послата”, а она у ствари није била послата.¹⁹

Такозвани сигнални обавештајни материјал (SIGINT) до кога се долази на основу извештаја агената са терена или пресретања комуникација (у основи, различитих врста прислушкивања и читања порука), често доводе до „обавештајног треперења”, тј. до великог броја порука које сугеришу терористички напад. Свега дан пре 11. септембра пресретнуто је око 30 порука са садржајем попут: „утакмица почиње” или „сутра је нулти час”, али се по њима није могло поступати јер нису садржале никакве детаље ни локације за нападе.

Велики утросак средстава, велики организациони захват обавештајног апарата, велики број оперативаца и агената, као и велика овлашћења, доводе до феномена који је био познат британским обавештајцима у Другом светском рату, који су у ствари родитељи савременог обавештајног система. Они су тај принцип формулисали једноставно: „превише информација смета, а не користи”. Вишак информација, у раду обавештајних служби, доводи до основног разлога за промашаје, који лежи у феномену који се назива феноменом расплаканог вука (*the crying wolf syndrome*). Када постоји много назнака да ће се нешто десити, ствара се нервоза и очекивање да ће се то десити одмах, а ако се догађај не деси у непосредној будућности, опада будност за нове сигнале да је у припреми нова безбедносна претња. Тако се дешава да после низа порука и најаве припреме терористичке претње значај порука попут „сутра је потоп” изгуби значај за обавештајни систем, да се

¹⁸ Ibid., p. 589.

¹⁹ Ibid.

таква порука не проследи и да се по њој не поступа. Накнадна анализа највећих промашаја обавештајног рада, попут оног пре 11. септембра 2001. године, то показује. Проблем је у систему, а не у овлашћењима, броју људи или ресурсима. Та чињеница, међутим, доводи у питање економску логику савременог безбедносног система као индустрије. Стога савремене трендове које поставља безбедносна индустрија, пре свега она у САД, у основи кроји класичан корпоративни интерес.

Практична страна криминалистичко-обавештајног рада у оквиру полицијских истрага: питање о пресретању комуникација

Након смиривања напетости у јавности САД и других земаља после терористичких напада 2001. године и ратова које су Вашингтон и савезници водили против Авганистана и Ирака, а који су били делом мотивисани потребом да се јавности покаже да држава нешто учини у погледу „сузбијања” тероризма, мало тога од укупне реторике „рата против терора” коју је промовисао амерички председник Џорџ Буш млађи је остало употребљиво за полицију и КОР службе. Једна од релативно малобројних, али изразито значајних последица за ове службе свакако је прихватање примене обавештајне методологије у организацији и деловању полиције, а посебно примена такозваних специјалних истражних техника, од којих је свакако најшире коришћена и најконтроверзнија пресретање комуникација.

Данас се КОР сматра доминантном формом супротстављања организованом криминалу када је реч о деловању полиције. КОР у битним аспектима револуционише традиционалну методологију полицијског рада, јер спаја проактивне елементе превенције кривичних дела са традиционалним деловањем које се састоји у решавању почињених и откривених или пријављених кривичних дела. Он се састоји из низа специјалних истражних метода, укључујући обавештајне методе тајног прикупљања података, али се фундаментално разликује од класичног обавештајног рада. Основна разлика између обавештајног и криминалистичко-обавештајног рада лежи у чињеници да се обавештајни рад, када се примењује према држављанима или органима других држава (а обавештајни рад се, у начелу, не сме примењивати према сопственим држављанима или правним лицима у оквиру сопственог правног система),

одвија ван оквира закона. Обавештајно деловање према субјектима у иностранству је у начелу незаконито, и стога су информације које се добијају обавештајним радом корисне за употребу у безбедносном унапређивању сопствених интереса, али нису прихватљиве у било каквим судским поступцима. Истовремено, ангажовање оперативаца у обавештајној делатности је активност високог ризика, при чему је способност матичне службе да заштити оперативца минимална, а његова права су сасвим нејасна. Уколико обавештајац буде ухваћен у другој земљи, он подлеже дуготрајним затворским казнама за шпијунажу, јер је његово деловање кршење закона.

КОР се, с друге стране, примењује углавном према држављанима сопствене земље и субјектима који могу деловати на прекограничној основи, а који су повезани са организованим криминалом или тероризмом. За разлику од класичног безбедносног обавештајног рада, КОР се мора спроводити строго у складу са законом, према одредбама које регулишу примену посебних истражних радњи, укључујући и интрузивне методе пресретања телефонских, електронских и других комуникација или прислушкивања разговора у приватном стану, возилу и на другим местима за која важе одредбе које иначе регулишу заштиту приватности.

Наведена разлика између две врсте обавештајног рада је формална, док се у практичној примени појединих метода оне често поклапају. Истовремено, ова разлика је кључна за разумевање саме мотивације за КОР, за разлику од безбедносног обавештајног рада, као и за процену начина на који се КОР спроводи. Реч је о чињеници да легализација појединих интрузивних метода праћења и пресретања комуникација, која подразумева налоге тужилаца и истражних судија, задовољава формалне критеријуме за примену тих метода у оквиру КОР, али сама легализација не представља морално, па ни стратешко, оправдање за некритички широку употребу интрузивних метода праћења и пресретања. Колико год да су тужиоци и истражне судије предусретљиви према захтевима полиције за примену метода КОР, постоје одређене разумне границе које указују на кршење људских и грађанских права када се пресретање примењује у широком обиму. Циљ овог поглавља је да укратко размотри неке од принципа заштите приватности у светлу револуције у примени методологије КОР, и да укаже на маркере које треба поштовати како би се спречило да КОР постане сам себи сврха, односно да замени класични полицијски рад применом приступа „линије мањег отпора”. Означавање

ових маркера границе оправданости примене КОР је суштинско за транзиционе земље са slabим институцијама, каква је и Србија, у којима се осећају последице глобалног тренда ка масивном увођењу генералне стратегије обавештајно руковођеног деловања полиције.

Принцип минимализма у раду полиције као демократска тековина

Проширивање дискреционих овлашћења полицијског и пара-полицијског апарата, до кога је дошло у већини земаља после терористичких напада на САД 2001. године, догодило се паралелно са методолошком револуцијом у раду полиције. Примена обавештајних метода у раду полиције, која је постала раширена пракса током последњих петнаестак година, сасвим је некарактеристична за традиционалну мисију полиције, која се заснива на решавању кривичних дела, а не на улози спречавања безбедносних претњи. Полиција, која је, у периоду пре 2001. године, фактички била лишена било каквих законских овлашћења да било кога прати или прислушкује, у највећем броју европских земаља, укључујући и Србију, морала је да се ослања на сарадњу тајних служби када би, у специфичним случајевима, требало да примени неке од метода прислушкивања или пресретања других видова комуникација. Данас полиција, захваљујући култури КОР, слободно примењује ове метода сасвим самостално, и поседује опрему која јој омогућава да фактички без престанка прати субјекте од интереса. Та чињеница ствара велике проблеме када је реч о демократским тековинама у домену људских и грађанских права.

Пре свега, једна од основних демократских тековина у раду полиције је принцип примене овлашћења на најнижем могућем нивоу неопходном за постизање оптималних резултата. Другим речима, иако су полицијска овлашћења широка и обухватна, она се у демократским друштвима никада не користе у целини, већ само у малој пропорцији која задовољава свакодневне потребе полицијског рада. Свака употреба овлашћења изнад уобичајеног минимума, у сваком демократском систему, подразумева низ прогресивно сложених процедура за добијање одобрења, па стога либерализацију овлашћења полиције и у Србији треба сагледавати у европском светлу, дакле у контексту чињенице да је реч о овлашћењима у начелу, која се, да би се користила, морају подвргнути сложеним додатним

ограничењима унутар саме полиције и кривичноправног система као ширег контекста.

Добар пример за ову врсту овлашћења је организација британске обавештајне службе МИ5, која се бави битним сегментима КОР у деловању против тероризма и организованог криминала. МИ5 се користи свим интрузивним моделима праћења и пресретања комуникација, али се у британском правосудном систему неке од информација до којих се долази на такве начине могу користити само за спречавање угрожавања безбедности, а не и у судском процесуирању починилаца. Примера ради, снимљени телефонски разговори или подаци до којих се дошло прислушкивањем у приватном стану или аутомобилу не могу се користити као доказни материјал у суду. Истовремено, оперативац МИ5 који, рецимо, жели да употреби интрузивну методу пресретања комуникација постављањем прислушног уређаја у приватне или пословне просторије, мора тражити три различита одобрења за сваки уређај. Прво, он мора тражити од Комесара за пресретање комуникација унутар МИ5 одобрење за примену интрузивне методе праћења путем прислушкивања. Тај захтев се затим усмерава директно министру унутрашњих послова који мора лично потписати свако одобрење. Потом, оперативац предаје захтев за нарушавање приватности просторија, које му омогућава да уђе у просторије. Тај захтев има исти пут као претходни. На крају, следи захтев за одобрење оштећивања имовине путем уградње уређаја, и тај захтев такође потписује министар унутрашњих послова. Само у случајевима када постоје документоване индиције да се ради о непосредној припреми терористичке акције, уређај се може поставити са првим и трећим наведеним одобрењем, без посебног одобрења за нарушавање приватности просторија. Сваки захтев који се преда подразумева јасну аргументацију да се од примене интрузивне методе очекују резултати који ће оправдати нарушавање приватности, као и аргументацију којом се документује зашто сличне резултате није могуће постићи другим методама. Коначан критеријум процене захтева пре давања одобрења је да ли су резултати који се очекују довољно значајни да би се због њих нарушила нечија приватност, као и да ли су аргументи које је оперативац дао довољно убедљиви да се резултати не могу постићи мање наметљивим методама. Министар унутрашњих послова лично одговара за резултате прислушкивања; уколико приликом постављања уређаја или употребом тако добијених информација било које треће лице буде повређено, или је

нарушена његова приватност, или су му угрожена права, сва питања о одговорности се постављају како у односу на М15 и самог оперативца лично, тако и у односу на министра. Стога је пропорција примене интрузивних метода у М15 релативно ниска, поготово када се има у виду чињеница да је овакав вид прикупљања података додатно обесхрабрен законском одредбом која онемогућава употребу информација добијених прислушкивањем у судском поступку.

Наведени кратки опис начина регулисања прислушкивања јасно показује да је ниво ограничења и контроле врло висок, те да постојеће овлашћење службе да примењује интрузивне методе означава само крајњи периметар примене овлашћења, а никако свакодневну праксу. Тековина демократског друштва, која укључује високо вредновање приватности грађана и њихово право да не буду предмет наметљивог праћења од стране државе без веома добрих разлога, сматра се важнијим од многих резултата до којих се може доћи применом наметљивог праћења комуникација. Да би се одобрило нарушавање приватности, очекивани резултати морају бити заиста значајни и такви да до њих није никако могуће доћи на други начин.

У неком другом систему, а такав систем постоји у балканским земљама, могуће је примењивати номинално иста овлашћења, али на драматично либералнији начин. Наиме, наметљиво праћење може бити метода избора за оперативце ако су информације тако добијене прихватљиве у суду, а у бројним земљама су оне прихватљиве. Поред тога, наметљивим праћењем се може лакше доћи до бројних мање или више значајних информација до којих би се могло доћи и на друге начине, али уз веће улагање труда, времена и ресурса. Стога је ствар система како ће се формално исто овлашћење примењивати у различитим друштвеним и политичким контекстима. Ако је једино ограничење за примену прислушкивања захтев да одобрење потпише тужилац или судија, и ако постоји довољан број кооперативних тужилаца и судија, онда је могуће „покрити” наметљиво праћење одговарајућим документима и примењивати га практично без разумног ограничења, како би се повећала ефикасност полицијског рада уз минималан утрошак времена и енергије, али по драстичну цену за демократски квалитет друштвених односа и живота грађана. Штета која се на овај начин ствара друштву несамерљиво је већа од било какве уштеде ресурса полиције, јер се на описани начин руши с муком стечени социјални капитал поверења у власт и институције. У земљи у којој се широко примењује прислушкивање као метод криминалистичког рада, односно у

којој методе КОР нису строго резервисане за посебно сложене претње од организованог криминала и тероризма, него се примењују као део арсенала криминалистичких техника за решавање уобичајених кривичних дела (попут провалних крађа, на пример), јасно је да не може бити говора о опстанку било каквих демократских тековина грађанског друштва.

Стратегије обавештајног рада у контексту борбе против нових претњи безбедности

У сваком обавештајном раду, па тако и у КОР, постоји тенденција да сами актери обавештајног рада постану актери оних кривичних дела или процеса против којих се боре. Примера ради, обавештајни рад у ратним условима, којим се прикупљају битне информације о сукобљеним странама, како је искуство показало, обично води ка томе да обавештајци почну да сарађују са једном страном у конфликту. Када је међународна заједница спроводила обавештајни надзор над ратом у Босни и Херцеговини, примера ради, врло брзо је упала у то да користи своје мреже контаката, новац, политички капитал и инфраструктуру да би слала тајне пошилке оружја босанској страни, и тиме је ушла у рат.²⁰ Идеал обавештајног рада који је ограничен на прикупљање информација често је неостварив у оперативним условима, јер политички притисци присиљавају обавештајне структуре да се укључују у постојеће конфликте. То је типично случај са обавештајним радом у односу на претње од тероризма. Пошто је филозофија превенције, за разлику од филозофије преемпције у безбедносној политици у целини, данас доминантна, свако обавештајно сазнање о терористичким мрежама врло брзо се претвара у оперативно деловање на њиховом спречавању, или се пак користи као инпут за шире војне акције.²¹ Традиционални опис обавештајног рада који се састоји из

²⁰ Passi Välimäki, *Intelligence in Peace Support Operations*, Helsinki, 2000. За детаље о шверцу оружја од стране тајних служби у Босни видети: Cees Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia 1992–1995*, Lit Verlag, Münster, 2003, p. 324.

²¹ Реч је о томе да се савременом безбедносном политиком у многим земљама не спречавају само непосредне претње, што је значење преемпције, него се и неутралишу потенцијални извори будуће претње, што је смисао превенције. Најбољи пример стратегије превенције је израелска стратегија уклањања свих за које се претпоставља да су лидери палестинског милитантног покрета, независно од тога да ли непосредно припремају неку акцију или не.

лонгитудиналног прикупљања података о субјектима од интереса: о члановима и плановима организованих криминалних група и терористичких мрежа, њиховој организацији, наоружању, логистичкој бази, количини новца, изворима финансирања и сличним битним елементима, често не одговара оперативној стварности. Оног тренутка када се сазна за активност неке посебно опасне криминалне групе, обавештајна структура најчешће одмах ступа у акцију спречавања њихових активности, или пак непосредно прослеђује информације полицији или војсци, које онда специјалним јединицама врше удар по групи. Превенција је увек обележена високим степеном примене насиља, и она се, у суштини, најчешће своди на лов на криминалну или терористичку групу, у коме обавештајни материјал и обавештајни рад имају значај само утолико уколико могу непосредно, краткорочно или у најбољем случају средњорочно, да доведу до удара на групу. На овај начин, обавештајац бива извучен из улоге посматрача у којој он, идеално, може некомпромитован да прикупља и анализира информације и бива укључен у непријатељства која, у крајњој линији, поткопавају његов потенцијал да буде извор информација у будућности. Један обавештајац у рату, који прати шверц наоружања за једну страну, неминовно ће се појавити у ситуацијама после којих више неће моћи да задржи идентитет са којим може обављати нови обавештајни посао на истом терену. Стога је мешање улоге обавештајца и улоге репресивног оперативца модел безбедносног рада који није драг онима који се ослањају на строго обавештајну методологију и културу. Циљ обавештајног рада је да се дође до што веће количине информација, а не да се процесуирају починиоци кривичних дела; циљ класичног полицијског рада је да се процесуира што више починилаца кривичних дела. Једна врста безбедносног рада служи другој, али се оне ипак по методологији фундаментално разликују, а слична је и разлика између прикупљања и анализе обавештајног материјала као „чисте” обавештајне делатности и сваке друге репресивне оперативе.²²

²² Када је реч о одвајању чисте обавештајне културе од репресивног рада у директном смислу, овде се пре свега мисли на европске узоре у развоју методологије обавештајног рада, пре свега на британске, као најразвијеније у Европи. Постоје, међутим, статистички доста успешне обавештајне агенције у другим деловима света које су врло репресивне, и које примењују модел комбинованог обавештајног и војно-командоског деловања. Таква је, примера ради, позната пакистанска обавештајна служба ISI (*Inter-Services Intelligence*), која је војна служба, чији су сви оперативци војно оспособљени, њихов велики део долази директно из јединица пакистанских командоса, а баве се

Посебно је осетљиво питање употребе обавештајног материјала прикупљеног пресретањем комуникација и сигнала („сигнални обавештајни рад” — *Signal Intelligence*, или скраћено SIGINT, који укључује „електронски обавештајни рад” — *Electronic Intelligence* или ELINT и „обавештајни материјал о комуникацијама” — *Communications Intelligence* или COMINT). Појам SIGINT је војног порекла, и данас га ратни приручник америчких marinaца дефинише као „обавештајни материјал до кога се долази коришћењем чињенице да противник употребљава електромагнетни спектар, са циљем неопаженог прикупљања инфор-мација из прве руке у вези са намерама, склоностима, могућностима и ограничењима противника”.²³ Иако је оригинално SIGINT термин за примену врхунске електронске опреме за пресретање свих сигнала, он је у смислу природе интервенције у односу на комуникације субјекта идентичан пресретању комуникација у било којој врсти обавештајног рада, а, уз узимање у обзир разлика у сложености технологије, принципи SIGINT се не разликују битно између војне употребе и прислушкивања у контексту свакодневног безбедносног, па и КОР полиције и обавештајних агенција. Када је реч о природи информација које се добијају SIGINT, односно пресретањем комуникација у најширем смислу, SIGINT се сматра најосетљивијим пакетом обавештајних информација, који се дистрибуира само припадницима највишег слоја у командној или политичкој хијерархији, пре свега зато што се њиме обично крше закони, или се, када је реч о КОР, поступа у складу са законским овлашћењима, али се озбиљно доводе у питање уставне гаранције традиционално схваћених људских и грађанских права. Због саме природе SIGINT, они који располажу овим информацијама су привилеговани у безбедносном систему, у сваком контексту, како у класичном безбедносном обавештајном раду, тако и у КОР. Када је реч о класичном безбедносном обавештајном раду, често долази до политичких контроверзи због SIGINT, јер неке службе, које располажу SIGINT, не прослеђују сав његов садржај другим службама, покушавајући да остваре неку врсту монопола или

комбинацијом прикупљања обавештајног материјала и војних дејстава. Ипак, када је реч о КОР, постоје добри разлози да се сама обавештајна компонента методолошки, организационо и временски издваја из репресивно-оперативне.

²³ У оригиналу: “intelligence gained by exploiting an adversary’s use of the electromagnetic spectrum with the aim of gaining undetected firsthand intelligence on the adversary’s intentions, dispositions, capabilities, and limitations.” (превод аутора) — US Marine Corps, US Marine Corps Warfighting Publication (MCWP), 2–15.2, *Sigint*, June 1999, p. 1–1.

критичне предности у деловању, поготово када се ради о сарадњи између служби више различитих коалиционо позиционираних земаља. Вибес (Cees Wiebes) наводи ову особину употребе SIGINT следећим речима:

Пресретање комуникација је увек окружено највећом тајновитошћу, што значи да је дистрибуција производа SIGINT увек врло ограничена. Само највиши политички и војни доносиоци одлука имају приступ SIGINT високог нивоа. Само мали број људи има привилегију да је обавештен о таквим информацијама, и то само према потреби.²⁴

Када се питање о SIGINT са нивоа класичног безбедносног рада, попут оног у војсци, преведе на план КОР, појављују се два основна питања у смислу његове безбедности. Једно је питање легалитета, то јест законских услова под којима се комуникације могу пресретати. То питање је релативно једноставно, и ако се претпостави да полиција поштује закон, одговарајућа одобрења се могу добити под законом прописаним условима. Друго је питање начина на који се информације до којих се долази пресретањем користе. Пре свега, када је реч о политички активним субјектима у нестабилним друштвима у којима постоји напетост власти или њена криза, јасно је да постоји озбиљна могућност злоупотребе SIGINT. Пошто по природи начина на који обавештајне структуре прикупљају материјал пресретањем комуникација тај материјал прво завршава на столу оних који су на врху хијерхије одлучилаца, како полицијских, тако и политичких, велика је вероватноћа да ће политичке личности видети податке о животу, понашању и ставовима људи који су им познати, то јест који су активни у јавности. Сама чињеница да неко ко је на политичкој функцији по аутоматизму добија неке осетљиве информације које се тичу истрага, а које могу бити само узгредни производ праћења осумњиченог за учешће у криминалној групи, ствара велике проблеме. Само упознавање са ставовима или поступцима јавно експонираних личности, чак и ако се до њих дође на побочни начин, случајно, од стране политичара, представља нарушавање права на приватност, а самим тим озбиљан напад на традиционално схваћена грађанска права.

²⁴ "Intercepts are always surrounded by the greatest secrecy, meaning that the distribution of the Sigint product is always very limited. Only the highest political and military policymakers have access to high-level Sigint. Only a few are privy to such information, and even then only on a need-to-know basis." (превод аутора) — Cees Wiebes, *Intelligence and the War in Bosnia 1992–1995*, op. cit., p. 276.

У већини демократски устројених земаља постоји намера полиције да поступа професионално, да чува приватност грађана у оној мери колико је то могуће, а свакако на нивоу загарантованих уставних права. Међутим, исто тако, у већини земаља постоје неке практичне чињенице које угрожавају могућност да се приватност сачува када је реч о употреби резултата пресретања комуникација. Примера ради, у неким системима министар унутрашњих послова, који је политичка личност која не мора имати никакве професионалне везе са полицијском струком, по самом свом хијерархијском положају прима обавештајни материјал, не само онај који се односи на класични безбедносни обавештајни рад, него и онај који се односи на текуће истраге високог профила (најважније или политички значајне истраге). Самим тим, пошто је природа пресретања комуникација таква да открива информације које јесу, али и многе које нису у вези са кривичним делом или претњом безбедности према којој се делује, министар унутрашњих послова ће вероватно бити у позицији да дође до сазнања о ставовима или поступцима појединаца који су присутни у јавности. Он неће моћи да занемари сазнања до којих је дошао као министар унутрашњих послова, онда када поступа као политичар у оквиру своје политичке странке, или као јавна личност у медијима. Његов однос према другој јавној личности, политичком противнику, уметнику, интелектуалцу, писцу, или пак представнику неке друге политичке странке биће битно прејудизиран тајном информацијом до које је дошао. Хијерархијски модел расположивости резултата пресретања по дефиницији ствара проблеме у демократском функционисању друштва.

У наведеном сегменту, врло је важно јасно одвојити безбедносни рад од КОР у смислу расположивости информација, бар у формалном смислу. У безбедносном сегменту, политичари почињу радни дан брифингом са представницима обавештајних служби (можда је најпознатија рутина првог радног сата сваког радног дана председника САД, који је посвећен састанку са обавештајцима који представљају 16 различитих служби). Сасвим конкретно, треба нагласити да амерички председник свако јутро добија такозвани *Top Secret Intelligence Summary* (обавештајни резиме са највишим степеном класификације тајности), о коме се често говори и пише, али то није једини обавештајни документ који он добија. Такође сваког јутра, председник прима и такозвану „Црну књигу” (*The Black Book*) са најважнијим преписима пресретања свих врста комуникација у протекла

24 часа. Иста је пракса и у неким европским државама. У Холандији, највиши владини званичници добијају сличну књигу, која се тамо назива „зеленим издањем” (*Groene Editie*). Сваки председник, председник владе, министар одбране и министар унутрашњих послова (а по потреби и неки други министри) добијају бар седмичне извештаје обавештајних служби. По методологији која се примењује за прикупљање овог материјала, обавештајни рад се битно не разликује од КОР, и то може да створи забуну на плану организације приступа информацијама. Док је нормално и исправно да политички врх прима безбедносне обавештајне информације у редовним интервалима, потпуно је недопустиво да он прима КОР информације у било каквом контексту. КОР се спроводи строго у складу са законом, док се безбедносно обавештајни рад често спроводи ван закона. Информације до којих се дође у КОР често представљају „коллатералну штету” и већи је проблем како их уништити него како до њих доћи, јер се односе на људе који нису ни под каквом сумњом за кривично дело, нису под истрагом, и о њима ништа приватно не би требало да се зна. Осим тога, такве информације, и када се односе на појединце који јесу предмет сумње за кривична дела, често нису прихватљиве у суду, зависно од законодавства конкретне државе и метода који су коришћени за њихово прикупљање. Стога је, у ствари, чување информација добијених КОР деловањем највећи изазов.

Проблеми у овом раздвајању два модела обавештајног рада потичу, поново, из практичних околности. Прво, политички лидери воле да контролишу комплетан репресивни апарат, и када се праве коалиционе владе прво се договарају око поделе репресивног „колача”: ко ће контролисати тајне службе и полицију. Сама та чињеница говори о томе да политички врх, поготово у нестабилним и демократски неучвршћеним земљама, нема разумевања за раздвајање различитих врста обавештајног материјала, при чему за један битан део тог материјала не би важиле њихове политичке привилегије, пре свега на неограничен приступ. Потом, материјална средства за обавештајни рад и КОР, када се ради о сегменту SIGINT, су иста, јер су обично скупа и нема их много у једној земљи, што значи да ће њима руковати често исти људи прикупљајући како обавештајни, тако и КОР материјал. Та практична чињеница доводи до последице да се целокупан материјал третира на сличан начин, без довољно филтрирања и поделе у различите категорије. Коначно, постоји елемент политичке доминације, поготово

у репресивним структурама. У неким структурама у Србији и дан данас постоји традиција да „депеша значи више од закона”, тако да ако са врха полицијске хијерархије стигне „депеша”, или налог да се поступи на одређени начин, тај налог се извршава независно од тога да ли је потребан (у случају да таква законска обавеза већ постоји, али се можда не би извршавала да нема депеше), или чак да ли је дозвољен (у случају када је у супротности са законом, или пак са уставом). Таква култура војничке послушности у једној цивилној служби је добра са тачке гледишта унутрашњег менаџмента, али је потенцијално врло лоша са тачке гледишта владавине закона. У таквој култури, „депеша” да се одређене информације до којих се дошло КОР деловањем стављају на увид политичким личностима које на то по закону немају право, или су у директном сукобу интереса у односу на те информације, вероватно би довела до отварања информација упркос разлозима против такве политике. Стога је питање поверљивости информација добијених КОР деловањем изузетно сложено и на ту поверљивост се свакако разумно не може у целини рачунати ни у једном друштву.

Због свих наведених разлога, стратегије безбедносног обавештајног рада и КОР деловања морају се строго раздвојити на нормативном нивоу, и задатак свих надзорних тела за обавештајне структуре, укључујући парламент као врховно надзорно тело, треба да укључује и строго вођење рачуна о одржавању ове фундаменталне разлике у третману наведене две врсте података.

Када је реч о безбедносном обавештајном раду, он се сусреће са већом толеранцијом јавности због претње од тероризма у неким земљама, па се тако може објаснити и оправдавање обавештајне реформе из 2004. године у САД, којом су озбиљно доведена у питање права на приватност америчких грађана. Велики број грађана није склон да прави разлику између различитих врста обавештајног рада и различитих врста обавештајног материјала који се добија, па стога постоји могућност за злоупотребу повећане толеранције јавности за безбедносно-обавештајни рад и у сфери КОР деловања. Санкције за претерано либерално коришћење КОР метода од стране полиције (рецимо за решавање кривичних дела која се могу решавати на друге начине, попут провалних крађа), па и за тужиоце и истражне судије који су превише предусретљиви према полицији и некритички потписују налоге за примену интрузивних метода пресретања

комуникација морају да буду драконске, како би се класичним методом генералне превенције системски спречавале злоупотребе.²⁵

Неке предности пресретања комуникација

За потребе ове анализе размотрићемо свега неколико познатих предности пресретања комуникација коришћењем електромагнетског поља, од прислушкивања телефона до најсложенијег електронског праћења, које ћемо обухватити изразом SIGINT. SIGINT се типично сагледава кроз контраст са такозваним људским обавештајним радом (HUMINT). Једна од највећих контроверзи после терористичких напада на САД 2001. године избила је управо око наведеног запостављања HUMINT. Пошто је детаљна анализа особина SIGINT и HUMINT посебна тема, овде ће само укратко бити наведене неке од познатих предности Сигинта у односу на HUMINT које су значајне за КОР и биће укратко указано на њихове последице. Постоји и трећа значајна врста обавештајног рада карактеристична за војску, IMINT (скр. од *Imaging Intelligence*) који се бави прикупљањем картографских и других сателитских снимака трупа, али се у последње време користи и за лоцирање група трговаца наркотицима, оружјем, људима и терориста.

Прва предност SIGINT је у сваком, па и КОР контексту, чињеница да се електронским путем комуникације могу пресретати на великој физичкој удаљености, то јест на довољној удаљености да се омогући физичка безбедност онима који прате комуникације. Док агент као извор HUMINT мора бити на лицу места, и тиме се излагати ризику да буде откривен, прислушкивање телефонских или разговора у стану или возилу може се обављати са више километара удаљености, из удобности и безбедности полицијске централе или било ког другог пункта. Ради се дакле, о врло лакој и безбедној врсти посла.

Друга предност SIGINT је велика објективност и поузданост обавештајних информација до којих се долази. Познато је да добијање информација од агената, посебно из криминалног миљеа, подразумева

²⁵ Ми смо уверења да је генерална превенција у великој мери неоснована претпоставка о сврси кажњавања када је реч о превенцији класичних, посебно насилних кривичних дела која се не чине у целости рационално ни прорачунато. Међутим, када је реч о неодговорној употреби репресивних јавних овлашћења, тај аргумент не важи.

уцену, корупцију или различите моделе трговине услугама (често полиција толерише бројна кривична дела оних који служе као доушници заузврат за информације). Такви извори су често мотивисани да дају искривљене информације, било услед сукоба са онима које потказују, било услед користи које очекују од полиције за себе. Информације до којих се долази прислушкивањем разговора или пресретањем електронске поште, на пример, лишене су субјективности и могу бити врло квалитетан обавештајни производ саме по себи.²⁶

У вези са другом је и *трећа предност* SIGINT која се састоји у чињеници да, у неким случајевима, комуникације које се пресрећу могу садржати тако потпуну и чисту информацију, истовремено толико уверљиву, да није потребна примена једног од основних начела обавештајног рада, а то је верификација кроз најмање два извора. На тај начин се штеди време потребно за реакцију на безбедносну претњу.

Четврта предност је брзина са којом обавештајни материјал који се добија SIGINT бива расположив кориснику. Ова предност је посебно изражена у технолошки моћним агенцијама, попут америчке Националне безбедносне агенције (*National Security Agency — NSA*), иначе најтајновитијем делу америчке обавештајне заједнице, која има способност за електронско пресретање комуникација у реалном времену практично било ког субјекта у читавом свету. Позиционирање агента у односу на нови субјект обавештајног интересовања захтева време, ресурсе, прилику, вештину, логистичку и безбедносну мрежу подршке, и знатан ризик. Преусмеравање технолошких средстава на, примера ради, прислушкивање новог субјекта, не захтева практично ништа осим подешавања бројева на уређају или на централа. Стога је време реакције

²⁶ Реч је о великој потенцијалној предности SIGINT, јер обавештајни материјал добијен на друге начине у начелу није исто што и обавештајни производ. Производ обавештајног рада је резултат критичке анализе сировог обавештајног материјала. Увек када се делује на основу сировог обавештајног материјала постоји велики ризик од грешке или трошења ресурса без постизања резултата. Анализа сировог обавештајног материјала је често најскупљи део обавештајног рада у развијеним земљама, јер подразумева ангажовање стручњака различитих профила, често ван редова полиције, чија сатница носи високу цену. Стога је чињеница да пресретање комуникација, понекад (не увек), може представљати не само сиров материјал, него готов обавештајни материјал, значи да SIGINT има високу вредност за полицију.

при употреби SIGINT краће него при било којој другој врсти прикупљања обавештајног материјала.

Пета предност SIGINT је његова практично неограничена употребљивост. За разлику од агената, који не могу стално да буду у акцији, морају да се одмарају и у физичком, и у обавештајном смислу (један агент не може стално бити активан, јер се тиме драматично повећава вероватноћа да буде откривен, већ мора да проводи релативно дуге периоде „спавања” између два периода активирања, а пожељно је и да постоји географска дистанца између два активирања), SIGINT може да буде укључен даноноћно.

У вези са петом је и *шеста предност* SIGINT, то јест чињеница да се њиме добија велика количина информација о широком спектру тема, не само оних за које се иницијално претпоставља да могу бити безбедносно интересантне, па је стога корисност SIGINT веома велика за генерализоване безбедносне интересе.

Седма предност се састоји у томе што SIGINT омогућава да се информације достављају кориснику практично у реалном времену, а HUMINT захтева више „релеја” информација док обавештајни материјал не доспе до доносилаца одлука.

Осма предност огледа се у чињеници да SIGINT има већи капацитет за прикупљање информација од HUMINT, јер омогућава да се истовремено прикупи материјал какав би захтевао активност „хиљаду агената, свих идеално позиционираних, свих безбедних, и свих способних да истовремено извештавају”.

Све наведене особине SIGINT говоре о његовој неспорној вредности. Уз сасвим мало анализе, или чак на први поглед, јасно је да га све ове предности чине и великим искушењем за безбедносне структуре, нарочито у нестабилним демократијама; обавештајним методама се кривична дела лако решавају, али се несамерљиво више штете наноси грађанским и људским правима.

КОР и концепт максимално безбедног друштва

Фокусирање КОР као фундаменталног елемента друштвене безбедности последица је више фактора који укључују промене у привредној и друштвеној организацији, култури и концептуализацији

људских права и слобода, те њихових ограничења. Фразу „максимално безбедно друштво” увели су у теорију и есејистику последњих деценија прошлог века амерички теоретичари попут Маркса и Лајона (Gary T. Marx, David Lyon), док је концепт у одређеној мери индукован и семантичким специфичностима енглеског језика које подразумевају постојање три одвојена концепта за исте околности безбедности у општем смислу:

- Сигурност у смислу социјалне безбедности и друштвено конструисаних гаранција безбедности (*security*);
- Предвидивост о којој се говори у смислу уверавања и ослонца (*certainty*); и
- Безбедност у смислу безбедности унутар друштвених оквира и безбедност од криминала (*safety*).²⁷

Концепт максимално безбедног друштва (*maximum security society*) рефлектује трансформације у друштву које доминирају савременом институционалном и правном праксом неких од најразвијенијих држава данас, а подразумева процесе у домену друштвене контроле који се у теорији уобичајено квалификују као „меке форме”.²⁸

Током последњих деценија на значају и софистицираности су добили облици друштвене контроле које препознајемо, пре свега, у домену културе у најопштијем смислу те речи: масовни медији, етикетирање као реакција друштвене средине на понашање појединца, редистрибуција друштвених ресурса кроз механизме на којима почива концепт државе благостања, инжењеринг који омогућава контролу физичког окружења са циљем да онемогући или ограничи нарушавање безбедности (на пример, посебни начини изградње објеката или конструисање нарочите браве или сефа за држање драгоцености), коришћење услуга приватног безбедносног сектора итд.

Развој електронике, компјутеризација и научна достигнућа у домену природних наука допринели су у великој мери формирању нових

²⁷ Gary T. Marx, “Surveillance and Society”, *Encyclopedia of Social Theory*, 2005, <http://web.mit.edu/gtmarx/www/surandsoc.html>, 05/01/2012; David Lyon, “The New Surveillance: Electronic Technologies and the Maximum Security Society”, *Crime, Law and Social Change*, vol. 18, no. 1–2, 1992, pp. 159–175.

²⁸ Stanislaw Pomoski, “The Myth of Repression”, *Criminal Law Forum*, vol. 14, no. 1, 2003, pp. 111–116.

истраживачких метода чије су карактеристике: заснованост на коришћењу информационих технологија, прикривеност и одсуство свести објекта истраге о тој чињеници. Нове методе усмерене су на комуникације, кретање и идентификацију кроз:

- Надзор комуникација путем телекомуникацијских садржаја, података о промету и локацији;
- Надзор видео и телекомуникацијских података;
- Биометријске методе анализе ДНК и других база података, као и аутоматско препознавање лица;
- Претрагу путем укрштања података из различитих извора, те тражење података на основу профилисања.

Коришћење ових метода од стране приватног сектора безбедности маргинализовало је рад полиције у одређеним областима јавне безбедности и додатно указало на потребу за новим стратешким приступом полицијском раду. Поред напретка технологије, утицај процеса глобализације на криминалне активности (пре свега на деловање организованог и транснационалног криминала), увећање обима и комплексности полицијског рада, те постављање виших захтева у погледу резултата и одговорности руководиоца, били су покретач промена у организацији рада полиције, тј. створили су услове за позиционирање КОР као централне активности полиције. Иако је увођење КОР у полицијски рад стратешки и организационо захтеван процес, није реч о нечем сасвим непознатом — ни по методологији ни по фокусирању објекта.

Полицијски рад у модерном друштву одувек је подразумевао и коришћење метода неприхватљивих са становишта општих друштвених вредности, као што је комуникација у којој се користе неистине, полуистине или прикривене истражне методе. Међутим, за јавност је таква пракса заташкавана или приказивана уз минимизовање негативних конотација тих метода са становишта цивилизацијских тековина. Истовремено, такво деловање полиције је опајано као неопходни део „прљавог посла” у либералним демократским друштвима. С друге стране, примена „специјалних” или „прљавих” метода увек је повећавала оперативну ефикасност полиције у решавању кривичних дела.

Статистички подаци о криминалу упућују на закључак да стопа криминала опада уколико је стопа успешности полицијског рада висока, као и да, у том случају, број непријављених кривичних дела опада, а

повећава се поверење јавности у рад полиције. У репресивном систему контроле криминала доминира схватање превенције криминала као било које активности којом се редукује број извршених кривичних дела или смањује број извршилаца кривичних дела и жртава. У овом контексту, ефективна превенција криминала почива на спречавању дела пре његовог извршења и спречавању будућих дела путем примене репресивних мера. Фактори који инхибирају успешност превентивне репресије укључују лоше функционисање правосудног система, а нарочито постојање временског јаза између откривања извршења кривичног дела и извршења санкције, начин презентовања кривичних дела у јавности путем масовних медија, као и неразумевање последица које криминал производи од стране јавности.²⁹

Криминал се у савременом свету позиционирао као кључно политичко питање. У модерном контексту безбедности доводе се у питање чак и правне тековине савремене цивилизације, као што су претпоставка невиности, право на приватност, право на слободу изражавања, опште право на слободу, слобода штампе и медија, конвенционална права осумњиченог итд. Тиме се генерише структурни проблем — асиметрични однос између безбедности и људских права. Гери Маркс говори о „притајеном надзору” (*surveillance creep*, прев. аут) и овим изразом означава растући тренд у друштвеном прихватању нарушавања права и слобода појединца у име контроле криминала.³⁰

Фундаменталан проблем у вези са овом појавом је чињеница да она показује тренд прогресивног пораста дискреционог одлучивања о примени агресивних мера контроле. У оквиру тренда постојаног пораста примене ових мера, стална идентификација нових проблема у кратком временском периоду ствара притисак да се домен агресивне контроле прошири и на санирање тих нових проблема. Током времена овај процес се убрзава, тако да се оно што је иницијално била реформа

²⁹ Margaret Cameron and Gloria Laycock, “Crime prevention in Australia”, in: Adam Graycar and Peter Grabosky (eds), *The Cambridge Handbook of Australian Criminology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, pp. 313–331.

³⁰ Gary T. Marx, “Undercover in Comparative Perspective: Some Implications for Knowledge and Social Research”, in: Cyrille Fijnaut and Gary T. Marx (eds), *Undercover: Police Surveillance in Contemporary Perspective*, Kluwer Academic Publishers, Norwell (MA), 1995, pp. 322–337.

ограниченог карактера кроз низ нових прилагођавања постепено трансформише у регулативу која може утицати на бројне области друштвеног живота. Како би се спречио овакав развој догађаја и очувала равнотежа између потребе за безбедношћу и степена нарушавања права грађана, потребно је предвидети минималне критеријуме који морају бити задовољени приликом примене интрузивних мера. На тај начин се постиже висок ниво безбедности и одржава се осећај слободе, те се омогућава максимално фокусирање полицијског напора на стварне изворе претње, као и максимално ефикасно деловање на њиховом уклањању, тако да већина заједнице за то уопште и не зна. Гери Маркс наводи следеће минималне захтеве у вези са применом интрузивних мера који максимално безбедном друштву подразумевају друштвено прихватљиве одговоре на следећих осам питања:

- 1) Ко може да користи меру?
- 2) У које сврхе и под којим условима се мера може користити?
- 3) Колико је интензивно, екстензивно, инванзивно и неприметно прикупљање података?
- 4) У којој мери грађани добровољно сарађују приликом прикупљања података? Који подстицаји се заузврат нуде за пријављивање и друге форме сарадње (заштита сведока, награде, смањење затворске казне, одустајање од кривичног прогона, итд)?
- 5) Да ли постоје одређена места, активности, лица или односи који уживају посебну заштиту (богостоље, приватни посед, универзитет, политичке странке, породица)?
- 6) На који начин се подаци процесуирају након прикупљања у погледу провере, обезбеђења, размене и чувања?
- 7) Које врсте надзора и санкција постоје за злоупотребу прикупљених података?
- 8) На који начин се интегришу различити контролни механизми у областима као што су држављанство, радни односи, тржиште, здравство и одмор?

Поједини аутори попут Халсворта, Лија и Сајмона (Simon Hallsworth, John Lea, Jonathan Simon) сматрају да је недостатак минималних стандарда у вези са применом интрузивних мера увек индикација

ауторитарности утемељене у друштвеним институцијама, а нарочито у кривичноправном систему.³¹ Премда нико формално не укида грађанска права, њихову суштину поткопава рат против криминала, тероризма и друштвених девијација. У позадини овог „рата” је стварање стања свести које допушта држави практично неограничену моћ. Такозвана секуритизација (*securitization*) живота манифестује се у ставовима људи који одобравају агресивно понашање државе. Одобравање агресивности државе схвата се као неопходна трансакција између слободе и безбедности, иако су услови те трансакције непознати, односно није познато у којој мери ограничавање слобода и права заиста доприноси повећању безбедности.³²

³¹ Simon Hallsworth and John Lea, “Reconstructing Leviathan: Emerging contours of the security state”, *Theoretical Criminology*, vol. 15, no. 2, 2011, pp. 141–157; Jonathan Simon, *Governing Through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

³² Као пример наводе се следећи прописи усвојени у Великој Британији: *The Terrorism Act* (2006), *The Control Orders under the Prevention of Terrorism Act* (2005), *The UK Proceeds of Crime Act* (2002), *The Anti-Terrorism, Crime and Security Act* (2001) и *The Terrorism Act* (2000). Набројани прописи омогућавају суду да нареди заплону имовине без одлуке кривичног суда. Уколико се начин живота оптуженог може окарактерисати као криминалан услед чињења сличних кривичних дела у периоду који је претходно подизању оптужнице за конкретно дело, суд је властан да закључи да је његова имовина стечена кривичним делом, а терет доказивања супротног је на оптуженом. Поступање државе које се сматра легитимним у ратним околностима подразумева и мере које у великој мери нарушавају права грађана, и крећу се од надзора финансијских трансакција, комуникација, кретања, па до фактички неконтролисаног располагања подацима о личности.

2

Потреба за етиком јавне службе у обавештајном раду са репресивном функцијом

„Тамна страна” обавештајног рада

Обавештајна делатност представља један од најстаријих и уједно најоспораванијих потпорних стубова државе са становишта опште-прихваћених друштвених вредности. Речи и изрази који се користе да означе и опишу обавештајни рад носе у себи јак негативан предзнак нечега што је „прљаво” и неморално: издаја, непријатељство, шпијунажа, двоструки агент, трик, обмана, превара, прислушкивање, упад у приватност, поткупљивање, уцене, ликвидација, компромитација итд. Терет неморалности обавештајна професија носи најмање два века уназад, а посебно од краја деветнаестог века, бар судећи према опису типичног лика шпијуна у књижевности појединих европских народа.³³ Шпијун је у визији писца увек подли зликовац, често туђинац или најамник непријатељске државе, који настоји да помрси конце главном јунаку. Тек су приче о подвизима Џејмса Бонда из пера британског списатеља Јана Флеминга (Ian Fleming) помогле да један тајни агент придобије наклоност читалаца — касније филмских гледалаца, као јунак морално вредан хвале.

У природи тежње за стицањем и очувањем владајућег положаја у једној политичкој заједници стоји жеља оних који владају да сазнају шта о томе мисле и шта намеравају да учине они којима се влада. Свако поуздано сазнање да подвлашћене групе планирају да преузму власт од суштинске је важности за оне који настоје да сачувају привилегован

³³ Anja Becker, “The Spy Who Couldn’t Possibly Be French: Espionage (and) Culture in France”, *The Journal of Intelligence History*, vol. 1, no. 1, Summer 2001, pp. 68–74.

положај. Само благовремена и целовита информација може да осигура правовремено и одговарајуће противдејство државних институција са репресивном улогом. Једнако је одувек важило и у равни односа између држава или групâ држава, посебно када су сукоби преовладавали над сарадњом, па се ваљало добро припремити за војевање. О томе сведоче обимна историјска грађа и сачувани документи настали у различитим цивилизацијама и епохама.

У потрошачком друштву успех на друштвеној лествици се повезује са гомилањем материјалних добара, па преступничко понашање, према неким теоријама, извире из економске неједнакости, односно из немогућности сиромашнијих слојева да стекну добра легалним и друштвено прихватљивим путем услед ограничених средстава којима располажу. Друштвена контрола девијантног понашања појединаца који одбијају да поступају по нормама које значајан број чланова једне заједнице поштује ослања се на институције државе, чијим се репресивним функцијама и ресурсима обезбеђује деловање механизма формалног кажњавања.³⁴ Реч је о непосредној контроли, по типологији коју је 1958. године формулисао Ајван Нај (F. Ivan Nye), или о спољашњем обуздавању, према класификацији коју је 1961. осмислио Волтер Реклес (Walter Reckless).³⁵ И у једном и у другом случају, носиоци репресивне функције попут, на пример, полицајаца, тужилаца и затворских чувара намећу дефиниције конвенционалне моралности моћних слојева друштва и додељују „етикете” девијантним појединцима, који потом постају обележени („таргетирани”) као штетни или бескорисни чланови заједнице. Етикетирани појединци постепено почињу себе да опажају као криминалце, без обзира на стварно понашање. Ово објашњење друштвене девијације познато је као теорија етикетања. Мада трпи више озбиљних критика у погледу научне веродостојности, теорија етикетања широко је прихваћена у тумачењу криминалног понашања и важна је зато што указује на утицај односа у структури друштвене моћи на дефинисање кажњивог понашања и његов кривични прогон.

³⁴ Ентони Гиденс, *Социологија*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 125–126.

³⁵ Опширније о концепту друштвене контроле видети у: Gary F. Jensen, “Social Control Theories”, in: Richard A. Wright and J. Mitchell Miller (eds), *Encyclopedia of Criminology*, Fitzroy Dearborn Publishers, London, 2003.

Логика обавештајног рада у функцији репресивне политике претпоставља тајни упад у приватност грађана који се опажају као потенцијална претња поретку, често само на нивоу сумње, а без јасних доказа. Обавештајни рад одувек је био подложен било ненамерним грешкама било злоупотребима, са понекад тешким последицама по праћене грађане. Утолико се пре неуверљивим чини становиште заступљено у академским разматрањима, а са разлогом популарно у обавештајном еснафу, према којем обавештајни рад схваћен првенствено као сакупљање и обрада информација сâм по себи не чини ништа нажао људима — „нико тиме није повређен [прикупљањем информација, прим. аут], макар не непосредно”.³⁶ Другачије речено, овако дефинисан обавештајни рад не само да нема негативан морални предзнак, већ се измешта из поља етичког просуђивања. Ипак, обавештајни рад се никако не може свести само на сакупљање и обраду информација. Сакупљене информације служе за израду обавештајне анализе, на основу чијих се резултата одлучује о предузимању конкретних радњи које могу *посредно* да нанесу штету праћеним особама. Тако се у турбулентним раздобљима двадесетог века догађало да обавештајна служба одлучи да физички ликвидира или компромитује угледну особу, на пример интелектуалца, на основу погрешне процене да она својим деловањем угрожава владајући политички поредак; нетачна обавештајна процена сачињена је према лажним или полуистинитим информацијама сакупљеним из малициозних дојава спољних сарадника — најчешће супарника оклеветане особе. У комунистичком раздобљу историје Балкана овакви примери су били бројни. Тако су, на пример, у време Титовог режима људи слати у логор на Голем отоку само на основу дојаве о наводној непријатељској делатности.

У САД, историјски преглед рада функционера и службеника FBI показује постојан вишедеценијски тренд превелике употребе поверених овлашћења мотивисане скоро параноичним виђењем безбедносних претњи. Одговорност за неетичну праксу тесно се везује за Едгара Хувера, будући да је он био на челу FBI скоро невероватних пола столећа (1924–1972), те је оставио јак лични печат на административну културу

³⁶ Michael Herman, “Ethics and Intelligence After September 2001”, in: Len V. Scott and Peter D. Jackson (eds), *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, Routledge, London and New York, 2004, p. 180.

ове безбедносне институције. Током прве две декаде постојања FBI је поседовао око 450.000 досијеа о наводним државним непријатељима, које су агенти потом прогонили, пребијали, масовно хапсили или депортовали.³⁷

У време Другог светског рата, FBI је начинио листу страних држављана са боравком у САД и америчких грађана пореклом из непријатељских земаља, али су списку придодати и сви критички настројени синдикални активисти, политичари и новинари. Хувер је током четрдесетих година постепено створио „државу у држави” и паралелан тајни систем класификације и чувања досијеа и података, како би избегао мешање председничке администрације и правосуђа у своје деловање. У раздобљу након Другог светског рата, Хувер је усмерио ресурсе на широко истраживање утицаја комунистичких идеја и активиста на америчко друштво, а касније је пратио развој антиратног покрета у време америчке интервенције у Вијетнаму и афроамеричког покрета за грађанска права.³⁸ FBI је незаконито обавештајно „обрађивао” као субверзивне субјекте и познате филмске и телевизијске звезде, уметнике, књижевнике и научнике.³⁹ Проблем је био у томе што нико од праћених јавних личности никада није прекршио ниједан закон па није ни било правног основа за предузимање обавештајних радњи. Хувер је основао 1956. године програм обавештајних активности COINTELPRO (*Counterintelligence Program*) — без знања америчког председника и министра правде, којим су дефинисане оперативне мере против присталица комунистичке идеологије, попут ометања свакодневног живота, проваљивања у стан, претреса и копирања докумената у личном поседу, малтретирања, нарушавања интимних односа и дискредитације у јавности. Такође, репресивне мере су биле усмерене и на медије и издавачке куће које су по антикомунистичким мерилима FBI објављивале субверзивне књиге. Централна обавештајна агенција (*Central Intelligence Agency* — CIA) основана 1947. године, истовремено је развила програм тајног отварања писама и поштанских пошиљки

³⁷ Alexander V. Avakov, *Plato's Dreams Realized: Surveillance and Citizens Rights from KGB to FBI*, Algora Publishing, New York, 2006, pp. 35–39.

³⁸ David L. Carter, *Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies*, op. cit., pp. 24–25.

³⁹ Ibid., pp. 44–51.

(HTLINGUAL), којим је пресретала и прегледала садржај поштанске комуникације америчких грађана са иностранством.⁴⁰

О потреби за реформом обавештајних служби у правцу успостављања делотворнијег спољашњег надзора над вршењем поверених јавних овлашћења у политичкој и стручној јавности САД почело је да се говори средином седамдесетих година минулог века. Прекретница су били Хуверова смрт 1972. године, политичке последице случаја „Вотергејт” и откривање дугогодишње праксе злоупотреба правне регулативе и угрожавања људских права — превасходно права на приватност и слободе удруживања и говора.⁴¹ Незнатан број обавештајних руководилаца и службеника био је вољан да упозна јавност са стварном праксом свакодневног одлучивања у управљању оперативним активностима. Виљем Саливен (William C. Sullivan), некадашњи помоћник директора FBI за унутрашње обавештајне послове, убијен 1977. године под сумњивим околностима, својевремено је изјавио да за десет година учешћа у раду Обавештајног одбора САД никада није чуо ниједног члана тог важног државног тела да је поставио питање да ли је смер усвојене акције законит и етичан:

Нисмо никада расуђивали на тај начин, зато што смо природно били само прагматисти. Једина ствар која нас је занимала била је следећа: да ли ће овај смер акције имати дејство, да ли ће нам донети оно што желимо, да ли ће остварити циљ који желимо да остваримо?⁴²

Током осамдесетих и деведесетих година уследиле су реформе у другим развијеним земљама и у посткомунистичком делу европског континента. Заједнички именитељ предложених разноврсних реформских мера било је настојање да се сузе или у потпуности уклоне могућности за појаву било којег вида кршења стандарда етике јавне службе: у распону

⁴⁰ Опширније видети у: “Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities” (Church Committee Report), United States Senate, 94th Congress, 2nd Session, 26 April 1976, www.icdc.com/~paulwolf/cointelpro/churchfinalreport1ld.htm, 20/11/2012.

⁴¹ Опширније о садржају реформи видети у: Ian Leigh, “More Closely Watching the Spies: Three Decades of Experiences”, in: Hans Born, Loch K. Johnson, and Ian Leigh (eds), *Who’s Watching the Spies?: Establishing Intelligence Service Accountability*, Potomac Books, Washington D.C., 2005, pp. 3–10.

⁴² M. Wesley Swearingen, *FBI Secrets: An Agent’s Expose*, South End Press, Cambridge (MA), 1999, p. i.

од политизације и мешања врха извршне власти, преко незаконитог поступања до неодговарајуће или несразмерне употребе овлашћења и ресурса за извршавање обавештајних задатака. Усвојене мере у већем броју случајева ипак нису доследно изразиле вољу за јачањем етичке димензије обавештајног рада.

Председник Роналд Реган (Ronald W. Reagan) успео је да у време деветогодишњег мандата уредбама заустави реформски замах и врати на снагу извршна овлашћења на плану прислушкивања, пресретања и праћења комуникација, одузета CIA и FBI након „Вотергејта”. FBI је поново добио овлашћење да тајно проваљује у приватне просторије без судског налога, што је привидно уклонило и потребу самих службеника за етичким преиспитивањем интрузивних метода и техника рада. Током осамдесетих година настављена је пракса узнемиравања и надзирања избеглица из средњеамеричких држава са ауторитарним режимима, активиста *Amnesty International* ангажованих на писању петиција за пуштање политичких затвореника из Источног блока на слободу, па чак и скретања пажње библиотекарима да пријаве евентуалне кориснике пореклом из Источне Европе заинтересоване за специфичне научне публикације.⁴³ Стога не чуди податак да је почетком деведесетих година двадесетог века FBI поседовао рачунарску базу са досијеима преко 20 милиона Американаца.⁴⁴

У пракси других обавештајних служби из развијених земаља, попут израелског Мосада (*Mossad*), појавили су се проблеми који су указали на значај воље појединачног службеника да поступа сходно етичким стандардима. Додуше, реч је о релативистички схваћеној примени етике, израженој у максими да се унутар службе увек мора говорити истина, а остатку света лажи. Познат је случај од 1997. године када је виши обавештајни официр Мосада задужен за одржавање веза са спољним сарадницима Јехуда Гил (Yehuda Gill) ухапшен јер је лагао претпостављене.⁴⁵ Гил је годинама живео у иностранству и веома вешто је створио сарадничку мрежу од Арапа, који заправо нису ни знали којој служби достављају

⁴³ Alexander V. Avakov, *Plato's Dreams Realized: Surveillance and Citizens Rights from KGB to FBI*, op. cit., pp. 58–59.

⁴⁴ Ibid., p. 60.

⁴⁵ Случај је описан у: Shlomo Shpiro, “Speak No Evil: Intelligence Ethics in Israel”, *Defence Intelligence Journal*, vol. 16, no. 1, Summer 2007, pp. 78–79.

информације. Један од сарадника је био високопозиционирани званичник Сирије који је достављао квалитетне информације о плановима сиријске војске. У лето 1996. године Гил је обавестио своје претпостављене да Сирија спрема изненадан напад на Голанској висоравни, што се подударило са у том тренутку необјашњивим покретима сиријских трупа уоченим у близини израелске границе. Израелско војно руководство је ставило трупе у приправност и почело да размешта додатне снаге у пограничном појасу, а сиријска војска је одговорила додатним појачањем и читава ситуација је претила да прерасте у оружани сукоб са несagleдивим исходом. Америчка администрација се брзо умешала и посредовала дипломатским каналима између власти у Дамаску и Тел Авиву. Испоставило се да сиријска војска заиста није планирала напад, а унутрашњом истрагом спроведеном у Мосаду откривено је да је Гил претпостављене прво обмануо о значају сиријског извора, а потом је смишљено давао лажне информације и пренаглашене процене. Гил је одређен број извештаја у потпуности измислио, а новац намењен плаћању услуга спољњег сарадника задржавао је за себе. Описани случај високог официра Мосада јасно показује да одступање од етичких начела није само питање лошег личног односа појединог службеника према професионалном раду, већ може да неконтролисано прерасте у догађаје који воде озбиљном угрожавању великог броја живота. Премда на први поглед веома корисна, административна култура која гаји релативизован етички приступ обавештајним задацима може неочекивано да постане препрека остварењу жељених циљева, да дугорочно нанесе штету обавештајним активностима и додатно погорша ионако лошу представу грађана о професији.

У протеклој декади најкрупнији видови кршења етике јавне службе у области обавештајног рада повезани су са припремама за напад на Ирак и за терористички напад на САД од 11. септембра 2001. године. Највиши државни функционери САД и Велике Британије грубо су манипулисали обавештајним подацима и анализама о наводно великој претњи коју су власти у Багдаду због поседовања наоружања за масовно уништење представљале по њихове виталне интересе, како би се успешно придобила подршка јавности двеју земаља за војну интервенцију на територији

⁴⁶ Опширније о томе у: Peter Gill, "The Politicization of Intelligence: Lessons from the Invasion of Iraq", in: Hans Born, Loch K. Johnson, and Ian Leigh (eds), *Who's Watching the Spies?: Establishing Intelligence Service Accountability*, op. cit., pp. 12–29.

Ирака.⁴⁶ Администрација Џорџа Буша млађег и влада Тонија Блера заговарале су доктрину превентивних напада ради благовременог заустављања — како се касније показало непостојећег — ирачког програма за развој и производњу наоружања за масовно уништење. Доктрину је ваљало подупрети обавештајним анализама са претераним — суштински нетачним, проценама безбедносних ризика које би наводно донело одсуство ангажовања против власти у Багдаду. Реч је о уподобљавању закључака обавештајне анализе унапред одређеним политичким циљевима (у овом случају је то била промена власти у Ираку) посредством селективне употребе обавештајних података тако што се бирају појединачни подаци који потврђују жељени закључак, а игноришу они који му противрече. Феномен тзв. погрешке непотпуног доказног материјала у стручној литератури је познат као „пребирање вишања” (*cherry-picking*), метафорично приказана грешка која настаје у опажању посматрача који мисли да су све вишње на дрвећу сазреле на основу корпе убраних зрелих плодова, које је берач одабрао баш зато што су зрели — прескачући при томе мноштво недовољно сазрелих плодова.

Низ пропуста америчке обавештајне заједнице који је довео до терористичких напада на САД 11. септембра 2001. године представља јасан пример како спој грешака обавештајних руководиоца и службеника, на једној страни, и неодговорног поступања политичких одлучилаца, на другој страни, могу збирно да доведу до трагичног исхода. На терет обавештајне заједнице САД могу се ставити примедбе о прикупљању обавештајних података лошег квалитета, превелико ослањање на технику и технологију и занемаривање суштинске улоге људских ресурса у обавештајном циклусу, као и неспособност да се управља обрадом огромне количине прикупљених података.⁴⁷ Надлежни у америчкој администрацији — почевши од самог председника Буша па наниже кроз читаву хијерархију — отворено су игнорисали обавештајне производе који су више година пре трагичних догађаја од 11. септембра указивали на могућност појаве терористичких напада помоћу отетих путничких авиона, те су због тога пропустили да предузму мере појачаног

⁴⁷ Више видети у: Lock K. Johnson, “Governing in the Absence of Angels: On the Practice of Intelligence Accountability in the United States”, in: Hans Born, Loch K. Johnson, and Ian Leigh (eds), *Who’s Watching the Spies?: Establishing Intelligence Service Accountability*, op. cit., pp. 60–68.

безбедносног надзора на аеродромима.⁴⁸ Чак је Стејт Департамент (*The State Department*) издао упозорење у мају 2001. године о активностима Осаме бин Ладена, али је поред тога Бела кућа добила седам конкретних упозорења у раздобљу од маја до августа исте године.⁴⁹ Истини за вољу, закључак о одговорности Ал-Каиде (*Al-Kaida*) за терористички напад на САД заправо представља заједнички резултат рада обавештајних служби Пакистана (*Inter-Services Intelligence — ISI*) и Саудијске Арабије (*General Intelligence Presidency — GIP*), које су традиционално добри клијенти америчке CIA. Премда се сада та чињеница прикрива, CIA је учествовала у стварању Ал-Каиде као противтеже совјетским трупама током рата у Авганистану, а касније и у Чеченији, а тек су 1998. године званичници CIA схватили да је опасност од Ал-Каиде знатно прерасла евентуалне будуће користи од ње.⁵⁰

У домену КОР политизација може да се појави у виду пристрасне употребе готовог обавештајног производа, тако да се кривични прогон селективно усмери на групе организованог криминала или терористе. Ова селективност може да почива на критеријуму интересних веза са владајућим странкама или прагматичне употребе КОР за прикривене циљеве спољне или унутрашње политике. На пример, надлежни министар може да злонамерно занемари обавештајне процене о високом безбедносном ризику деловања једне криминалне или терористичке групе, а наложи кривични прогон мање опасних група, како би заштитио опаснију групу или је касније искористио за незаконито остварење политичких циљева. Такође, министар може да манипулацијом КОР производима и „спиновањем” медија створи у јавности лажан осећај угрожености од неке

⁴⁸ Charles Cogan, “Hunters not Gatherers: Intelligence in the Twenty-First Century”, in: Len V. Scott and Peter D. Jackson (eds), *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, op. cit., pp. 152–153; Scott Shane, “Before 9/11, Warnings on bin Laden”, *The New York Times*, 9 December 2005, online edition, www.nytimes.com/2005/12/09/national/nationalspecial3/09documents.html, 01/05/2012; Anthony Bond, “Revealed: How George W. Bush was given seven warnings about threat from Bin Laden in months before 9/11”, *Daily Mail*, 11 September 2012, online edition, www.dailymail.co.uk/news/article-2201387/9-11-anniversary-Series-2001-briefings-warned-attack-Bin-Laden.html, 13/06/2012.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Alexander V. Avakov, *Plato’s Dreams Realized: Surveillance and Citizens Rights from KGB to FBI*, op. cit., pp. 27–28.

врсте криминалне делатности која је заправо лака за сузбијање, те тиме прикаже властите заслуге за потребе предизборне кампање или за неку другу сврху тзв. дневне политике. На тај начин, не само да се нерационално троше људски и материјални ресурси у контексту делотворности и ефикасности политике сузбијања криминала, већ се посматрано на дужи рок подрива демократски легитимитет и поверење у јавне институције од којих грађани најпре очекују заштиту личне и имовинске сигурности. Будући да су често свесни пристрасних очекивања високих државних функционера као наручилаца КОР производа, руководиоци могу да и сами допринесу извитоперавању процеса обраде и анализе КОР података тако што ће, на пример, погрешно усмеравати рад подређених службеника или маргинализовати значај закључака и процена које се не уклапају у унапред припремљен, „пристрасан” изглед крајњег КОР производа.

Савакој врсти обавештајног рада, па и КОР, инхерентна је проактивно опредељена административна култура која подржава преузимање ризика као основне претпоставке успешног извршавања аналитичких и оперативних задатака. Ризик носи са собом могућност погрешног етичког просуђивања, посебно у околностима оперативних криза, када се у кратком времену доносе кључне одлуке о даљем смеру започете операције или конкретне акције. Не треба сметнути са ума да примена појединих метода и техника КОР може да угрози идентитет, па и живот обавештајног службеника, будући да су предмет КОР организовани криминал и тероризам, чији су виновници склони употреби екстремног насиља. Обавештајни аналитичар често мора да заснива безбедносне процене на непотпуним информацијама, што такође може да доведе до погрешног расуђивања. У таквим ситуацијама недовољно изграђен морални интегритет спречиће КОР службеника да одлучно и на време ревидира сачињене процене на основу нових информација, или да једноставно напомене надређенима да није могуће начинити поуздану процену.⁵¹

Постоји неколико тачака у КОР процесу које су посебно подложне неморалном поступању КОР руководиоца и службеника. Будући да у срцу КОР лежи проактивни приступ контроли криминала, прва тачка у којој снажна жеља полицајаца да злочинце приведу правди може да надвлда

⁵¹ Више о тензији између етичког расуђивања и проактивног КОР деловања видети у: Paul G. Ericson, “The Need for Ethical Norms”, *Studies in Intelligence*, vol. 36, issue 1, 1992, <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/volume-36-number-1/pdf/v36i1a02p.pdf>.

етичке обзире је поступак оправдавања примене обавештајних метода и техника према некој особи. Утврђивање да постоји довољан разлог за употребу КОР метода не налази се увек у подручју егзактног, већ се оно одиграва у простору субјективног тумачења концепта довољног разлога у сваком појединачном случају. Типичан довољан разлог могу да буду криминална прошлост таргетиране особе, разумна сумња да је она укључена у чињење кривичних дела или да се удружила са другим особама из криминалног света. Ипак, да ли постојање само једне од наведених околности чини довољан разлог да, на пример, у дужем периоду пресрећемо личну комуникацију неке особе? Да ли чињеница да је неко осуђиван за нпр. трговину наркотицима конституише довољан разлог за праћење те особе? Следећа тачка је поступак утврђивања да ли је криминална активност довољно озбиљна да би се оправдао висок степен интрузивности у нечију приватност примењен у КОР. Вођен „линијом мањег отпора” у организацији рада, КОР руководиоца може да наложи примену пресретања комуникација или прислушкивања са претпоставком да ће тако најлакше доћи до информација на основу којих може касније да прикупи доказе о кривичним делима.

На плану извршења конкретних задатака, један од етички најзахтевнијих метода КОР је вођење тајних операција у криминалном миљеу. Ангажовање полицајца као прикривеног иследника ради откривања организатора и непосредних извршилаца сложених видова криминала веома је стресан задатак за самог агента, али и за његовог претпостављеног. Такозване дубоке тајне операције дугог трајања претпостављају стварање новог идентитета за полицајца и привремено усвајање животног стила и вредности криминалне поткултуре. Верно уживљавање у улогу и успешна обмана криминалаца у погледу стварног идентитета нису једини психолошки изазови за прикривеног иследника. Полицајац на тајном задатку суочава се са потребом да успостави равнотежу између притиска да постигне жељени резултат од тајне операције, како би оправдао уложене материјалне и упошљене људске ресурсе, и етичког обзира са којим предузима појединачне оперативне радње.⁵² Жеља за личним успехом, осећај изолованости од претпостављених и колега током тајне операције, снажна негативна осећања према криминалном свету у који мора да се

⁵² Више о моралним изазовима тајних полицијских операција у: Michael L. Arter, “Supervising the Undercover Function”, in: Jim Ruiz and Don Hummer (eds), *Handbook of Police Administration*, CRC Press, Boca Raton, 2007, pp. 252–255.

„утопи”, уживање опојних средстава како би се приближио криминалцима, или пуко преживљавање у случају животне опасности — представљају факторе који могу да ослабе способност прикривеног иследника да морално исправно промишља властито професионално поступање. Најчешће одступање од етичких обзира појављује се у виду злоупотребе или прекорачења поверених извршних полицијских овлашћења у виду физичког, емоционалног или друштвеног насиља.⁵³ Реч је о томе да полицајац неетично поступање лако оправдава пред сопственом савешћу карактерисањем криминалца као морално безвредног.

Посматрано из перспективе остварења начела друштвене правде, социјална контрола постаје контроверзно питање ако се као средство користи КОР, који са собом доноси интрузивније технике и методе откривања сложених облика криминала и прикупљања доказа. Правда је тесно испреплетена са моралом, те стога етички аспект КОР треба да надомести и поправи једнодимензионалност закона и прописа који уређују механизме друштвене контроле. Само морално исправно спровођење нормативног оквира КОР води истинском остварењу начела друштвене правде у једној политичкој заједници, чак и када нормативни оквир није савршено осмишљен.

Да ли је спољашња контрола обавештајног рада довољна?

За грађане бивших социјалистичких друштава „крупне” речи као што су „етика” и „морал” тешко да могу бити асоцијација на помен обавештајног рада. Сећање на тоталитарни поредак у којем је обавештајни рад био „мозак” репресивног апарата усмереног на наводну заштиту социјалистичких вредности, а заправо на очување апсолутне моћи партијске елите — још је свеже у Србији. Ако су негде грађани могли да јасно осете да они постоје ради државе, а не држава ради њих, онда су то биле обавештајне службе. Поред класичних обавештајних и контраобавештајних задатака, службе државне безбедности имале су улогу „неутралисања” критички опредељених интелектуалаца и опозиционо ангажованих грађана, а посебно надзора над грађанима који су имали истакнуте положаје у привредном и управном систему или су били запослени у државном апарату.

⁵³ Ibid., p. 253.

Традиција тајног полицијског репресивног рада успешно се одржала током деведесетих година минулог века са циљем одржања политичке моћи тадашње владајуће елите. Будући да је Србија скоро једина бивша социјалистичка земља у којој није дошло до јасног раскида са ауторитарним наслеђем у најширем смислу, не чуди што се реформисање обавештајног сектора и успостављање делотворне демократске и унутрашње контроле одвија споро и са честим застојима. Бројне примедбе упућене су протеклих година у погледу питања лустрације оних који су се огрешили о људска права, транспарентности и квалитета политике људских ресурса, руковођења оперативним делом обавештајног рада (нпр. у лоцирању и хапшењу оптужених за ратне злочине) и затворености (тачније, селективне отворености) обавештајних служби за медије, научну и стручну јавност. Стога не чуди што дискурс о обавештајним службама у домаћим медијима и јавном мњењу још увек код грађана подгрева моралну панику и олакшава пријемчивост за теорије завере у чијем средишту се налазе свемоћне тајне структуре државне и војне безбедности. Томе су делом допринела поједина филмска остварења, попут *Балканских правила* редитеља Дарка Бајића, те десетине сензационалистички писаних књига и честих гостовања у телевизијским емисијама припадника тајне полиције из времена СФРЈ.

Коренита реформа методологије и праксе обавештајног рада у Србији мало је вероватна у околностима када се њен успех мери скоро искључиво критеријумом колоквијално израженим у изанђалој фрази, брижљиво сачуваној из социјалистичког времена: „све је рађено у складу са законом”. Домаћи законодавни оквир јесте измењен (додуше и даље са бројним мањкавим решењима), али је остало присутно наслеђе совјетске обавештајне школе профилисане традицијом НКВД (*Народный Комиссариат Внутренних Дел*), односно касније КГБ (*Комитет Государственной Безопасности*). Пошто је реч о методама и стратегијама које су развијане у контексту одбране тоталитарног режима од воље грађана, ваљало би преживеле остатке совјетског стила обавештајног рада разградити и заменити модерним методама које су осетљивије на потребу за заштитом основних слобода и људских права. Можда најбољу илустрацију структурне неетичности совјетског стила обавештајног рада пружа садржај практичног приручника који је саставио Роман Ронин (Роман Ронин).⁵⁴

⁵⁴ Роман Ронин, *Обавештајни рад: практични приручник*, Службени гласник и Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2009.

Аутор за ефикасно остваривање циљева обавештајног рада између осталог препоручује:

- примену мучења, хипнозе и уцене ради хитног добијања поверљивих информација;
- врбовање информатора коришћењем моралних слабости, дужничких односа, привржености или карактерних слабости и применом претње физичком силом породици и блиским пријатељима информатора, психолошког програмирања увођењем у зависност од наркотика итд;
- убиство или „испирање мозга” у случају да се прекида сарадња са информатором који је опасан сведок;
- примену тзв. високотехнолошких техника утицаја на понашање људи, попут електрошокова, ултразвука, инфразвука, ултрависокофреквентно нејонизованог зрачења, торзионог зрачења и „зомбирања”⁵⁵

Немачки историчар са почетка деветнаестог века Бартолд Георг Нибур (Barthold Georg Niebuhr) луцидно је приметио да слобода неупоредиво више зависи од јавне управе него од устава једне политичке заједнице. Другим речима, квалитет уживања у слободама и основним људским правима у већој мери је условљен квалитетом деловања управних механизма и процедура него самим постојањем уставних гаранција. Политичка теорија и искуство функционисања институција модерне државе указују на то да све што јавни службеник ради по слову закона не мора нужно да буде и у складу са јавним интересом. Улога јавне управе у савременом демократски уређеном друштву заснива се на схватању јавног интереса као сврхе за коју они који савесно врше власт верују да је најподеснија за опште благостање друштва. Реч је о интересима заједнице чијим се унапређењем омогућава појединцима да осигурају преимућства која сами не би могли да уживају.

Обавештајне службе као део репресивног механизма истовремено су насушна потреба и потенцијална претња демократски устројеној држави. Обавештајни службеници могу да буду „коке које носе златна јаја” својој влади (Черчил), али захваљујући привилегованом приступу специфичном знању о стварним процесима у политичком и друштвеном животу имају предност која им омогућаје да постану прикривени

⁵⁵ Ibid., стр. 31, 63, 86–87, 91, 136–140.

„господари” легитимно изабране власти.⁵⁶ Политичари на власти се често устежу да ефективно контролишу рад обавештајних служби. Такав став носилаца највиших државних функција делом потиче од свести о сопственим оскудним знањима о томе како обавештајне службе треба да функционишу, а делом из жеље да избегну nelaгоду коју би осећали када би сазнали шта је све незаконито или неетично рађено у њихово име. Као додатни разлог се појављује страх да би уколико се превише мешају у рад тајних служби могли и сами да постану предмет уцена обавештајаца на основу компромитујућих информација о њиховом приватном животу.⁵⁷

Обавештајни рад било које врсте представља активност чије успешно спровођење претпоставља црту конспиративности и строго чување тајни од увида не само „непријатељске” стране већ и од домаће јавности — чак и у демократском поретку. Чињеница да је ради делотворне заштите интереса националне и јавне безбедности, идентитета и професионалних задатака оперативаца, аналитичара и спољних сарадника неопходна тајност није сама по себи спорна. Проблем настаје у тачкама ланца одлучивања у којима руководиоци обавештајног рада на основу обавештајног производа дефинишу спровођење будућих ширих активности и/или конкретних оперативних радњи које у пракси треба да доведу до остварења циљева различитих безбедносних стратешких докумената и планова. У процесу операционализације може да дође до својевољног, нетачног или нестручног тумачења уопштено дефинисаних одредби стратешких и планских докумената, те, у крајњем исходу, до извитоперења првобитне формулације јавних интереса саздане у оквирима законодавне или највише извршне власти. Исто важи и за процес производње обавештајних анализа о, на пример, потенцијалним безбедносним ризицима и претњама по нацију, на основу којих наручиоци (највиши јавни функционери) треба да одлучују о будућем смеру вођења јавне политике, односно управљања јавним функцијама и оптималној потрошњи често недовољних ресурса. Инвазивност метода и техника обавештајног рада усмерена ка подручју

⁵⁶ Robert Jarvis, “Intelligence, Civil-Intelligence Relations, and Democracy”, in: Thomas C. Bruneau and Steven C. Boraz (eds), *Reforming Intelligence: Obstacles to Democratic Control and Effectiveness*, University of Texas Press, Austin, 2007, pp. vii–xix.

⁵⁷ Thomas C. Bruneau and Steven C. Boraz, “Intelligence Reform: Balancing Democracy and Effectiveness”, in: Thomas C. Bruneau and Steven C. Boraz (eds), *Reforming Intelligence: Obstacles to Democratic Control and Effectiveness*, op. cit., p. 13.

приватности у споју са значајним извршним овлашћењима такође отвара простор за етички контроверзно поступање обавештајних службеника.

Напетост између двеју крајности сваке врсте обавештајног рада, па и КОР — пожељне користи коју доноси и нежељене штете коју може да проузрокује по јавни интерес — није могуће у потпуности разрешити. Уместо идеалистичких очекивања о достизању стопостотне корисности и послушности обавештајних служби, на природу обавештајног рада — једнако у војној и цивилној сфери безбедности, ваља најпре одговорити квалитетним надзором повереним институцијама и телима извршне, парламентарне и судске власти, као и медијима и организацијама грађанског друштва.⁵⁸

Институционални оквир спољашње контроле КОР

Прва асоцијација на мере за сузбијање различитих облика злоупотреба јавних овлашћења заправо је одмазда, уређена казним одредбама у кривичном законодавству и поверена органима јавне власти у чијој се надлежности налази откривање, гоњење и процесуирање кривичних дела. Полиција, тужилаштво и судови решавају случајеве КОР у којима је теже прекршен закон и учињена већа штета за јавне интересе, односно почињено дело за које је забрањена затворска казна. Полиција и правосуђе делују, на први поглед, репресивно према починиоцима, али на дужи рок њихов ефикасан и брз рад има превентивну улогу, јер службенике склоне злоупотребама одвраћа од кршења прописаних правила. Судство има веома важну улогу са становишта очувања етичности КОР и заштите људских права, зато што се у надлежности судија налази контрола примене посебних овлашћења у конкретним случајевима праћења нпр. осумњичених за организовани криминал и тероризам.

⁵⁸ Опширније о међународним стандардима демократске контроле обавештајних служби видети у: Ханс Борн и Јан Ли, *Постизање одговорности у обавештајној делатности: правни стандарди и најбољи начини надзора обавештајних служби*, Женевски центар за демократски надзор над оружаним снагама (DCAF), Центар за људска права Универзитета у Дараму и Норвешки парламентарни одбор за надзор обавештајних служби, Осло, 2005, стр. 14–15; Thomas C. Bruneau and Steven C. Boraz, “Intelligence Reform: Balancing Democracy and Effectiveness”, *op. cit.*, pp. 14–18.

Непосредна контрола КОР је у надлежности извршне власти — владе, односно преваходно министарства унутрашњих послова у чијој је организационој структури најчешће смештена КОР служба. У ширем смислу, контролом су обухваћени и други државни органи чији службеници користе обавештајни рад на плану спречавања и откривања организованог криминала и тероризма, попут царинске службе, пореске полиције, финансијско-обавештајне службе итд. Влада одређује буџетска средства и посредством ресорног министарства усваја и надзире примену општих смерница и приоритета КОР на националном нивоу.

Постојање ефикасног парламентарног механизма надзора над свим деловима извршне гране власти, а посебно оних њених органа и служби које спроводе обавештајне активности, неопходна је претпоставка контролне улоге највишег представничког тела у демократски уређеној политичкој заједници. Парламент би требало да установи посебан одбор за надзор са широким овлашћењима у погледу спровођења истраге о евентуалним случајевима злоупотреба у примени поверених специјалних овлашћења у области обавештајног рада. Парламентарни одбор би требало да има могућност да од државног органа у чијој се надлежности налази криминалистичко-обавештајни рад захтева на увид документацију и да испитује ресорног министра и друге надлежне јавне функционере. Неопходно је члановима одбора обезбедити стручну подршку за анализу буџетских докумената и извештаја о ревизији и установити редовну сарадњу са судом ревизора, како би се додатно смањио повратни утицај извршне власти на контролну функцију парламента.

Омбудсман је релативно млада институција спољне контроле са значајном улогом у очувању интегритета јавних службеника и припада реду темељних установа модерног демократског поретка. Улога омбудсмана као самосталног и независног државног органа јесте да штити људска права надзирањем законитости и целисходности рада јавне управе, да учествује у законодавним иницијативама, контролише уставност и законитост и подстиче демократске процесе. Будући да не поседује истражна овлашћења извршне природе, контролна улога омбудсмана ограничена је на извештавање парламента и скретање пажње јавности на нерегуларности и недостатке уочене у спровођењу КОР активности и примене специјалних мера и техника у односу на уставом зајамчена основна људска права и слободе.

Државна ревизија је један од посредних видова спољне контроле ваљаности КОР. Она је, као традиционалан облик спољне контроле рада јавне управе, обухватала праксу испитивања ваљаности поступака контроле финансијских активности и одлучивања у области јавних финансија. Тежиште класичне ревизије било је на утврђивању тачности рачуноводствене документације и на испитивању да ли је буџетски новац потрошен у складу са законом и прописаном наменом. Осамдесетих година прошлог века панику у јавном мњењу развијених земаља о прекомерној буџетској потрошњи изазвала је примена концепта новог јавног управљања, па су владе одлучиле да прошире садржај појма ревизије. Сходно геслу „вредност за новац”, посебне државне институције задужене за ревизију (судови ревизора) прошириле су схватање улоге ове врсте контроле и обухватиле и процену економичности и квалитета учинка рада јавне администрације.⁵⁹ Задатак државних ревизора је да утврде да ли су грађани добили конкретну вредност, изражену у пруженим јавним услугама или произведеним јавним добрима, за новац којим су измирили годишње пореске обавезе. Уколико открије одступање од стандарда ваљаног финансијског управљања или евентуалне незаконитости, Суд ревизора нема извршна истражна овлашћења, већ може само да објави извештај и достави га парламенту, односно да документацију преда полицији и тужилаштву у случају сумње да је почињено кривично дело. Ипак, за разлику од већине јавних служби, конспиративност и сложеност КОР отежавају егзактну процену односа трошкова и користи у појединачним случајевима предузетих оперативних радњи. Процена је посебно тешка код КОР операција дугог трајања које немају сврху да дају краткорочне и конкретне резултате, него се воде ради стварања стратешког преимућства полиције над криминалним миљеом. Једини опипљив доказ да је новац грађана корисно утрошен у КОР јесте успех остварен у виду, примера ради, благовременог спречавања развоја појединих врста криминала са високим ризицима по људску безбедност или накнадног откривања и хапшења починилаца кривичних дела.

Досадашња добра пракса развијених земаља показује да успостављање делотворног спољњег надзора над сваком врстом обавештајног рада, па и КОР, треба утемељити на следећим претпоставкама:

⁵⁹ Детаљније погледати у: John Clarke, “Scrutiny Through Inspection and Audit”, in: Tony Bovaird and Elke Löffler (eds), *Public Management and Governance*, Routledge, London and New York, 2003, pp. 149–157.

- Оснажити интересовање законодавне, извршне и судске власти, медија и стручне и грађанске јавности за праћење и отворено дискутовање о КОР, како би се поразили апатија и страх од овог дела сектора безбедности;
- Подстаћи представнике трију грана власти и јавност да шире знања о КОР, како би могли ваљано да процене да ли се он одвија у складу са законом и професионалним стандардима;
- Институционализовати надзор КОР оснивањем тела која би редовно пратила његов квалитет и подударност са јавним интересима, чиме би се додатно осигурали транспарентност и делотворност;
- Гајити политичку културу у јавности и административну културу међу КОР службеницима које ће ојачати легитимност улоге КОР у демократском поретку и дугорочно водити стварању односа поверења између јавности и надзорних тела, с једне стране, и обавештајних службеника, с друге стране;
- Јачати професионалне стандарде унутар обавештајне струке.⁶⁰

Последња наведена претпоставка о важности доследног поштовања професионалних стандарда наглашава да је обавештајни службеник као носилац поверених јавних послова и уједно морални актер, у крајњој линији, лично одговоран за прављење исправних или погрешних избора у обављању свакодневних задатака. Претпоследња претпоставка о развијању административне културе која ствара радно окружење погодно за придржавање начела етике јавне службе указује на значај довођења у равнотежу личне са корпоративном перспективом етичког промишљања обавештајног рада. У једној студији о СИА објављеној 1998. године, интервјуисани припадници ове америчке обавештајне службе изразили су забринутост због опажања да обављање професионалних дужности у околностима „замућене моралне сврхе” Агенције чини службенике подложнијим „прљавим аспектима струке” и тиме склонијим неетичном поступању.⁶¹ Утолико је успостављање равнотеже између поштовања

⁶⁰ Више погледати у: Thomas C. Bruneau and Steven C. Boraz, “Best Practices: Balancing Democracy and Effectiveness”, in: Thomas C. Bruneau and Steven C. Boraz (eds), *Reforming Intelligence: Obstacles to Democratic Control and Effectiveness*, op. cit., pp. 333–340.

⁶¹ Jennifer Morgan Jones, “Is Ethical Intelligence a Contradiction in Terms?”, in: Jan Goldman (ed.), *Ethics of Spying: A Reader for the Intelligence Professional*, volume 2, Scarecrow Press, Lanham (MD) and Plymouth, 2010, p. 28.

професионалних стандарда и административне културе осетљиве на етику јавне службе и демократске вредности неопходан корак ка очувању интегритета КОР службеника.

Интегритет криминалистичко-обавештајног службеника као допуна спољне контроле криминалистичко-обавештајног рада

Улога јавних служби у погледу осигурања уживања људских права и делотворне заштите јавног интереса највише је изложена изазовима који проистичу из „кварљивости” људске природе управо у делу сектора безбедности где су јавним службеницима поверена широка извршна овлашћења да спроводе обавештајне активности. Изазови се увећавају у околностима ширења методологије обавештајног рада из области националне безбедности у делокруг надлежности полиције, царине, пореских органа итд, јер се упоредо са тим ширењем увећава простор обављања јавних послова у којем може да дође до нарушавања јавних интереса и угрожавања људских и грађанских права.

Очување и јачање интегритета јавних службеника ангажованих на пословима у подручју КОР — који у својој природи носи потенцијалан ризик за угрожавање јавних интереса и људских права — не би смело да се сведе само на успостављање механизма спољне контроле, будући да они не могу довољно ефикасно да остваре циљеве без установљавања етичких стандарда као смерница за исправно поступање у обављању додељених јавних послова. У прилог томе говоре озбиљне критике које су се током последњих неколико година појавиле у америчкој академској и стручној јавности са основним аргументом да обавештајне службе САД не само да су поступале погрешно, него је требало да делују боље у етичком смислу.⁶² Обавештајни службеници као чланови посебног еснафа сведоче о јавном интегритету и легитимности друштвене улоге властите струке када се у обављању радних задатака понашају тако да штите и унапређују јавне интересе и изнад нивоа захтева постављених законима и прописима. Метафорички речено, ако закони и прописи по којима поступа јавни службеник са надлежностима у КОР чине „хоризонталу” ваљаног обављања поверених јавних послова, онда је интегритет службеника његова

⁶² William E. Hudson, “The Ethical Spy: Towards Intelligence Community Rules of Professional Conduct”, *The Georgetown Law Journal*, vol. 98, issue 5, 2010, p. 1416.

„вертикала”. Инсистирање на „вертикали” носилаца обавештајног рада сваке врсте, па и КОР, треба да ојача углед саме обавештајне професије, који је у грађанској јавности традиционално низак услед тајновитости којом је ова професија обавијена и скандала који је стално прате.

Интегритет се може одредити као честитост или поштење јавног службеника у обављању поверених дужности, усмерено на достизање најбољег могућег начина служења јавном интересу и управљања ресурсима заједнице.⁶³ Према одређењу датом у једном документу британског Комитета за стандарде у јавном животу, принцип интегритета подразумева да јавни службеник у обављању поверених функција поступа самостално и независно од било каквог спољњег финансијског или другог утицаја.⁶⁴ Синтезом вредности на којима почивају јавне администрације развијених демократија, интегритет се може дефинисати као посвећеност јавности у споју са поштовањем начела одговорности, независности, објективности, правичности, транспарентности и отворености.⁶⁵ Најсажетије речено, интегритет јавног службеника је пракса обављања професионалних дужности проистеклих из поверене јавне службе у складу са јавним интересом, етичким кодексом и општим моралним нормама и уз поштовање основних људских права и демократских начела.⁶⁶

Насупрот теоријским разматрањима којима су обухваћени јавни службеници уопште, постоје значења интегритета која овом појму придају сами обавештајни службеници. У једном истраживању спроведеном 1998. године међу припадницима СИА о томе како би требало ојачати етичко понашање, анкетирани службеници су изнели властито виђење о томе шта

⁶³ Реч интегритет потиче од латинског израза *integrus* и означава неповређеност, чистоту душе, часност, честитост и невиност (Наведено према: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1980, стр. 352).

⁶⁴ Одређење интегритета садржано је у документу Седам начела јавног живота (*The Seven Principles of Public Life*), наведено према: Howard Davis, “Ethics and standards of conduct”, in: Tony Bovaird and Elke Löffler (eds), *Public Management and Governance*, Routledge, London and New York, 2003, p. 219.

⁶⁵ Christoph Demmke, *Working Towards Common Elements in the Field of Ethics and Integrity*, European Institute of Public Administration, Maastricht, 2004, www.eupan.eu/files/repository/document/official_documents/43th_Meeting_of_Directors_General/HRWG_EIPA_study_Ethics&Integrity.pdf, p. 16.

⁶⁶ Срђан Кораћ, *Интегритет наднационалног службеника Европске уније*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2010, стр. 53.

конституише етичку основу обавештајне професије и Агенције као јавне институције. Испитаници су препознали следеће принципе:

- Јачати свест о постојању моралне димензије у циљевима Агенције;
- Увек говорити истину надређенима у Агенцији и политичким одлучиоцима као корисницима обавештајних услуга;
- Доносити одлуке само на основу довољне количине информација и јасно објаснити шта није могуће урадити или шта није познато;
- Бити спреман за подношење рачуна за све што чинимо, говоримо и пишемо;
- Преузимати ризик урачунат у прикупљање и анализу информација;
- Одговорно користити буџетска средства, уз увек потврдан одговор на питање: „када би амерички грађани знали све чињенице које ја знам, да ли би се јасна већина сложила да је исправно ово што радим”;
- Прихватати грешке и учити из грешака као начина да се постојано унапређује професионални део личности.⁶⁷

Наведени ставови уносе извештајни оптимизам будући да наговештавају удаљавање од типичног става обавештајца, који је језгровито формулисао један припадник СИА задужен за надзор поступања према наводним члановима Ал-Каиде заточеним у Гвантаму: „(а)ко у неком тренутку не кршите нечија људска права, вероватно ни не радите свој посао”.⁶⁸ Ипак, песимистичну ноту истиче чињеница да је нормативни оквир обавештајног рада у развијеним земљама још увек дефинисан искључиво у безбедносним терминима, без помињања етичких појмова. Обавештајни рад у ширем смислу је и даље секторски уситњен, па се такав тренд одражава и на третирање његове етичке димензије. Примера ради, на нивоу обавештајне заједнице САД не постоји јединствен документ који би пружио систематизоване смернице о томе шта значи бити етичан обавештајни службеник. Утолико се постављају два повезана питања: 1) према којим етичким узорима обавештајни службеници треба да обављају свакодневне

⁶⁷ Наведено према: Kent Pekel, “Integrity, Ethics, and the CIA: The Need for Improvement”, 1998, Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency, www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/spring98/Integrity.html, 12/10/2012.

⁶⁸ Nat Hentoff, *The War on the Bill of Rights and the Gathering Resistance*, Seven Stories Press, New York, 2003, p. 66.

задатке и зашто је корисно да морално поступају; 2) на основу којих етичких узора руководиоци треба да процењују етичност поступања подређених службеника.

Мада делују сувопарно, наведена питања нису теоријске природе већ имају практичан смисао. Попут припадника других виталних професија у јавном сектору, обавештајац мора да поседује хвале вредне личне врлине попут марљивости, послушности, дискретности, оданости, поузданости, истрајности, храбрости итд. Реч је о особинама личности које поистовећујемо са конвенционалним садржајем моралности. Међутим, императив успешног извршавања радних задатака дозвољава (и налаже) обавештајцу да свесно, и што вештије, крши друштвене обичаје и моралне норме. Обавештајни „занат” обухвата примену метода и тактика које садрже лаж, обману, уцену, прикривање истине, крађу, поткупљивање, прање новца, продор у приватност других људи — све оно што је предмет осуде јавности и сматра се друштвено и морално неприхватљивим понашањем. Очигледна противречност професионалног и личног живота ствара скоро шизофрену подвојеност личности на доброг обавештајца (према мерилима професионалног успеха) и лошег човека (према општеприхваћеним мерилима моралности).⁶⁹ Утолико двоструки морал, узет као структурна претпоставка сваког обавештајног рада, јасно доводи у питање ваљану примену етике јавне службе у КОР.

Описану дилему можда можемо илустровати једном шалом популарном у обавештајном свету. СИА је расписала оглас за радно место атентатора и јавиле су се три особе: два мушкарца и једна жена. Кандидати су одведени у једну просторију где им је речено да ће, уколико желе посао, морати да уђу у суседну собу и убију кога год тамо затекну. Сво троје су пристали на тест. Први је са пиштољем ушао један од двојице мушкараца; унутра је затекао своју жену везану за столицу са запушеним устима. Након минута вратио се назад и рекао да не може да је убије, на шта му је речено да оде и не троши више време СИА. Потом је пиштољ дат другом мушкарцу који је ушао у следећу просторију и тамо затекао своју жену како седи везана за столицу запушених уста. Обишао је око ње, прислонио јој цев на главу и репетирао пиштољ. Размишљао је два минута да ли да повуче ороз и на крају је бризнуо у плач и у

⁶⁹ Детаљније погледи у: David L. Perry, “‘Repugnant Philosophy’: Ethics, Espionage, and Covert Action”, *Journal of Conflict Studies*, vol. 15, no. 1, Spring 1995.

јецајима изашао из собе. Речено му је да се губи јер би такав представљао срамоту за Агенцију. Трећи кандидат, жена, преузела је пиштољ и ушла у суседну собу, где је затекла мужа запушених уста и везаног за столицу. Након 10 секунди из собе су се чула три пуцња, а онда је наступила тишина; после кратког времена чули су се лупњава, вика, крици, а на крају опет тишина. Када је жена изашла из собе питали су је шта се десило. „Ушла сам у собу — почела је мирно да објашњава — прислонила му пиштољ на главу и опалила три пута. Када сам видеала да су били ћорци, узела сам столицу и претукла га насмрт”.⁷⁰ Поука овог вица је да обавештајне службе понекада добију тачно оно што желе, али се неизбежно намеће питање да ли је то оно што жели и друштво.

Идеја етике обавештајног рада звучи као оксиморон и изазива подсмех у обавештајном еснафу, превасходно због чињенице да је шпијунажа верни пратилац државе кроз целокупну познату историју цивилизације; или како би поједини теоретичари рекли — други најстарији занат.⁷¹ Упркос томе, обавештајни рад било које врсте не одиграва се у моралном вакууму, већ као и сваки други вид човековог прегнућа укључује промишљање и избор смера и садржаја делања. Како је морал у суштини однос појединца према другима, свако делање као производ човекове свести о себи, другим живим бићима и свету око себе нужно има морални предзнак. Обавештајног службеника у том смислу морамо сматрати моралним делатником (*moral agent*), будући да поседује способност просуђивања акција у којима учествује са становишта моралних норми, те да на основу те способности сноси одговорност за властите поступке.⁷² Пошто се људи очигледно не понашају увек морално према другим члановима заједнице намеће се питање да ли је могуће нагнати неетичне појединце да поправе понашање и, ако јесте, на који начин. Због тога први корак на путу испитивања предуслова за ваљано успостављање интегритета КОР службеника, као и сваког другог

⁷⁰ Виц је наведен према: Jan Goldman, “Ethics of Spying”, *Defense Intelligence Journal*, vol. 14, no. 2, 2005, p. 46.

⁷¹ William M. Nolte, “Ethics and Intelligence”, *Joint Forces Quarterly*, Issue 54, 3rd Quarter 2009, p. 22.

⁷² Детаљније о примени концепта моралног делатника у контексту обавештајног рада погледати у: Toni Erskine, “As Rays of Light to the Human Soul? Moral Agents and Intelligence Gathering”, in: Len V. Scott and Peter D. Jackson (eds), *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, op. cit., pp. 195–210.

јавног службеника, мора да буде разматрање вечног питања (не)променљивости људске природе.

Антрополошко-психолошке основе етике криминалистичко-обавештајног рада

Идеја о аутономији појединца један је од угаоних каменова модерног друштва заснованог на филозофији просветитељског оптимизма. Само појединац који има контролу над властитом ситуацијом може — или би бар требало да може — да чињењем самосталних избора учествује у заједничком одлучивању о општем добру. Концепт аутономије претпоставља да је појединац изабрао самоостварење као начин живота, односно да је властиту животну енергију посветио потрази за највишим врлинама. Једино је самоостварен појединац искрен и довољно храбар да одлучује самостално, да настоји да да све од себе да буде човечан и добар у било чему што ради и да не криви друге за неуспех.

Разум као суштинска особеност људске насупрот осталим живим врстама даје човеку самосвест, слободну вољу и способност схватања света око себе. Важан део наведених обележја усмерен је на однос појединца према другим људима. Слободна воља је основна претпоставка моралног делања, јер покреће човека на одлучивање да ли да изабере добро или зло када предузима акцију према другом човеку. У академским расправама заступљена су и мишљења да морал није производ слободне воље, већ је исход дугог процеса еволуције људске врсте. Филозоф биологије Мајкл Рјуз (Michael Ruse) тврди да је морал заправо колективна илузија коју нам је на врат натоварило наше генетско наслеђе.⁷³ Налази научних студија спроведених у раздобљу од осамдесетих година минулог века до данас у области еволутивне психологије указују да је морал урођен, не у смислу да постоји посебан ген за морал, него да природно осећамо потребу да деламо у смеру који је морално похвалан.⁷⁴ Према овом становишту, процес еволуције је људе начинио доминантно друштвеним, пријатељски расположеним, доброћудним, поштеним и слично. Мозак је учењем кроз

⁷³ Michael Ruse, *Taking Darwin Seriously: A Naturalistic Approach to Philosophy*, Blackwell, Oxford, 1986, p. 253 (наведено према: Richard Joyce, *The Evolution of Morality*, MIT Press, Cambridge (MA), 2006, p. 2).

⁷⁴ Расправу о урођености морала видети у: Richard Joyce, *The Evolution of Morality*, op. cit.

покушаје и погрешке током хиљада година производио различите одговоре на променљиве подстицаје из окружења и постепено развио рационалност као менталну способност, коју користимо да бисмо што боље реаговали на бесконачан опсег изазова и могућности за решавање егзистенцијалних проблема. Упоредо су се развијале просоцијалне емоције љубави, саосећања и алтруизма из којих се развила тежња људи да посегну за моралним просуђивањем, чак и у одговору на најекстремније ситуације са руба живота и смрти.

Бол који осећамо када смо одбачени од других можда најбоље говори колико су снажно у људску психу уткани друштвеност и живот у заједници. Научници тврде да тај осећај има неуронску основу и да мозак бележи друштвено одбацивање у области која се активира када имамо телесну повреду.⁷⁵ У свитање људске повести, за опстанак је била пресудна припадност групи, па се центар за бол вероватно развио из осетљивости на друштвено искључивање као знак за узбуну који нас подстиче да се потрудимо да поправимо угрожен однос са осталим члановима групе.

Према тврдњама еволутивних психолога, порекло морала треба тражити у психолошким механизмима искованим током дугог процеса природног одабира, заснованим на спознаји да је опстанак једино могућ уз узајамну помоћ и сарадњу, односно „просоцијално понашање”, како их назива Ричард Џојс (Richard Joyce).⁷⁶ Џојс сматра да се о алтруистичком чину може говорити само када појединац делује са промишљеном намером да донесе корист другом појединцу, а да при томе није мотивисан инструменталном бригом за сопствено благостање.⁷⁷ Дакле, алтруиста не сме да буде мотивисан дугорочним очекивањем будуће користи за себе, јер би то онда био знак себичности. Анализом процеса родбинске селекције, развоја узајамне зависности, непосредне и посредне реципрочне размене и групне селекције, Џојс показује како је природни одабир потпомогао стварање психолошких механизма који су јачали карактерну црту узајамног помагања, која је још у доба малобројних заједница постепено изнедрила морал.

⁷⁵ Данијел Големан, *Социјална интелигенција: нова наука о људским односима*, Геопоетика, Београд, 2010, стр. 115.

⁷⁶ Richard Joyce, *The Evolution of Morality*, op. cit., p. 13.

⁷⁷ Ibid., p. 14.

Антрополошка истраживања такође су открила да морал има дубоке корене у тенденцији саображавања обрасцима понашања преовлађујућим у култури једне заједнице и њиховом преносу са покољења на покољење, тако што млади нараштаји уче да управо ти обрасци воде успеху у непосредном друштвеном окружењу. Више студија из области развојне психологије указало је на транскултурни феномен да деца већ у трећој години живота стичу способност да разликују моралне од обичних престапа (нпр. ношење одеће супротног пола), а то је случај чак и са децом која су злостављана или лишена здравог породичног окружења.⁷⁸ Тежња за моралним просуђивањем је урођена у смислу да људска психа има посебне, природним одабиром обликоване механизме који омогућавају културно посредовано учење о садржини моралних судова. Појединачна морална убеђења постепено се потом граде васпитањем деце.

Способност саосећања са другима лежи у темељу човекове способности да дела морално. Савремене студије из области неуронауке показују да је емпатија условљена развојем функција мозга које су омогућиле раст интелигенције код људске врсте, а психолошке студије да емпатија представља елемент посебног типа опште интелигенције, тзв. социјалне интелигенције која значи да је појединац „интелигентан не само *поводом* интерперсоналних односа, него и у њима”.⁷⁹ Социјалну интелигенцију чине две компоненте:

- 1) социјална свесност, која настаје када посредством прималне (интуитивне) емпатије, наштивавања (слушања са пуном пријемчивошћу), емпатичке тачности (разумевања оног што неко други мисли и осећа), и социјалне когниције (знања о томе како стварно функционише друштво) стичемо осећај о другим особама; и
- 2) социјална спретност, која представља надградњу свесности посредством синхроничности (исправног читања и реаговања на невербалне знаке другог), самопредстављања, конструктивног утицаја на друге и бриге која подстиче на акцију пружања помоћи другоме, омогућује глатко међудејство појединаца.⁸⁰

⁷⁸ Опширније о студијама у: *ibid.*, pp. 133–139.

⁷⁹ Данијел Големан, *Социјална интелигенција: нова наука о људским односима*, *op. cit.*, стр. 19.

⁸⁰ Детаљније о елементима социјалне интелигенције погледати у: *ibid.*, стр. 87–101.

Смањени степен пажње коју људи једни другима поклањају у узајамној комуникацији значајно подрива способност за саосећајност у савременом друштву атомизованих и презаузетих појединаца. Ми обично површно саслушамо проблем чланова породице, рођака, пријатеља или колега — ако га уопште и саслушамо — без удубљивања у осећања и потребе саговорника. Тиме се умањује и могућност тумачења и разумевања осећања и потреба другог, што најчешће доводи до нескладних породичних и ширих друштвених односа. Низак ниво социјалне свесности рађа социјалну неспретност, па тако губимо способност да се уживимо у патњу и проблеме других, а онда изостаје наша акција према ономе коме је помоћ потребна.

Филозоф Мартин Бубер (Martin Buber) сматрао је да људско делање одређују две радикално различите врсте односа: *однос Ја–Ти*, који се двосмерно успоставља између људи као равноправних и једнако вредних бића, и *однос Ја–Оно*, који означаје став човека као јединог самосвесног субјекта према неживом предметном свету. Како каже Бубер, „само кроз Ти човек постаје Ја”⁸¹ Међутим, отуђеност потрошача зачараних „златним телетом” преображава однос Ја–Ти у однос Ја–Оно. Друго људско биће опажа се као пуки објекат, ствар бачена ван царства добра и зла, која може да буде мета широког опсега нехуманих радњи — од равнодушности до манипулације. Третирање људи као предмета или средстава за постизање властитих циљева потиче из мањка емпатичке повезаности, која одликује однос Ја–Ти, па тако недостаје и осећај укључености прирођен истинској саосећајности.

Особе са трајним, структурним одсуством емпатије психолози сврставају у један од три теоријски разрађена типа личности тзв. мрачне тријаде: супклинички нарцисоидни, макијавелистички и супклинички психопатски.⁸² У стварности, карактерне црте наведена три типа се преклапају, а већина људи са нарцисоидним и макијавелистичким типом личности ни не потпада под психијатријску дијагнозу. Личности „мрачне тријаде” емотивно су хладне, неповерљиве, славољубиве, прорачунате, не маре да ли њихове одлуке и радње наносе штету другима, не трпе конструктивну критику, нити их занимају људи које не

⁸¹ Martin Buber, *I and Thou*, Morrison and Gibb, Edinburgh and London, 1937, p. 28.

⁸² Опширније о мрачној тријади у: Данијел Големан, *Социјална интелигенција: нова наука о људским односима*, op. cit., стр. 119–132.

могу да инструментализују у контексту остварења властитих циљева. Психопате се издвајају по одсуству анксиозности и антиципаторног страха и по равнодушности према последицама сопствених дела, па се може рећи да оне уопште не поседују емпатију. Према другима могу бити веома окрутни управо зато што нису у стању да препознају људску патњу, односно зато што друге људе третирају као пуке објекте. Личности „мрачне тријаде” стога не познају кајање нити осећај кривице за преступ неке друштвене конвенције.

Без осећаја кривице нема ни савести, нити напредовања личности на путу самоостварења. Појединац који нема способност емпатије нити поседује осећај кривице представља опасност за друштво, на шта јасно указују злочини чији су непосредни починиоци или наредбодавци особе са психопатским цртама карактера које немају унутрашњи психолошки механизам самокажњавања. Психопата је неспособан да уопште доноси моралне судове или да их доноси на нормалан начин. Професорка филозофије на Харварду Кристин Корсгард (Christine M. Korsgaard) наглашава да чињење моралних преступа нарушава концепције о нама самима које су нам најважније у животу, попут интегритета, а тиме и идентитета као људских бића. Делати неморално значи изгубити способност да се мисли о себи у оквирима онога што сматрамо вредним живљења и делања.⁸³

Поред осећаја срама и стида, кривица је емоција усмерена на саморегулацију понашања и ако појединац нема интернализоване стандарде које примењује и на властито делање, онда се за њега не може рећи да има морални осећај. Појам кривице означава истовремено и емоцију и рационалан евалутиван однос према кршењу неке норме у виду моралног суда. Морални суд у суштини није чин који настаје искључиво у глави појединца, већ подразумева сталан комуникативан процес у којем се суд потврђује кроз колективно преговарање, те је на тај начин мотивација за избор смера моралног делања у неком конкретном случају нужно повезана са подручјем јавности.

Људска природа сагледана кроз „оптику” неуронауке и психологије чини се да делимично потврђује филозофско становиште

⁸³ Christine M. Korsgaard, “The Sources of Normativity”, The Tanner Lectures on Human Values, delivered at Cambridge University, 16–17 November 1992, www.tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/volume25/korsgaard_2005.pdf, p. 85.

антрополошког песимизма, које наглашава да човек, упркос природној „подешености” за саживот, често користи слободну вољу да чини зло суграђанима, сународницима и уопште припадницима људске, па и других живих врста. Подстакнута бројним крвавим историјским догађајима, политичка филозофија вековима уназад настоји да пружи ваљан одговор на питање како устројити политички поредак у којем ће они који владају истински водити бригу о потребама оних којима владају.

Проналажење правог одговора на ово вечно питање данас се чини још хитнијим услед напредних техничких и технолошких изума, чија политичка употреба у околностима помодног тренда секуритизације већине јавних проблема драматично сужава подручје приватности појединца. Непрекидан рад хиљада видео камера постављених у јавном простору великих градова најочигледнији је пример наизглед ненаметљивог и неприметног, али интензивног надзора грађана. Технички уређаји сами по себи немају вредносну димензију, односно нема смисла тврдити да су добри или лоши, хумани или нехумани. Вредносно значење им дају људи који их користе као средства за остварење морално исправних или погрешних циљева. Међа која стоји између, на пример, употребе видео камера за спречавање безбедносних ризика или лакше откривање починилаца кривичних дела, с једне стране, и (зло)употребе за контролу друштвених процеса и догађаја у јавном простору са политичким набојем, с друге стране, веома је растегљива. Да ли ће неки јавни функционер или службеник прећи танку линију између употребе и злоупотребе технологије у великој мери зависи од тога да ли је њихов морални интегритет довољно чврст да сузбије порив за успостављањем буберовског односа Ја–Оно.

Због свега наведеног за потребе увода у разлоге зашто је уопште потребно пропитивати етичку димензију обавештајног рада са репресивном функцијом, подсетићемо само на неколико најутицајнијих мислилаца који су указивали на неопходност спутавања и ограничавања „кварљиве” људске природе.⁸⁴

⁸⁴ Сажет упоредни преглед аргумената антрополошког оптимизма и песимизма дат је у: William G. Scott and David K. Hart, “The Moral Nature of Man in Organizations: A Comparative Analysis”, *The Academy of Management Journal*, vol. 14, no. 2, June 1971.

Платон је након лоших личних искустава са Дионисијем Старијим, тиранином грчке колоније Сиракузе, у позној фази напустио идеју о идеалној држави на чијем челу би био владар-философ. У *Државнику* а потом и у *Законима*, Платон учи да владар мора поседовати личну врлину и управљачке способности и вештине, али да се и поред тога мора се повиновати нормама које су установљене за опште добро заједнице:

А у држави у којој је закон господар управљача, и где је власт потчињена законима, ја добро видим да постоје и спас и срећа и све благодети које богови дадоше државама.⁸⁵

Платон чак предлаже да се казне смрћу сви грађани који проневере државни новац и имовину, јер прекршај показује да су они упркос грађанском васпитању непоправљиви.

Аристотел анализира како је кварљива људска природа, склона крајностима проузрокованим нагонима, обележила тамне епизоде политичке историје хеленског света и разврстава типове политичких поредака према томе да ли теже општем добру или су коруптивно наклонени интересима владајуће елите. За Аристотела човек је слободан да вољно (без принуде и у знању) и промишљено бира да ли ће поступати добро или рђаво и он то чини у зависности од тога у којој мери су његове природне способности обликоване у складу са врлинама. Човек може намерно да изабере да се понаша рђаво, да допусти да њиме руководе нагони — било из слабости властите воље, било зато што не разуме шта је добро.⁸⁶ Сврха државе је да осигура свом грађанину истински морални развитак, који је могућ само у заједници са другима, а то значи да се крајњи циљеви појединца и државе заправо подударају. Због тога Аристотел тврди да носиоци државних функција не смеју да извлаче корист из власти коју имају, већ морају да буду способни управљачи са чврстим карактером, одани уставу свог полиса.⁸⁷

И Платон и Аристотел, а касније стоици и епикурејци, јасно су увидели да су одавање пожуди, пороцима, страстима и самољубљу — односно репуштање телесним задовољствима науштрб самосавладавања,

⁸⁵ Платон, *Закони*, Дерета, 2004, Београд, стр. 88.

⁸⁶ Аристотел, *Никомахова етика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад, 2003, стр. 44–46, 153–154.

⁸⁷ Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1970.

разборитости, умерености и свакодневног практиковања врлина — основни извори рђавог поступања владара према подвлашћенима.⁸⁸

Хришћанско учење о прародитељском греху, вековима изнова промишљано и потврђивано у списима низа теолога, сигурно је једна од најутицајнијих идеја западне филозофије, прихваћена и даље разрађивана током Ренесансе и Новог века. Премда је створен по божијем лику, човек је, након што су Адам и Ева убрали плод са дрва познања добра и зла и били протерани из Раја, од бесмртног постао смртно биће, па у том смислу свако чином рођења као човек постаје „заједничар” људске пале природе. Свети апостол Павле у посланици Римљанима пише да „(...) кроз једног човјека дође на свијет гријех, и кроз гријех смрт, и тако смрт уђе у све људе, јер сви сагријешеше” (5:12); и да „(...) непослушањем једнога човјека посташе многи гријешни (...)” (5:19). У низу тумачења католичких теолога такође се провлачи идеја о истоветности природе првих људи, оличене у непослушности и увреди Бога, и природе свих каснијих поколења, будући да су сви људи по пореклу Адамови и Евини наследници.⁸⁹ Човек је вечно разапет између телесних страсти, које је примио напуштањем првобитног стања блискости са Богом и анђелима, и разума који покушава да укроти нагоне. На то нас подсећа Свети Григорије из Нисе када каже да, „будући да је склоност греху тешка и вуче на доле (...) пре ће се догодити да владајући део душе тежина бесловесне природе привуче доле, него да се тешко и земљано уздигне висином разума.”⁹⁰ У унутрашњем поларизовању двојакe природе човекове личности најдаље су отишли Жан Калвин (Jean Calvin) и Мартин Лутер (Martin Luther), према чијим је учењима немогуће премостити понор између божијих моралних заповести и људског огреховљеног бића.⁹¹

Нововековни политички филозофи преузели су идеју о прародитељском греху и моралном паду човека. Николо Макијавели (Niccolo

⁸⁸ Идеје стоичке и епикурејске етике видети у: Фредерик Коплстон, *Историја филозофије*, Том I: Грчка и Рим, БИГЗ, Београд, 1991, стр. 431–436, 443–448, 464–473; Аластер Макинтајер, *Кратка историја етике*, Плато, Београд, 2000, стр. 121–130.

⁸⁹ Stéphane Harent, “Original Sin”, in: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 11, Robert Appleton Company, New York, 1911, online version, www.newadvent.org/cathen/11312a.htm, 02/08/2012; Џон Холдејн, „Средњовековна и ренесансна етика”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад, 2004, стр. 196–212.

⁹⁰ Св. Григорије из Нисе, *О стварању човека*, www.verujem.org/pdf/grigorije_niski_stvaranje_coveka.pdf, стр. 43.

⁹¹ Аластер Макинтајер, *Кратка историја етике*, op. cit., 2001, стр. 142–148.

Machiavelli) у разматрању практичних савета о технологији преузимања и очувања власти, а Томас Хобс (Thomas Hobbes) о извору легитимности власти, полазе од становишта да људско понашање покрећу постојани егоистични пориви и страх од смрти, па је појединац суверен у чињењу избора у вечној борби свих против свих, усмереној на опстанак и доминирање над другима.⁹² Џон Лок (John Locke) потребу за ауторитетом власти објашњава природним склоностима људи да пристрасно остварују властите интересе и некажњено чине злочине.⁹³ У критичком осврту на слабости заматака институција модерне демократије, Џереми Бентам (Jeremy Bentham) наглашава да је привлачна сила корупције у политици једнако универзална као и сила гравитације у природи:

Владари су, по непроменљивој конституцији људске природе, склони да максимирају примену добрих ствари за себе, а лоших ствари за поданике (...) Што је власт једног човека већа, то је снажнија његова склоност да је на све могуће начине злоупотреби.⁹⁴

Лајбниц (Gottfried Wilhelm Leibniz), Кант (Immanuel Kant), Бернард де Мандевил (Bernard de Mandeville) и Адам Смит (Adam Smith) у себичности и безобзирном старању о сопственој добробити виде главни мотив за делање, док последња двојица филозофа у томе виде извор *опиите* добробити, посматрано из перспективе предузетничког размишљања везаног за привредни модел слободног тржишта.⁹⁵ Једнако савремено и актуелно звуче речи Џејмса Медисона (James Madison), једног од твораца америчког устава, када примећује да власт не би била потребна да су људи анђели.⁹⁶

⁹² Марвин Пери, *Интелектуална историја Европе*, Клио, Београд, 2000, стр. 138–143, 149–153.

⁹³ Опширније у: Аластер Макинтајер, *Кратка историја етике*, op. cit., стр. 179–185.

⁹⁴ Наведено према: Рос Харисон, *Демократија*, Клио, Београд, 2004, стр. 125.

⁹⁵ Курт Бајер, „Егоизам”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, op. cit., стр. 288–298; Andrew Youpa, “Leibniz’s Ethics”, in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2011 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/leibniz-ethics/>; Amy M. Schmitter, “17th and 18th Century Theories of Emotions”, in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2010 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/win2010/entries/emotions-17th18th/>.

⁹⁶ Наведено према: James Madison, “Federalist Paper No. 51”, in: *The Federalist Papers*, A Pennsylvania State University Electronic Classics Series Publication, 2001, www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/poldocs/fed-papers.pdf, p. 232.

Као својеврсни наглавце изокренути пандан масовној индустрији роба и услуга, масовна производња злочина, у више наврата обнављана током протеклих стотинак година, бацила је сенку на неспорне цивилизацијске успехе. Десетине милиона жртава тоталитарних режима и два светска рата, као и стотине хиљада настрадалих у бројним мањим ратовима, војним интервенцијама и грађанским сукобима, сведоче о планском и систематичном поништавању живота као најсветије вредности. То не чуди будући да су главни пројектанти и наредбодавци масовне производње смрти најчешће биле политичке елите у својству јавних функционера са пратећим бирократским апаратима као непосредним починиоцима злодела. Имајући на уму стално јачање и ширење овлашћења јавних службеника за примену принуде, чија злоупотреба, посебно у околностима тзв. глобалног рата против тероризма, може да доведе до нових масовних злочина, неопходно је да за потребе разматрања теме овог истраживања укратко размотримо појам зла.

Оптимистична просветитељска идеја о сталном напретку човечанства и позитивистички опредељена наука истиснуле су појам зла на руб данашњег света идеја. Ипак, током последњих неколико година појавиле су се филозофске расправе које покушавају да на озбиљан начин оживе онтолошко и етичко проучавање зла. Примера ради, савремени немачки практички филозоф Отфрид Хефе (Otfried Höffe) у учењу о три степена зла моралну слабост види као најблажи степен зла, где појединац признаје и зна шта је морално, али није довољно спреман да тако надвлада неморалне склоности.⁹⁷ На степену моралне неисправности, човек делује из мотива који нису морални, односно он привидно поступа морално али само ако му морално понашање доноси неку дугорочну корист. Према Хефеу, злоба је највиши степен зла јер се у њему изричито ускраћује признавање морала.

У покушају да начини властиту типологију зла, савремени норвешки филозоф Лаш Свенсен (Lars F. H. Svendsen) прави разлику између четири облика моралног зла, којима је заједнички именитељ поништавање вредности других као људских бића:

- Демонско зло, које људи чине само да би уживали у злу, односно да би се радовали туђој патњи. Артур Шопенхауер (Arthur Schopenhauer) приметио је да је злоба, поред егоизма и сажалења, основни покретачки

⁹⁷ Отфрид Хефе, *Умеће живљења и морал: или усрећује ли врлина?*, Академска књига, Нови Сад, 2011, стр. 349–350.

мотив људске природе, и да је посебна по томе што друге озлеђујемо и када нам то не доноси никакву корист, тј. само из задовољства. Ужитак који појединци имају када остварују надмоћ над другом особом и изопачено уверење да морамо чинити зло ако желимо да будемо слободни и срећни, детаљно је описао у својим романима Маркиз де Сад (Marquis de Sade).⁹⁸

- Инструментално зло је оно које појединац чини уз јасну свест и знање о злој природи свог поступка. Према Канту, реч је о уздизању самољубља изнад моралног закона, тако што појединац свесно и вољно бира да учини зло како би задовољио неку жељу — бира субјективно добро на рачун објективног добра. Циљ због којег је предузета зла радња не мора сâм по себи да буде зао, већ може бити и добар или морално неутралан;
- Идеалистичко зло се појављује када човек поступа рђаво погрешно верујући да заправо чини добро, јер је мотивисан идејама или тежњом да постигне неки идеал у стварности. Реч је о оправдавању зла остварењем вишег добра;
- Плиткоумно зло настаје када појединац дела лоше само зато што није претходно промислио да ли је његов поступак добар или зао.⁹⁹

Свенсен у наведеној студији о злу развија за промишљање етике јавне службе веома корисну аргументацију о пет чинилаца који могу да подстакну и обичне, психички здраве и добронамерне људе да пристану на зло:

- Представљање другог на такав начин да чињење зла за нас нема лоше, него напротив позитивно значење;
- Дистанцирање између властитих злих поступака и других који су објекти тих поступака;
- Подела посла ствара привид да појединац не учествује непосредно у некој злој активности, јер је њено спровођење искидано на бројне сегменте где је сваки актер задужен само за свој конкретан задатак;

⁹⁸ Филозофску критику учења де Сада погледати у: Timo Airaksinen, *The Philosophy of the Marquis de Sade*, Routledge, London and New York, 1995.

⁹⁹ Опширније о наведеној типологији зла видети у: Лаш Фр. Х. Свенсен, *Филозофија зла*, Геопоетика, Београд, 2006, стр. 85–161.

- Ескалација се односи на случај када појединац суочен са животним проблемима полако почне да мења моралне вредности научене током васпитавања и одрастања;
- Наопака социјализација се појављује када се људи уче културним обрасцима понашања који су одједном постали норме делања, а иначе би били морално неприхватљиви.¹⁰⁰

Услед испреплетености природно-физичке датости која га судбински смешта у оквиру планетарног екосистема, с једне стране, и самосвести која га ипак издваја од осталих живих бића, с друге стране, за човека се не може рећи да је морално бивствујући по неком аутоматизму, него пре да је *animal morabile* (Отфрид Хефе) — да је способан за морал и позван на моралност, али постаје моралан тек ако властите способности развије у том правцу.¹⁰¹ У овој перспективи може се сагледати улога етике као филозофске дисциплине која настоји да пружи мисаони ослонац за ваљану изградњу зреле моралне личности — какву би требало да поседују јавни службеници којима су поверене надлежности у области КОР.

Како етика јавне службе може да помогне криминалистичко-обавештајном службенику?

Морал и етика: кратко појмовно разјашњавање

Вечно супротстављање егоистичних порива и алтруистичних сентимената људског карактера уграђено је у темеље цивилизације и њиме су били проткани безбројни неуспешни покушаји да се изгради идеална политичка заједница. Како примећује немачки филозоф Артур Либерт (Arthur Liebert) у својим предавањима о идеји моралног, одржаним 1933. године, „проблеми моралног живота су прапроблеми са којима се непрекидно боре филозофија и сâм живот”¹⁰²

Етимолошки посматрано, израз „етика” потиче од старогрчке речи „етос” (*ἦθος*) и означава културни обичај или навику, што је приближно значење и латинске речи *moralis* (од *mos*, мн. *mores*), из које је изведен термин „морал”.¹⁰³ Пратећи доследно етимологију наведених античких

¹⁰⁰ Ibid., стр. 177–179.

¹⁰¹ Отфрид Хефе, *Умеће живљења и морал: или усрећује ли врлина?*, op. cit., стр. 50.

¹⁰² Артур Либерт, *Идеја моралнога*, Досије, Београд, 2006, стр. 5.

израза, етику можемо дефинисати као скуп неписаних правила о исправном и погрешном, који је установила одређена група и наметнула га својим члановима као средство за уређење и ограничење понашања.¹⁰⁴ Додуше, етичар Ернст Тугендхат (Ernst Tugendhat) скреће пажњу на грешку у латинском преводу, која се поткрала када је израз *ἦθος* (карактерна особина) поистовећен по смислу са изразом *ἔθος* (навика), а забуна је настала јер је Аристотел у етичким списима употребљавао оба термина.¹⁰⁵ Наведена разлика није безначајна зато што нас подсећа да предмет етичких пропитивања треба да буду и карактерне особине човека као јединог самосвесног субјекта моралног одлучивања и деловања. Будући да је синонимна употреба израза „етика” и „морал” дата у претходној дефиницији углавном колоквијална, овде ћемо израз „етика” користити у смислу филозофије морала, односно као назив филозофске дисциплине која проучава морал.

Човек ступа у подручје морала само онда када одустаје од самољубља и себичних жеља и властита настојања преобликује у додиру са жељама и циљевима других људи. Смисао морала изражава се у снази Ја „утопљеног” у свакодневицу задовољења природних нагона да мишљу, говором и делањем досегне, разуме и саосећа са Ти. У филозофским трагањима за чврстим ослонцем пропадљиве и пролазне људске егзистенције у ванвременском бићу, етика покушава да одговори на проблем вредновања људске природе, понашања и друштвених институција.¹⁰⁶ Као и на свако филозофско питање, тако и на ово до сада није дат јединствен и једнозначан одговор, па су и дефиниције етике бројне и разнолике. Једно од најједноставнијих одређења је оно које предвиђа да етику чине „вредности и начела која упућују на исправно и погрешно понашање”.¹⁰⁷ Етика анализира вредности и смернице за добар живот и испитује разлоге за њихово оправдање у светлу општеприхваћених начела.¹⁰⁸

¹⁰³ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, op. cit., стр. 301 и 585.

¹⁰⁴ Judith A. Boss, *Ethics for Life*, McGraw-Hill, New York, 2008, p. 5.

¹⁰⁵ Ernst Tugendhat, *Predavanja o etici*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003, str. 31.

¹⁰⁶ Thomas Nagel, "Ethics", in: Donald M. Borchert (ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, vol. 3, 2nd edition, Thomson Gale, Farmington Hills, 2006, p. 379.

¹⁰⁷ Donald C. Menzel, *Ethics Moments in Government: Cases and Controversies*, CRC Press, Boca Raton, 2010, p. 9.

¹⁰⁸ Judith A. Boss, *Ethics for Life*, op. cit., p. 5.

Етика јавне службе је део нормативне етике, која представља дисциплину етике усмерену на испитивање садржаја моралних судова, односно шта неко делање чини исправним или погрешним, шта је морално добар живот и која су обележја праведног друштва. Нормативна етика је усредсређена на практичну примену норми на ситуације из свакодневног живота. Нормативна питања и судови односе се на оно шта треба да чинимо, желимо, верујемо или мислимо, и на разлоге за и против чињења овога или онога.¹⁰⁹ Једино су људи као жива бића обдарена умом способни да међусобном комуникацијом помоћу језика нормативно осмисле и споразумно усвоје правила која потом сви примењују и повинују им се — упркос појединачним виђењима, жељама и хтењима која могу да дођу у сукоб са установљеним правилима. Важна еволутивна функција језика је да пренесе одређене типове друштвеног садржаја који подлежу критичком оцењивању у виду међусобног вредновања понашања чланова једне заједнице, што је постепено саздало когнитивну и концептуалну префињеност неопходну за настанак морала.¹¹⁰

Моралне норме сежу иза егзистенцијалног становишта појединца, јер се односе на то како да поступамо према другима као суседима, суграђанима или члановима друштвене заједнице, и како према нама треба да поступају институције политичког поретка. Када размишљамо о себи у моралним категоријама ми заправо мислимо о нама самима у социјалним категоријама, јер процењујемо акције у односу на наслеђен заједнички оквир за оправдавање делања. Понашање носилаца јавних функција и запослених у јавној управи део је укупних друштвених односа у које ти појединци ступају према осталим члановима политичке заједнице. Разлика је у томе што носиоци јавних функција као субјекти јавних послова имају додатну одговорност према грађанима којима служе, будући да спровођењем јавних политика, програма и закона у пракси у суштини одлучују о крупним питањима, попут трошења заједничких ресурса и остваривања основних слобода и људских права.

¹⁰⁹ Thomas Nagel, "Ethics", op. cit., p. 380.

¹¹⁰ Richard Joyce, *The Evolution of Morality*, op. cit., pp. 88–94.

Пристрасност у одлучивању као извор неетичног поступања

Највећи број одлука које јавни службеници доносе у свакодневном раду има само привидно чист техничко-процедурални карактер. На први поглед се чини као да је довољно само погледати садржај одредбе закона који желимо да применимо на конкретан случај, или да се подсетимо како гласе смернице неког стратешког документа или циљеви акционог плана. Спровођење закона и јавних политика и програма се, међутим, не одвија аутоматизовано. Пошто најчешће не постоји само један, најбољи начин да се нека јавна политика оваплоти или да се пропис примени на појединачне случајеве, руководиоци и јавни службеници ступају у подручје дискреционог одлучивања. Тамо где постоји избор између више могућности појављује се питање о томе која су то објективна мерила на основу којих треба предузети један а не неки други смер деловања. Чак и када постоје релативно јасна мерила — што није чест случај, остаје питање њиховог пристрасног тумачења и примене. Проблем критеријума избора смера деловања нимало није ствар хипотетичке природе, посебно у погледу репресивног одговора који ваља дати на безбедносне изазове и претње, чију је егзактност веома тешко проценити. Субјективна процена о наводно великој вероватноћи остварења неке безбедносне претње, како би се пред јавношћу оправдала висока буџетска издвајања за репресивне функције државе, у крајњем исходу се штетно одражава не само на пореске обавезе грађана и дугорочно исцрпљивање ресурса једног друштва, него води стварању атмосфере несигурности и већем задирању у елементарна људска права.

Пристрасност није нимало наивно одступање од честитог обављања јавне службе. Све раширенија пракса одступања од заштите јавног интереса ради испуњења приватних циљева говори да јавна управа није способна да осигура пуну и равноправну представљеност потреба свих чланова једне политичке заједнице. У жељи да се прикажу као вични менаџери, јавним службеницима је важније да представе да је посао урађен, него да га стварно ураде. Све више забрињава проблем одсуства елементарног поштења у обављању свакодневних задатака на свим нивоима хијерархије, па чак и појединих организационих јединица у целини. О томе сведочи пример скандала који је 2005. године избио у САД око израде извештаја о стопи криминала у округу Броуард (Флорида). Намера руководства локалне полиције била је да прикаже

пад стопе криминала у округу — а тиме учинак рада службеника и своје управљачке способности, па су систематски вршени притисци на осумњичене да признају кривицу за пријављена кривична дела која они нису починили.¹¹¹ На основу изнуђених признања и додатног произвољног смањивања броја кривичних дела статистичким методама је створена лажна представа о одличним резултатима локалне полиције.

Описан пример указује на опасност коју са собом носи пристрасно одлучивање у погледу примене широких извршних овлашћења поверених јавним службеницима у чијој се надлежности налази спровођење репресивне или казнене политике. Пратећи сувопарне норме и апстрактне циљеве јавне институције у којој ради, службеник ангажован на задацима у области КОР, хтео не хтео, неизбежно ступа у подручје етичког промишљања — у потрагу за исправном одлуком о томе како да одлучује.

Свакодневни случајеви злоупотребе јавних овлашћења подсећају нас да непристрасност и неутралност у делању лако нестају зато што су противречни идеји припадања, која суштински одређује чланство у бројним социјалним групама; сви долазимо од некуд где смо размишљали и делали на одређен начин. Како примећују Макс Касе (Max Kaase) и Кен Њутн (Ken Newton), никада до сада у повести демократије грађани нису били образованији и политички активнији, а опет никада више егоцентрични и окренути појединачним и групним интересима.¹¹² Наведена оцена налази потврду у данас веома популарној теорији рационалног избора, према којој се појединац када одлучује о јавним пословима понаша као изолован економски актер на тржишту, чије делање нема упориште у моралним и друштвеним вредностима. Вођен искључиво властитим интересом, који често проистиче из огољене похлепе, појединац се инструментално односи према другима и мотивисан је постизањем највеће могуће користи за себе, уз најмање трошкове.¹¹³ Управо то ради и јавни

¹¹¹ Curt Anderson, "Sheriff's Detectives Are Caught Falsifying Crime Stats", *Associated Press*, 16 February 2005, www.prisontalk.com/forums/showthread.php?t=106877.

¹¹² Max Kaase and Ken Newton, *Beliefs in Government*, Oxford University Press, Oxford, 1995, p. 170. Наведено према: John R. Gibbins and Bo Reimer, *The Politics of Postmodernity: An Introduction to Contemporary Politics and Culture*, op. cit., p. 166.

¹¹³ Преглед теорије рационалног избора примењене на организације видети у: Mary Zey, *Rational Choice Theory and Organizational Theory: A Critique*, Sage Publications, Thousand Oaks, 1998.

службеник без интегритета када злоупотребљава поверена овлашћења: бира стицање личне користи на штету интереса свих грађана, или, прагматично се повинује јавном интересу ако се његово остваривање подудара са службениковим личним или приватним интересима. Утолико је честитост јавне управе изложена „удару” различитих видова испољавања егоистичне стране људске природе заоденуте у личне и приватне жеље, интересе и опредељења, као и разноликих утицаја из институционалног, политичког и ширег друштвеног окружења.

Историјски примери урушавања ауторитарних и тоталитарних поредака недвосмислено показују да је илузија да чиновници могу да буду предмет успешне контроле 24 часа дневно, макар не на дужи рок и у већем броју. Чини се да пут до осигурања исправног поступања јавних службеника, посебно оних којима су поверене надлежности у КОР, пре води преко добровољног усвајања одговарајућих етичких норми него преко присилног наметања прописа. Од обавештајног службеника се очекује да у професионалном обављању поверених јавних дужности допусти да етичка начела понашања усмеравају или одређују његове изборе (моралност у ширем смислу), при чему су ти избори истовремено омеђени посебним системом препрека природним склоностима или спонтаним тенденцијама у поступању (моралност у ужем смислу).¹¹⁴ Тачније, постоји снажна потреба за интернализацијом посебног скупа етичких норми, најчешће уобличених у кодекс понашања.¹¹⁵

Поступање у границама етике јавне службе

Етика јавне службе схваћена као посебан скуп етичких норми обухвата ваљане стандарде исправног и погрешног који прописују шта јавни службеник треба да чини у погледу дужности коју има према јавним пословима, начелима, врлинама и користима за друштво.¹¹⁶ Примена

¹¹⁴ Дон Меки, *Етика*, op. cit., стр. 104–105.

¹¹⁵ Питање изградње ваљаног етичког кодекса КОР професије аутори ове студије обрадили су у: Александар Фагић, Срђан Кораћ и Александра Булатовић, *Етички стандарди за криминалистичко-обавештајни рад*, Центар за безбедносне студије, Београд, 2011.

¹¹⁶ James H. Svava, *The Ethics Primer for Public Administrators in Government and Nonprofit Organizations*, Jones and Bartlett Publishers, Sudbury (MA), 2007, p. 16; Geoff Edwards, “Administrative Ethics”, in: David Schultz (ed.), *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, op. cit., p. 65.

етичких норми у професионалном обављању јавних послова подразумева одбацивање позитивистичке заблуде о вредносно неутралној природи рада јавне управе, гајену у појединим академским круговима више деценија уназад. Етика помаже јавном службенику не само да се одупре страначким и корпоративним утицајима, већ и да чврсто повеже лични професионални профил са активним заступањем моралних и других вредности о којима постоји сагласност у једној политичкој заједници. Керол Луис (Carol W. Lewis) и Стјуарт Гилман (Stuart C. Gilman) наводе три приступа у успостављању стандарда и праксе етике јавне службе.¹¹⁷ Први приступ, тзв. ниски пут повиновања прописима, осмишљен је да посредством контролних механизма обезбеди строго придржавање формално-правних забрана и минималних етичких стандарда, односно да подстакне јавног службеника да не упада у невоље. Други приступ је тзв. високи пут интегритета, ослоњен на морално снажан карактер јавног службеника који му омогућава да, на основу усвојених моралних вредности и начела, самостално промисли неку ситуацију, одлучи шта је исправно да предузме и делује сходно тој одлуци. Трећи приступ је тзв. пут стапања, према којем најбољи исход може да донесе једино истовремено развијање претходна два приступа, и то тако да се, како каже Виљем Рихтер (William L. Richter), „усредсредимо на мало мање од онога што морамо да спречимо и на мало више од онога што желимо да постигнемо“.¹¹⁸

Етика јавне службе, као посебна грана нормативне етике која систематски изучава примену моралних начела и норми у обављању професионалних послова проистеклих из јавних функција, настала је тек седамдесетих година минулог века. Закаслело уобличавање ове посебне академске дисциплине плод је вишедеценијског тренда погрешног концептуалног повезивања највеће могуће ефикасности јавне администрације и остварења идеала друштвене правде.¹¹⁹ Део академске заједнице сматрао је да је етика старомодна и превазиђена, те као начин мишљења чији корени сежу у област религијског непогодан за запослене

¹¹⁷ Опширније о приступима видети у: Carol W. Lewis and Stuart C. Gilman, *The Ethics Challenge in Public Service*, Jossey-Bass, San Francisco, 2005, pp. 15–18; Donald C. Menzel, *Ethics Moments in Government: Cases and Controversies*, op. cit., pp. 5–7.

¹¹⁸ Наведено према: *ibid.*, p. 18.

¹¹⁹ J. Michael Martinez, *Public Administration Ethics for the 21st Century*, ABC CLIO, Santa Barbara (CA), 2009, pp. 2–3.

у јавном сектору.¹²⁰ Стога не чуди што се интересовање за студије етике на катедрама за јавну управу универзитета у развијеним земљама повећало тек од средине осамдесетих година прошлог века, али је и тада настава била организована неуједначено — етика је негде постала обавезан предмет, а негде само један од изборних. Поједини скептични аутори указују на парадоксалност примене етике на рад чиновника која извире из чињенице да етика јавне службе као скуп правила о деловању мора да се темељи на коначним и сигурним прописаним смерницама.¹²¹ Етика као филозофска дисциплина, међутим, не даје коначно знање о моралним истинама, већ стално изнова доводи у питање разнолика мишљења и постојеће теорије о моралу.

Преглед америчке литературе процветале у првој декади двадесет првог века, који је сачинио Доналд Мензел (Donald C. Menzel), показује да се етика јавне службе као академска дисциплина усредсређује на следећих пет тема:

- 1) Етичко одлучивање и морални развој, који се односе на процес размишљања јавног службеника када је суочен са етички изазовном ситуацијом и на откривање како његов морални развој као професионалца утиче на избор између исправног и погрешног поступања;
- 2) Етички прописи и регулаторна тела, којима је обухваћено истраживање о томе како закони структуришу исправно и погрешно поступање у јавној управи и у којој мери су делотворна тела која надзиру примену етичких правила;
- 3) Етика у контексту рада организација у јавном сектору, односно питање о томе како и у ком степену јака/слаба етичка култура утиче на резултате деловања једне јавне организације;
- 4) Искуства и стратегије етичког управљања, тј. питање о томе који су параметри најбоље праксе етичког управљања и од чега зависи делотворност стратегија; и
- 5) Однос моралног окружења, културе и политичке заједнице, где истраживачи настоје да пронађу како културне норме доминантне

¹²⁰ Patrick J. Sheeran, *Ethics in Public Administration: A Philosophical Approach*, op. cit., p. 8.

¹²¹ David John Farmer, "Five Great Issues in the Profession of Public Administration", in: Jack Rabin, W. Bartley Hildreth and Gerald J. Miller (eds), *Handbook of Public Administration 3rd Edition*, CRC Press, Boca Raton, 2006, p. 1215.

у једној заједници одређују какво ће бити морално окружење у организацијама у јавном сектору.¹²²

Преглед достигнућа европске етике јавне службе указује на то да теоретичари још увек трагају за концептуалним разјашњењима и методолошким оквирима погодним за емпиријска истраживања, правећи занимљив спој нормативног и дескриптивног, па се може рећи да је веза између теорије и праксе и даље у повоју.¹²³ Додатну пометњу у промишљање етике јавне службе уноси постмодернистички дискурс са „корозивном” тезом да етичке и грађанске норме настају у пракси, те да је због тога њихова природа контингентна, односно да им се не може придати својство априорних принципа.¹²⁴

Постмодерна мисао настоји да дефинише скуп универзално важећих моралних и политичких начела која ће, пак, имати способност прилагођавања културној разноврсности и аутономности појединаца. Наведена мисао наслања се на постструктуралистичко виђење јавне администрације и других институција демократског поретка као социјалних конструката, а не стварних ентитета. Ако је тачна претпоставка да људи активно учествују у стварању појмова који предодређују нашу спознају света, онда из тога у крајњем исходу проистиче жеља да се све сазнато доведе у питање. Следећи корак на том путу је спознаја да је наша субјективност саздана на такав начин да је тешко, ако не и немогуће начинити моралан избор — који осећамо да морамо да начинимо — будући да је наш осећај сопства толико ломљив да никада нећемо поуздано знати да ли смо добро изабрали.¹²⁵

Премда је стварно понекад тешко донети морално исправну одлуку, животно искуство нас ипак утврђује у уверењу да у већини свакодневних ситуација, како у приватним односима тако и у обављању јавних послова, са лакоћом поступамо добро. Ретке су ситуације које нас стављају у

¹²² Donald C. Menzel, “State of the Art of Empirical Research on Ethics and Integrity in Governance”, in: H. George Frederickson and Richard K. Ghere (eds), *Ethics in Public Management*, M. E. Sharpe, Armonk (NY), 2005, pp. 17–18. Упоредити са списком тема датим у: Ali Farazmand, “Public Service Ethics and Professionalism: A Primer for Public Officials”, in: Ali Farazmand (ed.), *Bureaucracy and Administration*, op. cit., pp. 307–309.

¹²³ Alan Lawton and Alan Doig, “Researching Ethics for Public Service Organizations: The View from Europe”, *Public Integrity*, vol. 8, no. 1, Winter 2005–2006, pp. 28–29.

¹²⁴ John R. Gibbins and Bo Reimer, *The Politics of Postmodernity: An Introduction to Contemporary Politics and Culture*, op. cit., p. 155.

¹²⁵ Hugh T. Miller and Charles J. Fox, *Postmodern Public Administration*, op. cit., pp. 126–133.

искушење и дилему како да применимо васпитањем и образовањем чврсто уграђена и редовно практикована морална начела. Утолико се чини да постмодернистичка анализа пренаглашава динамичку димензију друштвених категорија и тиме се лишава увида у непроменљиву суштину моралних вредности, која се може извести из обичаја и норми понашања различитих народа и која је постојано ширена кроз векове са цивилизација и култура које су венуле и пропадале на оне које су се тек рађале и цветале.

Етика јавне службе примењена у КОР треба да послужи за пажљиво проналажење правог места на којем, како каже пуковник америчке војске Тони Фаф (Tony Pfaff), ваља исцртати линију оптимума професионалне етике тако да не буде ни превише високо, па да тиме кочи ефикасност рада службе, а ни превише ниско, па да омогући оправдавање сваког смера акције.¹²⁶ Модели етике јавне службе које ћемо описати у наредним поглављима управо треба да послуже као филозофска основа за дискусију између службеника ангажованих у КОР о томе који смер спровођења неке акције је морално исправан а који погрешан. Дискусије у којима се на конкретне случајеве примењују етички модели и развијају различити сценарији једини је начин успостављања етоса КОР службе — основе корпоративног духа који погодује увођењу праксе доследног поштовања етичког кодекса професије.

Дисторзивни фактори примене етике јавне службе у криминалистичко-обавештајном раду

Концепт узајамних очекивања

Етика обавештајног рада у функцији репресије делом је повезана са идејом о узајамним очекивањима, којом се најчешће објашњава класичан обавештајни рад усмерен на државе и друге актере у међународним односима.¹²⁷ Свака држава чува тајне виталне за безбедност грађана и

¹²⁶ Tony Pfaff, "Bungee Jumping Off the Moral High-ground: The Ethics of Espionage in the Modern Age", in: Jan Goldman (ed.), *Ethics of Spying: A Reader for the Intelligence Professional*, vol. 1, op. cit.

¹²⁷ Више о овом концепту у: John Mark Mattox, "The Moral Status of Military Deception", paper presented at the Joint Services Conference on Professional Ethics — "Moral Issues in Military Decision Making", Springfield (Virginia), 27–28 January 2000, <http://isme.tamu.edu/JSCOPE00/Mattox00.html>.

покушава да открије исту врсту тајних информација које су у поседу неке непријатељске државе. У ситуацији отвореног дипломатског или војног сукоба, руководства обе државе логично очекују да ће она друга предузети све што је у њеној моћи да заштити сопствене националне интересе.

Морални значај идеје о узајамним очекивањима можемо да објаснимо на примеру било ког спортског такмичења. Када истрче на терен, супарнички фудбалски тимови имају узајамно очекивање да ће се оба борити свом снагом да однесу победу и да ће користити преимућства свог и слабости другог тима, али тако да не наруше правила игре. Чињеница да је један тим искористио слабу одбрану другог тима, или је успео током игре да га тактички обмане и да гол, није морално спорна. Излазак на терен подразумева да су оба тима спремна да примене разне методе које их могу довести до победе, докле год су оне у границама правила фудбалске игре — на пример, докле год се игра одвија унутар линија терена. Реч је о томе да тимови имају узајамна очекивања у погледу друштвене праксе која је конституисана правилима саме игре, њиховим општим прихватањем и понављањем у новим утакмицама.

Примењена у области КОР, идеја узајамних очекивања значи да криминалци и терористи логично очекују да ће у неком тренутку постати предмет обавештајног интересовања полиције и тужилаштва, јер је то ризик инхерентан природи незаконитих активности или криминалног бизниса којима се баве. Другим речима, учешћем у организовању и извођењу криминалних радњи или терористичких аката, криминалци односно терористи вољно су прихватили правила „игре” са државним органима задуженим за кривични прогон. На тај начин тајне методе и технике примењене у КОР привидно добијају додатни ослонац у етици јавне службе, јер је отклоњена морална дилема у погледу третмана особа за које се сумња да намеравају да почине тако тешка кривична дела. Ипак, чини се да је разделна линија између таргетирања сумњивих појединаца и поступања у складу са претпоставком невиности у пракси веома порозна.

Шта се дешава са концептом узајамних очекивања када особе блиске криминалцима или терористима (чланови породице и шире родбине, пријатељи и слично), услед друштвених веза са осумњиченима колатерално постану предмет интересовања КОР? У овом случају, породица, рођаци и пријатељи представљају нелегитимне мете КОР, будући да су невољно постали део „игре” — под претпоставком да и сами нису стални или повремени чланови криминалне или терористичке групе.

Прислушкивање мобилних телефона или пресретање интернет комуникације породице, родбине или пријатеља неке особе осумњичене за криминал само зато што су стицајем околности у сродству са том особом, можда је исправно са прагматичног становишта оптималне употребе материјалних и људских ресурса у полицији, али се тешко може оправдати из перспективе етичких обзира.

Континуум прављења компромиса

Примена етике јавне службе у КОР може бити осуђена на неуспех услед структурног моралног кварења обавештајних службеника у виду тзв. континуума прављења компромиса (*continuum of compromise*), модела који показује како полицајци и остали јавни службеници са значајним извршним овлашћењима могу да временом изгубе професионални и морални интегритет ако нису ментално спремни за етичке изазове једнако као што су стручно оспособљени. Обавештајни службеник би требало да разуме где се у његовом свакодневном раду тачно налазе критичне тачке у којима је велика вероватноћа појаве компромиса са неетичним понашањем и да развије сопствену стратегију очувања личног професионалног и јавног интегритета.

Попут полицијских, и обавештајни службеници у области КОР често су склони да временом развију осећај виктимизованости. На почетку каријере службеници су обично ентузијастични и високо мотивисани за рад, али претерано улагање животне енергије у посао током низа година постепено рађа ризик од поистовећивања професионалног ангажовања са животним стилем. Професионални идентитет се тиме изједначава са осећајем сопства, а проблем настаје када службеник услед тога губи контролу не само над приватним животом, већ и над сопственим моралним интегритетом. Службеник у потпуности саображава понашање корпоративном духу КОР службе и почиње да схвата властито професионално поступање у оквирима мисаоног контрапункта „ми-они”. Опажање света који га окружује („они”) полако добија параноичне одлике, па службенику не преостаје ништа друго него да верује само својим колегама као јединим особама које га разумеју и који ће му пружити стваран ослонац у животу. Тако се несрећни службеник отуђује од грађана, којима је на почетку каријере желео да служи, али и од система кривичног прогона у чијим оквирима би требало да делује.

Службеник ангажован у области КОР сада је закорачио у континуум прављења компромиса. Снажан осећај виктимизованости подстиче службеника да рационализује понашање у какво му, у нормалним околностима, не би пало на памет да буде увучен. Први корак је оправдавање неизвршавања професионалних задатака у виду селективне непродуктивности, а како је службенику најважнији осећај припадности кругу колега, веома лако се у овом кораку појављује и непријављивање неетичног или чак незаконитог поступања колега. Други корак низ континуум прављења компромиса је кршење административних процедура и правила службе. Мада се сматрају „ситним” прекршајима, па су и казне дисциплинске природе, ова врста неетичног понашања открива почетак урушавања осећаја професионалне одговорности и личног интегритета. У трећем кораку, вођен осећајем припадности кругу колега службеник чини кривична дела (или их прикрива, тј. не пријављује), најпре „мања” а потом све крупнија, да би се једног дана затекао на оптуженичкој клупи и био избачен из јавне службе.

Модел континуума прављења компромиса показује могућност потирања етике јавне службе снажном противтежом накарадно схваћеног корпоративног духа формулисаног у максими „радимо оно што ми сматрамо исправним”. Реч је о својеврсном пандану племенској етици, коју према мишљењу савремене енглеске филозофкиње Силије Грин (Celia Green) карактерише наметање колективних норми појединцима.¹²⁸ Наметнуте норме су арбитрарне, културно условљене и растегљиве и оне из оквира моралности искључују све оне који нису чланови уже заједнице. Племенска етика тесно је повезана са бурном реакцијом својственом људској психологији која настаје као одговор на покушаје „искакања” појединца изван општеприхваћених назора заједнице, што је историја забележила у виду сталног прогона појединаца који нису хтели да саобразе властите погледе колективном духу времена у коме су живели. Гринова наглашава и снагу колективне сагласности као извора потврде вредности појединаца и њиховог учешћа у заједници. Човек као појединац црпи сопствену вредност посредством солидарности са професионалном групом. При томе, он не стиче

¹²⁸ Celia Green, *Letters from Exile: Observations on a Culture in Decline*, Oxford Forum, Oxford, 2004, pp. 41–44.

унутрашње објективно мерило честитости или пристојности према коме би требало да дела, већ о томе шта је исправно а шта не одлучује група.¹²⁹

Искључивање из подручја моралног свих појединаца који нису чланови уже групе, односно развој дискриминације између „унутаргрупне” и „вангрупне” моралности, еволутивни психолози објашњавају исконском потребом за повећањем вероватноће преживљавања групе.¹³⁰ У случају аутовиктимизованих КОР службеника, превласт партикуларне и дискриминаторне етике додатно подстиче нагон за одржањем групе отуђених службеника, што на дужи рок неминовно рађа структурни проблем и снажан отпор реформи КОР у правцу развоја етике јавне службе у овој области.

¹²⁹ Celia Green, “Gang psychology”, www.celiagreen.com/Letters/GANG.htm, 10/07/2012.

¹³⁰ Thomas R. Shultz, Max Hartshorn and Artem Kaznatcheev, “Why Is Ethnocentrism More Common Than Humanitarianism?”, The Annual Meeting of the Cognitive Science Society, 29 July–1 August 2009, <http://141.14.165.6/CogSci09/papers/500/paper500.pdf>.

3

Деонтолошки модел етике

Деонтолошки модел етике према изворном, класичном схватању почива на просуђивању избора смера деловања према мерилу саобразности са моралним начелима и нормама.¹³¹ Нека радња се сматра морално исправном зато што је интринсично добра, односно зато што има сопствену вредност која се не изводи из њеног исхода. Будући добар по себи, неки поступак остаје морално добар чак и када су његове последице неповољне; у супротном, лош поступак остаје морално неисправан и у случају добрих последица. Дакле, не постоји јасно одредив однос између исправног поступања и поступања које производи добар исход. Реч је о наглашавању избегавања рђавог поступања науштрб размишљања о интересима других, али избегавања које се не претвара у општу обавезу умањивања рђавих поступака.¹³² Утолико се деонтолошко становиште најчешће разматра као опречно консеквенцијалистичком, иако ћемо видети да су међусобне противречности релативне када се сагледају сви аспекти оба модела етике.

Израз деонтологија је кованица двеју старогрчких речи — *δέον*, дужност, и *λόγος*, наука — и изражава идеју да у средишту моралног делања стоји однос човека према дужности; деонтолошко становиште се зато другачије назива етиком дужности. Већина филозофа заступника деонтолошке етике сматра да постоје две основне класе дужности.¹³³

¹³¹ Larry Alexander and Michael Moore, "Deontological Ethics", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/ethics-deontological/>, 21/05/2012.

¹³² Ненси Ен Дејвис, „Савремена деонтологија”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, оп. cit., стр. 303.

¹³³ David Mcnaughton, "Deontological Ethics", in: Edward Craig (ed.), *The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London and New York, 2005, p. 172.

Прва класа обухвата дужности које проистичу из личних и друштвених веза са конкретним особама, попут деце, родитеља, пријатеља, колега, припадника исте професије, зајмодаваца итд. Друга класа дужности појављује се у виду општих забрана и ограничења — на пример, у захтеву да не лажемо никога, чак иако то треба да доведе до доброг исхода. Дужности су позитивне када захтевају да нешто чинимо, а негативне ако нам налажу да се уздржимо од чињења.¹³⁴

Пут до дужности као окоснице моралног деловања креће од испитивања разлога који нам, поред властитих интереса и саосећања, налажу да према другима успоставимо однос као према моралним субјектима. Према америчком филозофу морала и политике Алену Гевирту (Alan Gewirth), разум нас сâм по себи обавезује да поступамо морално. Идеја рационалног делања, коју Гевирт развија у студији *Разум и морал*, претпоставља да свако од нас жели да га други не ометају у деловању и из те опште жеље за слободом проистиче став да слобода представља неко опште добро које признајемо и осталим људима.¹³⁵ Услед тога морал мора бити саздан на идеји непристрасности према којој интересе сваке особе треба да вреднујемо једнако, без обзира на партикуларну перспективу из које свака особа размишља и делује у складу са властитим способностима. Рационалистичко становиште стога захтева универзализабилност изражену у неопходности да се фокус нашег погледа на друштво и интересе других људи помери са личне перспективе на угао непристрасности.¹³⁶

Кантово учење

Уверење да је непристрасност темељ морала ствара потребу за рационалним утврђивањем основних начела која ће установити општеприхваћени оквир моралног делања. Шта је то што поједине обрасце понашања чини моралним и какав облик мора да има неко правило да би било прихваћено као морално? Задатак да пружи ваљан

¹³⁴ Више о овој подели у: Judith A. Boss, *Ethics for Life*, op. cit., p. 312.

¹³⁵ Alan Gewirth, *Reason and Morality*, Chicago University Press, Chicago, 1978, pp. 48–198. Наведено према: John Charvet, *The Idea of an Ethical Community*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1995, pp. 112–113.

¹³⁶ John Charvet, *The Idea of an Ethical Community*, op. cit., p. 122.

одговор на ова питања поставио је себи у осамнаестом веку један просветитељски надахнут немачки филозоф, са жељом да кроз вео разноликости моралних образаца понашања карактеристичних за различита друштва продре до априорних, непроменљивих елемената моралности. Није крио опчињеност задатом темом: „(ш)то се размишљање чешће и постојаније њима бави, две ствари испуњавају душу увек новим и све већим дивљењем и страхопоштовањем: *звездано небо изнад мене и морални закон у мени*”.¹³⁷ Реч је о Имануелу Канту (Immanuel Kant). Према оцени енглеског филозофа Бернарда Вилијамса (Bernard Williams), Кант је „(ф)илозоф који је дао најчистији, најдубљи и најпотпунији приказ моралности (...)”.¹³⁸

Кант схвата човека као биће у којем се преплићу природни и рационални аспект. Човек поседује теоријски („чист”) ум, којим спознаје свет око себе какав јесте, и искуствени (практички) ум, који нам омогућава да постављамо циљеве и бирамо делотворна средства и начине њиховог остваривања. Човек је такође и морално биће обдарено умом који му помаже да сузбије и контролише природне нагоне, страсти и осећања и даје му знање шта треба да чини и како да избором моралних средстава постигне моралне циљеве. Морал не почива на жељама већ на чистом уму, који је ослобођен наноса искуственог: „(ч)исти ум је сâм за себе практички и даје (човеку) свеопшти закон који називамо *моралним законом*”.¹³⁹ Моралне дужности су заповести ума, а морални закони су универзални за сва рационална бића и не могу се заснивати на партикуларностима људске природе и контингентним околностима.¹⁴⁰ Пошто нам наш властити ум говори шта треба да чинимо, никакав спољни ауторитет — бог, право, обичаји или традиција — нам не намеће морал, већ смо аутономни у бирању смера делања. Изузев деце и ментално болесних особа, сви људи као умна бића способни су да сазнају и процене шта је исправно а шта погрешно, као и да чине исправне ствари зато што су исправне.

У оптимистичном духу просветитељске филозофије Кант полази од тврдње да ништа није безусловно добро изузев добре воље, па се етичко

¹³⁷ Имануел Кант, *Критика практичког ума*, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 179.

¹³⁸ Бернард Вилијамс, *Етика и границе филозофије*, Плато, Београд, 2007, стр. 205.

¹³⁹ Имануел Кант, *Критика практичког ума*, *op. cit.*, стр. 55.

¹⁴⁰ Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, 2008, стр. 36–46.

разматрање бави људском вољом, мотивима и намерама. Једини мотив добре воље је да своју дужност испуњава ради испуњавања дужности, а никако неко објективно добро или сврха којима људи стреме.¹⁴¹ Добра воља је претпоставка истинске аутономности моралног деловања, па су одгајање и развијање добре воље и самоуважавања једини пут ка доследном извршавању дужности ослобођеном спољних притисака. Човек добре воље је сâм себи законодавац и сâм себи намеће морални закон, а до тога се стиже кроз мукотрпну изградњу става самопоштовања који је основа поштовања према другима као једнако морално вредним умним бићима.

Кантово етичко учење побија тврдњу да се добро може замислити независно од исправног.¹⁴² На први поглед, задовољство, срећа или задовољење жеља и интереса делују као да су добри независно од морала, али постоје случајеви када они улазе у подручје неморалног и стога постају лоши — на пример, задовољство које осећају лопов или силоватељ током или после злочина. Исто тако и несрећа и патња, површно посматрано, чине се да су лоши независно од морала, али када их трпи починилац злочина у чину правичног кажњавања онда су исправни и стога добри. Кантова морална филозофија се не бави срећом као таквом него откривањем како можемо да будемо вредни среће.¹⁴³ Кант каже да „своју срећу треба унапређивати не из склоности, већ из дужности”, и тек тада наше понашање има праву моралну вредност.¹⁴⁴

Кант даје прву формулу категоричког императива, тзв. императива универзалног закона, на следећи начин:

Делај само према оној максими за коју у исто време можеш желети да постане један општи закон.¹⁴⁵

Да бисмо испробали моралну исправност жељене радње коју намеравамо да предузмемо, прво морамо препознати правило на коме ћемо засновати наше делање, односно циљ и средства делања (наравно уз избегавање самозаваравања око наше стварне намере) и да га

¹⁴¹ Ibid., стр. 15–20.

¹⁴² Опширније у: Имануел Кант, *Критика практичког ума*, op. cit., стр. 79–89.

¹⁴³ Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, op. cit., стр. 24–25.

¹⁴⁴ Ibid., стр. 25.

¹⁴⁵ Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, op. cit., стр. 60.

формулишемо у следећем облику: „Ја ћу учинити А како бих постигао Б (у околностима В)”. Сада треба да се запитамо да ли бисмо пожелели да ово правило постане универзално, тако да сви људи у истим околностима предузимају исту радњу коју смо и ми предузели. Ако је одговор потврдан онда је наша планирана радња морално допуштена, док је у супротном неморална. Делатник који би пожеleo да учини нешто неморално, рецимо да украде, био би логички неконзистентан, јер би од других очекивао да поступају супротно његовом правилу, односно он не би могао желети да његово правило постане универзалан закон понашања, пошто би онда и његова имовина била на мети других људи. Кант види неморалност делања управо у неконзистентности онога што желимо за себе у односу на оно што желимо другима. Кантова проба универзализабилности сасвим је другачија од аргумента утилитариста који сматрају да су неиспуњавање обећања, лагање, крађа и варање погрешни зато што штете добробити; за Канта они су погрешни зато што нико не жели да постану универзална правила понашања.¹⁴⁶

Другу формулу категоричког императива, тзв. императив човечности, Кант уобличава на следећи начин:

Поступај тако да човештво у својој личности као и у личности сваког другог човека увек употребљаваш у исто време као сврху, а никада само као средство.¹⁴⁷

Бића која не поседују разум и предмети имају вредност само као средства, док су рационална бића као личности циљ по себи, тј. не смеју да се третирају као пука средства. Кантова дихотомија је са становишта савремених схватања морала и људских права мањкава јер из подручја моралног одстрањује децу, ментално оболеле или онеспособљене особе и животиње. Предмети неживог света имају само спољну вредност схваћену као вредност коју им придају људи у контексту властитих потреба и интереса. За разлику од ствари, човек као умно биће има унутрашњу вредност у виду достојанства, независну од тога како га вреднују други људи. Способност моралног делања и просуђивања заснована на практичком уму оно је што уздиже човека као врсту и даје му унутрашњу вредност, која пак ствара основ за једнакост свих људи.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Ibid., стр. 61–65.

¹⁴⁷ Ibid., стр. 74.

¹⁴⁸ Више у: Имануел Кант, *Критика практичког ума*, op. cit., стр. 93–109.

Поштовањем људи као бића вредних по себи ми заправо указујемо поштовање моралу, будући да појам поштовања према другим особама почива на свести о дужности и да, сходно томе, поштовање може имати само морал као свој основ.¹⁴⁹ Кант каже да је сваки човек вредан поштовања, чак и онај који се најгоре понаша, због тога што упркос свему остаје морално биће способно да поправи своје поступање.¹⁵⁰

Ниједна метода или техника из делокруга КОР једноставно не испуњава захтеве који леже у основи двеју Кантових формула категоричког императива зато што је сврха КОР да прибави информације од оних који никада не би пристали да их дају сопственом вољом — тачније, не само да не желе него ни не могу то да учине. Прикупљање информација у поседу неке особе без њеног знања и пристанка спорно је из деонтолошке перспективе и зато што се тиме показује непоштовање људског достојанства, а у крајњем исходу негирање људи као бића вредних по себи. Слично томе, руководиоци КОР служби који фаворизују праксу примене специјалних мера и због нпр. оправдавања учинка службе или тражених буџетских средстава, обично су потпуно равнодушни према стварним потребама чланова једне заједнице за јавном безбедношћу.

У погледу прве формуле, активности прикупљања обавештајних података које се предузимају у оквиру КОР су по природи неприхватљиве јер нису универзализабилне. На пример, било који вид обмане осумњиченог лица или тајни продор у његову приватност свакако су забрањени са становишта Кантове етике. Носиоци КОР сигурно никада не би пожелели да сами постану предмет нечије обмане или да њихови домови буду изложени прислушкивању или тајном снимању. Као што смо раније већ напоменули, Кант види неморалност делања управо у неконзистентности онога што желимо за себе у односу на оно што желимо другима. КОР службеник који би пожелео неког да обмане, био би логички неконзистентан, јер би од других очекивао да поступају супротно његовом принципу делања, односно не би желео да његов принцип постане универзалан закон понашања — пошто би онда и он постао жртва обмане. Поред тога, када би обмана постала универзалан закон понашања онда би поверење у друге чланове заједнице и ослањање на садржај комуникације са њима изгубило

¹⁴⁹ Ibid., стр. 102 (ф).

¹⁵⁰ Имануел Кант, *Метафизика морала*, op. cit., стр. 182(ф).

смисао, јер будући да нико никоме не би веровао, нико не би ни био обманут.

Друга формула категоричког императива захтева да увек деламо тако да поштујемо природу других људи као рационалних одлучилаца који бирају властите циљеве и тиме се квалификују да буду морална и аутономна бића. Особу третирамо као пуко средство када је применом силе, манипулације или обмане натерамо да послужи нашим циљевима, које она иначе не прихвата, као да је особа исто што и корисна ствар без разума и слободне воље. Кант наглашава да је морално неисправно другу особу третирати *само* као средство, а не и као сврху саму по себи. То значи да је дозвољено употребити другу особу као средство за постизање неког циља ако је она са тим аутономно сагласна. С друге стране, таква инструментална употреба друге особе је морално неприхватљива када другог човека манипулативно лишава могућности да аутономно одлучи о томе да ли пристаје да послужи као средство за постизање неког циља. Пример одступања од другог категоричког императива у области КОР било би регрутовање криминалца као спољњег обавештајног сарадника полиције уз уцену да ће њему или његовој породици, ако одбије да помогне у прикупљању доказа против других криминалаца, на било који начин бити нанета штета.

У настојању да обједини прве две формуле Кант уводи трећу формулу категоричког императива, тзв. императив једног „царства сврха”:

Наиме, основ свега практичнога законодавства лежи *објективно у правилу* и форми општости која га оспособљава (према првом принципу [тј. категоричком императиву – прим. аут]) да буде закон (у сваком случају природан закон), *субјективно* тај основ је у сврси; субјекат свих сврха јесте свако умно биће као сврха сама по себи (према другоме принципу); из тога произлази трећи практични принцип воље као највиши услов сагласности воље са општим практичним умом, идеја *воље сваког умног бића као једне опште законодавне воље*.¹⁵¹

Сви људи као умна бића међусобно повезана објективним принципима чине заједницу коју Кант назива једним царством сврха. Човек као члан умне заједнице увек треба да поступа тако да његова појединачна воља, заснована на личним максимама узетим као субјективним начелима

¹⁵¹ Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, *op. cit.*, стр. 77.

делања, може себе да посматра као општезаконодавну, у смислу да је саображена објективним начелима.¹⁵²

Савремене „поправке” кантовске деонтологије

Савремени покушаји „поправљања” појединих поставки кантовске етике усмерени су на отклањање недостатака Кантовог схватања да моралне дужности да би биле универзалне морају да буду апсолутне. Критичари најчешће наводе чувени пример о дужности да се увек говори истина, односно да се никада не лаже, који је Кант дао у *Критици практичког ума*. Ако је дужност да се не лаже апсолутна и не подразумева изузетке, дужни смо да кажемо истину убици када нас пита да ли се његова будућа жртва, наш сусед, налази код куће. Одговорност за смрт нашег суседа пада на убицу а не на нас, јер смо се ми само држали наше дужности да увек говоримо истину.

Америчка филозофкиња Сисела Бок (Sissela Bok) заступа становиште да општа погрешност лагања ипак може да се занемари у ретким ситуацијама када дође у сукоб са дужношћу заштите живота и здравља људи.¹⁵³ Јасно је да бисмо у стварности између дужности спречавања убиства и дужности изношења истине свакако изабрали да одступимо од потоње. Ипак, да бисмо предупредили олако одступање од дужности изношења истине Бок је осмислила три мерила за одлучивање да ли је нека конкретна лаж морално оправдана:

- Неопходно је прво потражити алтернативу обмани, односно размотрити да ли би ипак било боље саопштити истину;
- Потом треба размотрити да ли би лаж прошла тест јавности, односно да ли би други по њеној садржини могли да открију да не говоримо истину;
- Коначно, треба да се запитамо како бисмо се ми лично осећали да нама неко изнесе исту лаж у датој ситуацији.¹⁵⁴

Пракса одступања од моралне дужности да се увек говори истина разорила би на дужи рок друштвене односе у једној заједници, али

¹⁵² Ibid., стр. 80–82, 88–89.

¹⁵³ Judith A. Boss, *Ethics for Life*, op. cit., p. 335.

¹⁵⁴ Ibid., p. 336.

свакодневне моралне дилеме у које нас увлачи матица живота сведоче о потреби за спорадичним и привременим изузецима. Виљем Дејвид Рос (William David Ross) допунио је деонтолошко учење појмом *prima facie* дужности као дужности које су обавезујуће, али нису по свом карактеру апсолутне, због тога што их у одређеним околностима могу надвладати снажнији морални захтеви.¹⁵⁵ Када постоји *prima facie* дужност да нешто чинимо то онда значи да постоји снажна претпоставка у прилог чињења. На пример, ако имамо *prima facie* дужност да испуњавамо обећања онда то и треба да чинимо, осим уколико ту нашу дужност не надвладају јачи морални разлози. Наспрам *prima facie* дужности стоје наше стварне дужности, које смо морално обавезни да извршавамо у некој појединачној, конкретной ситуацији. *Prima facie* дужности треба схватити као својеврсне смернице за понашање, а не као правила без изузетка. Рос тврди да ако нека радња не одговара специфичној смерници то не значи да делатник нужно крши неко правило које је требало да следи, али када делатник не би следио правило које би требало да поштује у појединачној конкретной ситуацији онда бисмо рекли да он није извршио стварну дужност.¹⁵⁶

Рос најпре одбацује Кантов став да су морално исправни само они поступци чији је мотив дужност и аргументује да не можемо да деламо на основу одређених мотива, јер ми можемо да бирамо оно што хоћемо да чинимо, али не и зашто то хоћемо.¹⁵⁷ За разлику од Канта који тврди да су дужности апсолутне јер су изведене из разума и да је стога логички незамисливо да буду у сукобу, Рос сматра да дужности не могу бити апсолутне, зато што постоје појединачне ситуације чије околности одређују која дужност је најважнија у конкретном случају. Због тога оно што је добро и оно што је исправно нису исти у различитим приликама, те тако морална заповест да не треба лагати не значи да се неће појавити ситуација у којој ће бити исправно изнети неистину.¹⁵⁸ Рос издваја седам *prima facie* дужности као основних моралних обзира, односно начела које препознајемо интуитивним увидом:

¹⁵⁵ Опширније о Росовој моралној филозофији погледати у: Anthony Skelton, "William David Ross", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2010 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/william-david-ross/>, 05/08/2012.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Ibid.

- 1) Самоусавршавање као дужност да унапређујемо знање (мудрост) и врлину исправним размишљањем и живљењем;
- 2) Правда као дужност да једни према другима поступамо са једнаким обзирима;
- 3) Верност, која се тиче дужности које проистичу из обећања и обавеза преузетих у прошлости;
- 4) Обештећење, које се односи на дужности проистеклих из штете коју смо нанели другима у прошлости и почива на признању да сносимо одговорност за лош поступак који је довео до штете;
- 5) Захвалност, која обухвата дужности засноване на незаслуженим поклонима, наклоностима и услугама које смо примили у прошлости;
- 6) Добротворност, као дужност да чинимо добра дела и унапређујемо срећу;
- 7) Добронамерност, као дужност да другима не чинимо штету и да је спречавамо.¹⁵⁹

Прве две дужности Рос одређује као текуће; дужности под ставкама 3), 4) и 5) су засноване на прошлим радњама и обавезама, а последње две представљају дужности које се односе на очекивања везана за будућност. Рос сматра да, иако имамо извесно знање о моралним начелима, не знамо увек тачно шта треба да чинимо у конкретним ситуацијама. Једини начин да се сазна неко морално начело је да се оно упражњава у искуству свакодневног живота и да се учи посредством процеса „интуитивне индукције”.¹⁶⁰ Услед тога Рос не даје општи метод за разрешавање сукоба код избора којој ћемо *prima facie* дужности дати предност у некој ситуацији, већ сматра да се претежност дужности просуђује после пажљивог сагледавања свих чинилаца сваке конкретне ситуације.

Основне поставке Росове етике у значајној мери су утицале на развој савремених деонтолошких учења, која се у академским разматрањима уобичајено деле на теорије усмерене на моралног делатника (*agent-centred*) и теорије усмерене на моралног корисника (*patient-centred*).¹⁶¹ Морални

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Џонатан Денси, „Етика *prima facie* дужности”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, оп. cit., стр. 324–325.

¹⁶¹ Преглед деонтолошких теорија заснован је на систематизацији датој у: Larry Alexander and Michael Moore, “Deontological Ethics”, оп. cit.

делатник је свака одрасла особа која испуњава општеприхваћено мерило менталне способности да буде носилац моралних одговорности и обавеза, док моралним корисником сматрамо особе, жива бића или предмете на које су усмерени морална брига, поштовање и старање моралног делатника. Сви морални делатници су по правилу уједно и морални корисници, али морални корисници у ужем смислу — нпр. деца, особе са менталним поремећајима, особе у коми итд. — нису способни за морално делање.

Деонтолошке теорије усмерене на моралног делатника уче да нам обавезе пружају разлоге за делање повезане са самим делатником (*agent-relative*).¹⁶² Како објашњавају савремени амерички етичари Мекнотон и Ролин (David McNaughton, Piers Rawling), становиште о повезаности разлога за делање са самим делатником уграђено је у сва три основна елемента деонтолошког приступа: дужности које извиру из посебних односа и обавеза, ограничења и могућности. Дужности из посебних обавеза очигледно дају разлоге за делање повезане са делатником, јер ако смо, на пример, дужни да се старамо о породици, то онда није било чија него управо наша породица. Ограничења такође јасно дају разлоге за делање повезане са делатником: ако претпоставимо да те ја могу спречити да убијеш двоје невиних особа само тако што ћу ја убити једну, ограничење се огледа у томе што заправо обоје, свако за себе, имамо јаке разлоге да не убијемо ниједну од две особе; но, ограничење нам даје различите циљеве утолико што ја немам разлог да убијем нити ти имаш разлог да убијеш, па тако — мада ћеш погрешити убијајући двоје, ја не би требало да убијем једног како бих те спречио да убијеш двоје.¹⁶³ За разлику од претходна два елемента деонтолошког приступа, елемент могућности не мора да пружи разлоге за делање повезане са делатником, будући да нам дозвољава да не деламо у правцу максимизације добра; ипак, свакоме од нас морал дозвољава да сопственим интересима прида посебну тежину баш зато што су то наши интереси.

У средишту деонтолошких теорија усмерених на моралног делатника налази се идеја да је морал суштински личан у смислу да је свако од нас обавезан да властитим понашањем сведочи да живи живот у оквирима

¹⁶² David McNaughton and Piers Rawling, "Deontology", in: Richard E. Ashcroft, Angus Dawson, Heather Draper and John R. McMillan (eds), *Principles of Health Care Ethics*, John Wiley & Sons, London, 2007, p. 67.

¹⁶³ Ibid.

моралних норми.¹⁶⁴ Утолико критичари деонтолошких теорија усмерених на моралног делатника као озбиљан приговор наводе нарцистички призив, који овим теоријама даје усредсређеност разлога моралног делања на самог делатника и недовољно наглашавање разлике између чињења и пропуста да се нешто учини. На пример, примена Најгелове тезе на област КОР би значила да моралне заповести крши КОР службеник који износи лажи како би свесно обмануо претпостављеног руководиоца о случају на којем ради, а не крши их ако пропусти да саопшти истину о истом случају. Најгелова теза је спорна утолико што је морална и професионална дужност КОР службеника управо да у прикупљању обавештајних података и при њиховој анализи што објективније прикаже налазе.

Друга врста деонтолошких учења обухвата теорије усмерене на моралног корисника, које тежиште разматрања моралног делања стављају пре на права људи него на њихове дужности. Средишње право је право човека да се без његове изричите сагласности према њему не поступа као према пуком средству за остварење туђих циљева, односно користи. Нико не сме да користи нечије тело, рад или надареност без пристанка те особе јер је реч о праву које се сматра интринсичним добром. Деонтолошке теорије усмерене на моралног корисника испитују да ли би у неком случају тело, рад или надареност моралног корисника били средства којима би се произвели исходи које је могуће морално оправдати. Специфично обележје ове врсте деонтолошких теорија састоји се у томе што оне не допуштају принудну дужност да се помогне другоме. Примера ради, када би постојала каква снажна позитивна дужност особе А да помогне особама Б, В и Г — уз претпоставку да ће А то ефикасније учинити ако принуди особу К да помогне особама Б, В и Г као да је то и њена дужност, онда би особа А требало да испуни дужност да на овај начин не третира особу К као средство. У супротном, испуњена позитивна дужност не би била усмерена на права моралног корисника, па таква мора бити одбачена сходно праву да се не буде предмет присиле.¹⁶⁵

Деонтолошке теорије усмерене на моралног делатника и теорије усмерене на моралног корисника заједно пате од тзв. парадокса деонтолошког ограничења у виду чињенице да човек не сме да прекрши

¹⁶⁴ David McNaughton and Piers Rawling, "On Defending Deontology", *Ratio*, vol. XI, no. 1, April 1998, p. 38.

¹⁶⁵ Larry Alexander and Michael Moore, "Deontological Ethics", op. cit.

деонтолошки схваћену дужност, чак ни да би спречио више прекршаја других људи. Лери Александер и Мајкл Мур (Larry Alexander, Michael Moore) тврде да се парадокс састоји у следећем: ако је лоше то што је особа А употребила особу К као средство (једна употреба), зар онда не би требало да буде још горе ако би се десиле још две употребе људи као средстава? И ако јесте, зашто бисмо забранили особи А да употреби особу К, ако ће њено чињење спречити употребу још две особе.¹⁶⁶ Филозоф деонтолошког опредељења који заступа теорије усмерене на моралног корисника одговорио би да повреда права особе К предузета да би се спречила повреда права друге две особе, заправо сама по себи представља употребу особе К као пуког средства ради користи те две особе. Ипак, зар није парадоксалније забранити употребу особе К ради спречавања употребе друге две особе него забранити употребу особе К ради стварања других врста користи за те две особе. Уколико је третирање људи као средстава лоше, није ли онда више злоупотребе горе него мање? Ако је тако, зар не би било чудно осудити радње које производе боља стања ствари.

Предности и слабости деонтолошког модела за етику криминалистичко-обавештајног рада

Предности деонтолошког модела огледају се превасходно у наглашавању одговорности према конкретним људима. Ми имамо дужности прво према нашим ближњима и дужности које настају из наших претходних радњи или из радњи других особа које су утицале на нас — нпр. дужност да испунимо обећање, надокнадимо штету или узвратимо услугу.¹⁶⁷ Деонтолошки приступ не само да наглашава важност концепта дужности — као једне од темељних идеја демократског политичког поретка и савремене јавне управе — него нам даје и могућност да морално деламо и више него што то од нас захтевају дужности. Деонтолошки модел етике даје службенику ангажованом у области КОР универзалне и јасне смернице засноване на општеприхваћеним вредностима о томе какво се поступање у обављању јавних послова сматра етичким, те стога пожељним гледано из угла грађана.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Џон Меки, *Етика*, op. cit., стр. 156.

Практична примена деонтолошког модела етике у КОР, схваћеног у чистом традиционалном облику, открива више унутрашњих мањкавости. Заступници деонтолошког модела трпе првенствено приговоре усмерене на апстрактну природу моралног учења које заступају, а које даје предност дужности, правди и осталим апстрактним начелима науштрб моралних осећања. За разлику од нивоа филозофских расправа, на нивоу свакодневног живота морално расуђивање никада се не одвија у осамљености нити искључиво у виду испитивања налога појединачног разума, већ у међудејству чланова једне друштвене заједнице обликованог саосећањем и осећањем припадности некој групи.¹⁶⁸ Френсис Бредли (Francis Herbert Bradley) критиковао је деонтолошки етички приступ побијањем кантовске етике дужности због тога што је проистекла из погрешке настале апстраховањем у виду става да дужност треба испуњавати само ради дужности.¹⁶⁹ Посматрано из консеквенцијалистичке перспективе, деонтолошка етика не може да покаже како дужност не почива у потпуности на моралној исправности или неисправности исхода изабраног смера деловања. Примера ради, ако је погрешно убијати јер је то лоше, онда деонтолог тешко може да рационално оправда ситуацију која захтева да починимо једно убиство да бисмо предупредили два потенцијална.¹⁷⁰

Деонтолошки приступ заснован на тврдњи о плурализму дужности не испуњава теоријске захтеве моралне филозофије за једноставним мерилима просуђивања о томе шта је добро а шта лоше и подрива универзално важеће моралних начела. Плурализам начела и дужности може да закочи поступање јавног службеника у КОР, јер ће се он у свакој конкретной ситуацији запитати којој од више сукобљених дужности да да предност или које начело да поштује. Чак и да обезбеди поуздан поступак за разрешавање сукоба између начела и дужности, остаје отворено питање да ли могућност да не следимо увек једно начело, односно могућност да изаберемо његово изузеће, заправо одриче универзалност тог начела. Поједини теоретичари решење виде у уградњи изузетака у само начело, чиме они престају да буду

¹⁶⁸ Judith A. Boss, *Ethics for Life*, op. cit., pp. 351–353.

¹⁶⁹ Stewart Candlish and Pierfrancesco Basile, "Francis Herbert Bradley", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2009 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2009/entries/bradley/>, 16/08/2012.

¹⁷⁰ David Mcnaughton, "Deontological Ethics", op. cit., p. 172.

изузеци и постају део начела. Џејмс Свара (James H. Svara) предлаже да се у раду јавне службе примени тест разврставања сукобљених деонтолошких начела тако што би се прво утврдило која су све начела релевантна за дату ситуацију; ако је неко од начела примењивих на дату ситуацију уставног карактера, онда му треба дати претежност; у супротном, треба применити тест утврђивања претежности између *prima facie* дужности и конкретне дужности коју треба да извршимо у датој ситуацији.¹⁷¹

Следећи круг приговора разоткрива слабости деонтолошког модела етике посредством парадокса релативне строгости, који је изражен у тези да — премда су све дужности наводно апсолутне — поједине дужности су ипак строжијег карактера и на основу тога им треба дати предност над оним мање строгим. Увођење градације у просуђивање да ли је неки поступак добар или лош недоследно је у односу на почетну тврдњу филозофа деонтолошког опредељења да је поступак добар или лош интринсично, тј. по својој унутрашњој природи. Градација има смисла једино у одмеравању казни за актера који је лоше поступио, па се онда прописује тежа казна за повреду строжије дужности или значајнијег права.

Деонтолошки модел показује слабе резултате у случајевима када фанатично поштовање моралних дужности може да доведе до катастрофалних последица. Најчешће навођен пример у литератури делује веома актуелно пошто заговорника деонтолошког модела ставља у моралну дилему да ли да одступи од апсолутне забране мучења ухваћеног терористе, како би сазнао информације о будућем планираном терористичком нападу и сачувао бројне невинне животе. Постоји више начина како заговорник овог приступа може да избегне дилему о катастрофалним последицама. На пример, радикални заговорник деонтолошког приступа може да призна да је тачно да морално исправни поступци понекада имају трагичне последице, али да је допуштање да до њих дође и даље исправан поступак јер почива на апсолутно важећој заповести о потпуном поштовању моралних дужности.

Веродостојнији излаз из дилеме о катастрофалним последицама пружа тзв. деонтологија прага (*threshold deontology*), умерено деонтолошко становиште према којем норме треба доследно да поштујемо без обзира на штетност изазваних последица, али до одређене границе („прага”), када

¹⁷¹ James H. Svara, *The Ethics Primer for Public Administrators in Government and Nonprofit Organizations*, op. cit., p. 57.

последица постаје у толикој мери страшна или кобна да у избору смера моралног делања добија довољну снагу да превагне над апсолутним поштовањем дужности.¹⁷² Наведено становиште намеће питање како поуздано утврдити где се тачно налази „праг” након којег последице добијају претежност над дужностима, те да ли је он непроменљив или се мења у зависности од неких чинилаца. Заговорници постојања устаљеног прага кажу да постоји одређена тачка ужаса преко које категоричке дужности губе апсолутно важење, док заговорници тзв. клизеће скале сматрају да се праг мења у сразмери са степеном погрешности поступка.

Заступник деонтолошког модела може да избегне дилему о катастрофалним последицама позивањем на тврдњу да такви случајеви никада ни не долазе на дневни ред истинског моралног делатника, зато што је неморално чак и разматрати кршење моралних дужности или се о таквим случајевима смештеним иза границе морала ни не размишља — једноставно се делује. Заговорник деонтолошког модела може да покуша да изађе из моралне дилеме тако што ће разликовати моралне разлоге за поступање од разлога насталих пажљивим разматрањем ситуације (*all-things-considered reasons*) уз образложење да, док морални разлози налажу послушност деонтолошким нормама — чак и по цену катастрофалних последица, разлози настали пажљивим разматрањем ситуације нас често усмеравају да чинимо другачије.

¹⁷² Више о деонтологији прага погледати у: Alon Harel and Assaf Sharon, “What is Really Wrong with Torture?”, *Journal of International Criminal Justice*, vol. 6, no. 2, May 2008, pp. 246–249; Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, Blackwell Publishers, Oxford, 1999, pp. 28–33.

4

Консеквенцијалистички модел етике са посебним освртом на утилитаризам

Израз „консеквенцијализам” (*consequentialism*, од енгл. *consequence*, последица) највероватније је ушао у академску и ширу употребу 1958. године посредством утицајног чланка „Модерна морална филозофија”, који је написала Елизабет Енскомб (Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe). Насупрот овом релативно новом термину, идеје које он означава далеко су старије и њихово порекло смешта се у оквиру филозофије осамнаестог столећа. Најсажетије речено, консеквенцијализам је етички приступ који процењује исправност или погрешност неког поступка према вредности његових последица. Морално исправно је оно деловање које производи највећу количину добра, што значи да је важан крајњи резултат деловања а не само деловање, односно начин који је довео до доброг исхода. Овај модел етике јавне службе развијен је у подручју етичке теорије о добру, што значи да, да би за консеквенцијалисту нешто било добро оно мора бити добро не *по себи* већ *за некога*. Становиште консеквенцијализма почива на уверењу да морални делатник поштује неку вредност тиме што сопствено поступање усмерава у правцу унапређења те вредности.¹⁷³ Однос између делатника и вредности је по својој природи инструменталан, јер се од делатника очекује да смер и начин делања бира према процени да ли они могу да утичу на унапређење вредности.

Консеквенцијализам се у филозофским расправама често обухвата именом телеологије зато што разматра морална питања у контексту постизања неке крајње сврхе (грч. *τέλος*), нпр. среће или благодња, којој људи треба да теже јер она у свет уноси превагу добра над злим.

¹⁷³ Филипп Петит, „Консеквенцијализам”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, оп. cit., стр. 335.

Консеквенцијализам заправо представља методолошки оквир за расуђивање о томе које је делање морално исправно, док постоје различита мишљења филозофа морала у погледу садржине, односно о томе шта чини крајњу сврху, схваћену као највеће добро. Првобитно објашњење највећег добра дато је у оквиру утилитаризма, чије основно начело — „најбоље је оно делање које обезбеђује највећу срећу за највећи број” — први пут налазимо 1725. године у списима Френсиса Хачесона (Francis Hutcheson), једног од најзначајнијих мислилаца шкотске просветитељске филозофије.¹⁷⁴ Утилитаристичко учење даље су разрадили Дејвид Хјум, Џереми Бентам (Jeremy Bentham), Џон Стјуарт Мил и Хенри Сиџвик (Henry Sidgwick), а у двадесетом веку критички допунили Едвард Мур (George Edward Moore) и Ричард Хер (Richard Mervyn Hare).

Бентам, Мил и Сиџвик

Бентам каже да „исправно” и „добро” можемо да дефинишемо једино преко мерила највеће среће за највећи број људи, зато што је за човека процена пријатних и болних последица неке радње једино универзално рационално мерило за делање у животу.¹⁷⁵ Срећа је највише добро и та је чињеница за све људе самоочигледна у интуитивном смислу. Бентам срећу тумачи хедонистички као превласт задовољства над болом, те имплицитно изједначава добро са задовољством а зло са болом. Џон Стјуарт Мил допуњује Бентамову хедонистичку тезу тврдњом да нам задовољство других природно пружа задовољство, па једини мотиви за поштовање правила неопходних за друштвени живот извиру из задовољства које налазимо у самом њиховом поштовању или из бола проузрокованог њиховим непоштовањем.¹⁷⁶ Реч је о осећају добронамерности (*benevolence*) као елементу људске природе. Мил је покушао да доради тврдњу о задовољству као највећем добру увођењем виших и нижих задовољстава и доказивањем да су она узајамно самерљива на вредносној лествици.¹⁷⁷ На

¹⁷⁴ Наведено према: Ernst Tugendhat, *Predavanja o etici*, op. cit., str. 280.

¹⁷⁵ Бентамове поставке утилитаристичког учења видети у: Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, London, 1907, доступно на: www.econlib.org/library/Bentham/bnthPML.html, 23/09/2012.

¹⁷⁶ Џон Стјуарт Мил, *Утилитаризам*, Дерета, Београд, 2003, стр. 113–114.

¹⁷⁷ Више у: *ibid.*, стр. 31–67.

питање како поступити у бројним случајевима када није могуће донети суд о томе који ће од могућих смерова делања донети највећу срећу за највећи број људи, Мил одговара да утилитаризам прописује само то да у случајевима када последице радње могу да се процене, као мерило треба употребити начело корисности.

Класично раздобље утилитаристичке етике достиже врхунац у тзв. рационалном утилитаризму Хенрија Сидвика, чији је утицај прекорачио границе енглеске филозофије морала деветнаестог века.¹⁷⁸ Премда задржава хедонистичко разумевање највишег добра блиско претходницима, Сидвик јасно раздваја дескриптивно од прескриптивног (нормативног) када одбацује психолошку основу хедонизма уз тврдњу да реч „добро” не значи „пријатно”, и да стога оно што људи највише желе нису само задовољство или одсуство бола. Човек тежи да властито поступање током читавог живота усмери ка благостању као највишем добру. Будуће благостање, односно „добро узето у целисти” Сидвиковим речима, оно је што би човек желео и чему би стремио када би у садашњем тренутку могао тачно да предвиди последице различитих могућих смерова акције и развије их у сопственој имагинацији.¹⁷⁹

Критика класичног утилитаризма

Сидвикова размишљања подстакла су консеквенцијалистички круг моралних филозофа двадесетог века да преиспитају ваљаност тезе о хедонизму као највишем добру, уграђене у класична или „екстремна” утилитаристичка учења, како их назива Џон Меки.¹⁸⁰ На пример, Едвард Мур је заступао становиште тзв. идеалног утилитаризма према којем је потребно претходно разјаснити појам добра, који класични утилитаристи не објашњавају него га само поистовећују са појмом задовољства. Будући да „добро” и „задовољство” нису увек идентични, Мур заступа становиште

¹⁷⁸ Више о Сидвиковој варијанти утилитаризма у: Barton Schultz, “Henry Sidgwick”, in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2011 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/sidgwick/>, 14/09/2012.

¹⁷⁹ Roger Crisp, “Sidgwick’s Hedonism”, “Henry Sidgwick: Ethics, Psychics and Politics”, 2nd International Congress, 2009–2010, University of Catania, www.henrysidgwick.com/3rd-paper.1st.congress.cat.eng.html, 11/09/2012.

¹⁸⁰ Џон Меки, *Етика*, op. cit., стр. 123.

да „добро” постоји као јединствен појам одвојен од идеје задовољства, који је неприродан, прост и недељив квалитет, па се стога ни не може дефинисати нечим споља.¹⁸¹ Како је немогуће у моралном просуђивању баратати тачним појмом добра, јер га је немогуће спознати непосредним увидом, не преостаје нам ништа друго до да добар поступак процењујемо испитивањем његових могућих последица и да тако утврдимо да ли ће он непосредно или посредно довести до жељеног исхода.

Други правац критике класичног утилитаризма, предвођен Ричардом Хером, води ка замени појма задовољства другим идејама попут знања, врлине, лепоте, правде, које се могу сматрати интринсично добрим.¹⁸² Плуралистички став о највишем добру створио је тешкоће у одлучивању о томе који је од могућих смерова деловања морално исправан, јер од нас захтева да поседујемо способност рангирања могућих исхода сваког од доступних смерова деловања на скали од најгорег ка најбољем. Проблем настаје у случају одлучивања о више различитих вредности несводивих на заједничко мерило које би омогућило међусобно поређење, како би се утврдило ваљано рангирање. У покушају да поправе недостатке наведеног становишта, поједини савремени заступници консеквенцијализма говоре о појму општег задовољења склоности уместо повећања преваге уживања над боловима, или о утилитаризму добробити у чијем средишту се налази идеја задовољења интереса (општеприхваћених егзистенцијалних ресурса попут здравља, стана, прихода). Два становишта се заправо преклапају, јер људи када теже остварењу интереса настоје да задовоље и своје склоности.

Основна вредност на којој почива утилитаристичко становиште је мера онога шта је добро у животу појединаца, шта је за њих пожељно и стога објективно вредно.¹⁸³ Мера може да буде задовољство или избегавање бола, срећа или избегавање несреће, задовољавање жеља или избегавање неуспеха да се оне задовоље итд. Полазна претпоставка је да је сваки појединац већ уобличио властито уверење о томе шта је за њега добро и да, која год да је мера узета, она мора да омогући непристрасно поређење

¹⁸¹ Tom Baldwin, "George Edward Moore", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2010 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/moore/>.

¹⁸² Ричард Мервин Хер, *Морално мишљење: нивои, метод и смисао*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 156–162.

¹⁸³ Thomas Nagel, "Ethics", op. cit., pp. 384–385.

разлика које проистичу из појединачних животних искустава како би се у просуђивању дошло до тога које је стање ствари најбоље.

Утилитаризам почива на уверењу да треба да делујемо и организујемо институције политичког поретка тако да унапређујемо највећу могућу количину корисности (*utility*), схваћену у категоријама увећавања добробити.¹⁸⁴ Када се суочи са моралном дилемом, утилитариста непристрасно и детаљно израчунава корисност могућих смерова деловања и долази до оптималног избора радње коју треба предузети. Када бирамо како ћемо поступати у јавним пословима, ми треба да изаберемо као морално исправан онај поступак који ће довести, или за који постоји највећа вероватноћа да ће довести, до увећања користи за све оне грађане који су погођени нашим деловањем. Сабирање појединачних користи у неки апстрактан збир заједничке користи претпоставља да грађани могу да упореде користи које потенцијално доноси овај или онај поступак јавне управе, као и да они само могу ваљано да процене да ли им нешто доноси већу или мању корист. Како примећује Роберт Гудин (Robert E. Goodin), „без неког механизма за прављење интерперсоналних поређења, ми никада нећемо моћи да оправдамо прерасподелу изјавом да су добитници добили више него што су губитници изгубили”.¹⁸⁵ Утилитаристичка формула је вредносно неутрална јер сабира користи свих оних којих се нека одлука тиче. Оно што се рачуна код утврђивања да ли је неко деловање исправно или погрешно је укупна корисност која ће проистећи из тог деловања за већину грађана. Укупна корисност се добија сабирањем мноштва сумâ корисности добијених одузимањем претпостављене количине бола од претпостављене количине задовољства за сваки појединачан случај (за сваког члана политичке заједнице понаособ).¹⁸⁶ На основу процене вероватних укупних корисности које би проистекле применом ове или оне могућности, бира се коначни смер деловања.

¹⁸⁴ *Ibid.*, pp. 382–383.

¹⁸⁵ Роберт Е. Гудин, „Корисност и добро”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, *op. cit.*, стр. 356.

¹⁸⁶ Бентам је сачинио рачунску формулу која садржи седам чинилаца које ваља узети у обзир када се утврђује која радња може да доведе до бољег исхода. Видети у: Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, *op. cit.*, [www.econlib.org/library/Bentham/bnthPMLA.html#Chapter IV](http://www.econlib.org/library/Bentham/bnthPMLA.html#Chapter_IV), Value of a Lot of Pleasure or Pain, How to be Measured.

Политичка „употребљивост” утилитаризма

Утилитаризам је најуваженији етички модел на универзитетским одељењима која се баве теоријом јавне управе и јавне политике у САД, што је делом могуће објаснити чињеницом да се његово полазно становиште лако повезује са идејама новог јавног руковођења (*New Public Management*), попут ефикасности, анализе трошкова и добити, тржишне игре и теорије јавног избора.¹⁸⁷ Утилитаристичка варијанта консеквенцијалистичког модела омиљена је и међу политичарима, јавним функционерима и службеницима из више разлога. Политичке странке на власти усвајају секторске политике и програме, а јавни службеници их спроводе са идејом да, на пример, делотворно заштите грађане од безбедносних ризика и претњи или подстакну привредни развој ради повећања животног стандарда. Реч је о предузимању хвале вредних активности које треба да целој политичкој заједници, или макар њеном већем делу, донесу корист постизањем добрих исхода.

Утилитаристичко гесло „највећа срећа (корист) за највећи број” чини се да се савршено уклапа у мањкави модел либералне представничке демократије, где се одлука о смеру вођења јавне политике легитимизује тако што се воља већине утврђује пуким пребројавањем гласова грађана на изборима. Преференције тако добијене већинске воље потом тумачи владајућа елита у контексту избора јавних политика и програма према мерилу максималне користи (минималне штете) коју ће донети тој већини.

Мало је вероватно да ће се влада неке земље одрећи могућности коју пружа утилитаризам, а то је да оправда неку спорну одлуку и смер јавне политике очекиваним користима за грађане. У случају КОР, службеници добијају слободан простор за примену поверених дискреционих овлашћења у одлучивању прилагодљиву конкретним ситуацијама које се могу драстично разликовати једна од друге или се могу смењивати великом брзином. То даје извесну лагодност КОР служби у легитимисању предузетих радњи у односу према јавном интересу, јер се оно што је учињено морално оправдава према планираном позитивном исходу тих радњи — чак и када пут до тог доброг циља води преко употребе морално неисправних или спорних средстава и начина. За оправдавање

¹⁸⁷ James H. Svara, *The Ethics Primer for Public Administrators in Government and Nonprofit Organizations*, op. cit., p. 60.

обавештајног рада уопште, а тиме и КОР, чини се да је згоднији управо утилитаристички модел етике јер он омогућава да се у јавности прикаже да је вредност укупних добрих учинака предузетих оперативних радњи већа од морално проблематичних метода и техника које су у оквиру тих радњи примењене. Корисност упада у приватност неке особе морално је оправдана позитивним исходом целе акције у виду нпр. откривања починилаца неког тешког кривичног дела. Реч је о томе да заступници овог етичког модела не виде упад у приватност или друге друштвено неприхватљиве поступке (тортуру, убиство) као интринсично погрешне. Добар или племенит циљ оправдава чак и употребу екстремних средстава за његово постизање.

Структурне слабости утилитаризма у контексту криминалистичко-обавештајног рада

Проблеми који настају или могу настати у практичној примени указују на постојање више унутрашњих слабости консеквенцијалистичког модела етике јавне службе. Ваљано одлучивање о избору смера деловања који треба да доведе до највеће користи за највећи број људи које то деловање погађа, условљено је великом захтевношћу у погледу расположивог времена и способности моралног делатника. Живот нас „баца” у ситуације када морамо брзо да одлучујемо и поступамо, и често немамо довољно времена или личних интелектуалних вештина да пажљиво анализирамо и размотримо све могуће смерове деловања; или нам недостају информације и знање потребно за процену потенцијалних исхода сваке од понуђених опција деловања. Ово је посебно тачно у области КОР, где је често тешко предвидети какве ће резултате дати нпр. праћење или прислушкивање осумњичене особе или у какве моралне дилеме може да упадне прикривени иследник убачен у криминалну групу. Намерна или нехатна пристрасност јавног службеника у сагледавању потенцијалних корисности које могу да проистекну из неког поступка такође могу да суштински ограниче моралност оваквог приступа. На пример, службеник ангажован у КОР може свесно да занемари интересе појединих друштвених актера или социјалних слојева или да прида значај и снагу интересима неких других. Посебна тешкоћа у израчунавању потенцијалне корисности сложених активности КОР које обухватају мноштво чинилаца и актера проистиче из немогућности предвиђања будућности у погледу развоја последица проузрокованих нежељним или непланираним одвијањем предузетих активности.

Џон Меки указује на проблематичност калкулација корисности на примеру тешкоћа које настају при поређењу количине среће у погледу њене сразмере и распоређености у две различите друштвене групе:

Можда морамо поредити алтернативне смерове поступака, од којих би један водио до велике популације чији је сваки члан само умерено срећан, а други до једне мање популације чији је сваки члан веома срећан. У првом смеру имамо већу укупну корисност или срећу, а у другом већу просечну корисност или срећу. За једну утврђену популацију, максима укупне користи и просечне користи се морају поклапати, али ако је величина популације по себи променљива оне могу бити различите. Који је од ова два смера тај чија максимизација треба да буде критеријум исправног поступка?¹⁸⁸

Уколико бисмо доследно следили поставке класичног утилитаризма (тзв. непосредног утилитаризма поступака) да деламо исправно само док максимализујемо добро, онда бисмо исцрпили сву личну психофизичку енергију и материјална средства узалуд, јер бисмо само у незнатној мери и краткотрајно учинили свет бољим местом за живот. У моралном прегалаштву не бисмо имали дужности према породици и пријатељима, зато што утилитаризам ове врсте има неутралан став према квалитету односа моралног делатника према другима. Ми смо дужни да напор усмеримо на особе којима можемо да донесемо највећу корист и добро, без обзира на наш лични однос према тим особама. Под претпоставком да је пријатељство добро, наша је дужност као утилитариста да унапређујемо пријатељство али уопштено, међу свим људима; то нужно не захтева од нас да обратимо посебну пажњу на сопствени круг пријатеља.

Непосредном утилитаризму поступака може да се замери подједнако уважавање интереса сваког појединца, јер се тиме суштински подрива приврженост идеалима и моралним начелима. Поједностављен начин израчунавања суме индивидуалних уверења о томе колику корист доноси нека одлука имплицира да снага већинског (сабраног) уверења у крајњој линији, премда контингентног карактера, надвладава постојану природу моралних идеја.¹⁸⁹ Преведено на практични план рада КОР службе то би значило да одлуке КОР службеника не би можда биле подударне са жељама грађана у ситуацији када би први, вођени

¹⁸⁸ Џон Меки, *Етика*, op. cit., стр. 125.

¹⁸⁹ Бернард Вилијамс, *Етика и границе филозофије*, op. cit., стр. 106.

постизањем најбољих исхода, одлучивали на основу онога шта би други изабрали да поседују потребна стручна знања и информације. Укупна количина среће треба да се увећава, односно да се смањује укупна количина штете, али утилитаристичко начело не пружа одговор на питање како се срећа или корист расподељују међу грађанима. Утилитаристички модел етике јавне управе допушта да се привредни раст као један од најпопуларнијих циљева јавне политике морално оправдава без обзира на питање друштвене расподеле која га прати.¹⁹⁰

Један од најјачих аргумента против утилитаристичког модела етике јавне управе огледа се у примедби да његова доследна примена може да доведе до употребе неморалних средстава и начина ако би она у крајњем исходу довела до најбољих последица. Војна интервенција међународних снага ради заустављања или предупређивања потенцијалне хуманитарне кризе сама по себи може да доведе до тешког кршења основних људских права. Према утилитаристичком размишљању реч је наводно само о изузетцима који допуштају доследно остварење користи као највишег добра.

Такође снажан приговор може да се стави на хедонистичко схватање среће као највећег добра. Будући да су људи прилагодљиви и садржај појма задовољства је растељив, може се појавити јаз између онога чиме су људи задовољни у неком конкретном тренутку и идеалног стања којем се тежи. Џон Меки је сумњичав у погледу мерљивости количине задовољства и бола чак и код једне особе, будући да је реч о динамичним феноменима који се мењају током живота са развојем личности и организма. На Мекијеве сумње надовезује се Макинтајер када каже да девиза „највећа срећа за највећи број људи” отвара манипулативни простор за оправдавање тоталитарног поретка, у којем би одсуство слободе била цена за такву срећу.¹⁹¹ Британски филозоф са прелаза из деветнаестог у двадесети век Френсис Бредли оштро је прокоментарисао практичне импликације консеквенцијалистичког модела етичког промишљања на следећи начин: „(...) то значи учинити могућим, оправдати, па чак и подстаћи непрестану практичну казуистику; а то је, скоро да не треба да се дода, смрт морала.”¹⁹²

Роберт Гудин сажима мањкавости утилитаристичког приступа у тврдњи да се непосредан утилитаризам поступака може описати као

¹⁹⁰ Ernst Tugendhat, *Predavanja o etici*, op. cit., str. 283.

¹⁹¹ Аластер Макинтајер, *Кратка историја етике*, op. cit., стр. 261.

¹⁹² Наведено према: Филип Петит, „Консеквенцијализам”, op. cit., стр. 340.

процедура којом се из спорних психолошких премиса изводе спорни морални судови.¹⁹³ Чини се да је реч о привидно јединственој процедури моралног одлучивања код које „произвољност наступа при сваком озбиљнијем покушају да се она спроведе (...)”¹⁹⁴ Џејмс Свара скреће пажњу на одсуство унутрашње вредности поступака у утилитаристичком моделу и наводи да је у контексту неке радње бесмислено третирати истину и лаж као равноправне категорије, само зато што њихова исправност и погрешност искључиво зависе од последица предузете радње.¹⁹⁵ Утилитариста нам саветује да лажемо ако ће могуће последице чина лагања — укључујући утицај лажи на говорников углед и опште поверење у изговорене речи — произвести већу количину среће него што би то произвеле могуће последице изношења истине.¹⁹⁶ Примера ради, руководство КОР службе може да лажира податке о буџетским средствима неопходним за обављање јавних послова из њеног делокруга рада како би осигурало повећање средстава у следећој години. Мотив агилних руководиоца може да буде добра намера да се обезбеди новац за спровођење активности која ће у будућности донети корист грађанима и да се при томе избегну грешке твораца нацрта буџета у одлучивању о висини средстава које треба доделити агенцији. Фалсификовање је у овом случају засновано на релативно тачној процени да институционални актери који планирају буџет често немају знања неопходна да би према истинитим информацијама о раду поменути службе исправно схватили њене потребе за материјалним ресурсима. Упркос почетним добрим намерама оправдано се поставља питање да ли јавни функционери и службеници уопште смеју да износе неистине. Утилитариста не узима у обзир да смо ми као морални делатници уобичајено дужни да говоримо истину, а посебно када обављамо послове од заједничког интереса које су нам поверили грађани, те да ову дужност може евентуално да надвлада само нека дужност вишег реда. На злослутне мисаоне апсурде примене утилитаристичког модела етике упозорава нас Свара када наводи могућност да се одевени у

¹⁹³ Роберт Е. Гудин, „Корисност и добро”, у: Питер Сингер (ур.), *Увод у етику*, op. cit., стр. 351.

¹⁹⁴ Џон Меки, *Етика*, op. cit., стр. 125.

¹⁹⁵ James H. Svara, *The Ethics Primer for Public Administrators in Government and Nonprofit Organizations*, op. cit., p. 61.

¹⁹⁶ John Charvet, *The Idea of an Ethical Community*, op. cit., p. 142.

утилитаристичко рухо нађемо у ситуацији да пакостан поступак који је довео до корисног исхода сматрамо моралнијим од доброг поступка који је доживео неуспех.¹⁹⁷

Посредан утилитаризам поступака настао је као покушај да се поправе слабости тезе претходно критикованог, непосредног утилитаризма поступака, према којој морални делатник када бира смер деловања треба увек да се пита шта ће произвести најбољи резултат. Поправљено становиште наглашава да, иако избор смера деловања који води ка најбољем исходу треба да укључи процењивање утицаја чинилаца и околности на само спровођење поступка, то није увек најбољи начин одлучивања јер је рачуњање корисности компликовано и захтева време, а то није увек могуће у свакодневним ситуацијама моралних дилема које доноси живот. Поред тога, можемо да паднемо у искушење да начинимо избор смера деловања који иде у нашу личну корист. Због тога заговорници посредног утилитаризма поступака кажу да најбољи исход можемо да постигнемо и када не усмеримо наше деловање на чињење оног што је исправно (посматрано из консеквенцијалистичког угла), него да пратимо неколико најједноставнијих здраворазумских моралних правила узетих из традиције или да у нашој личности јачамо диспозиције попут нпр. доброте и оданости. На тај начин ћемо на дужи рок постићи добре исходе које бисмо иначе постигли да смо непосредно деловали, али без ризика да погрешимо у проценама и рачуницама око тога који је смер деловања исправан.

Утилитаризам правила представља други покушај поправке непосредног утилитаризма поступака и он даје суштинску улогу моралним правилима и начелима. Морално исправан поступак је онај који је саобразан скупу моралних правила чије би општеприхваћено поштовање водило унапређењу добра.¹⁹⁸ Ми бирамо да се у нашем деловању придржавамо једног моралног правила зато што би оно, у условима његове опште прихваћености у политичкој заједници, дало боље резултате него било које друго правило. Определљивање за морално правило требало би да претпоставља да су правила јасна, разумно једноставна и лака за придржавање, имајући у виду слабости људске природе. Постоје приговори

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Опширније о утилитаризму правила видети у: Џон Меки, *Етика*, op. cit., стр. 134–138.

да утилитаризам правила напушта средишње начело консеквенцијализма, а то је захтев да наш циљ треба да води максимализацији добра.

Из перспективе КОР, утилитаризам било које врсте трпи озбиљне приговоре. Колико год да је из позиције руководиоца КОР и корисника обавештајних услуга овог типа комфорно казати да вредност укупних постигнутих резултата у неком конкретном случају претеже над штетом проистеклом из начина примене метода и техника КОР, толико је тешко постићи сагласност око тога шта је заправо то што у конкретном случају конституише оно што је „добро”, а шта оно што је „штетно”. Проблематично је и питање предвиђања штетних утицаја посредних учинака неке КОР активности, који — упркос томе што је сама активност вођена ка добром исходу, могу да наруше првобитну рачуницу укупне корисности. Примера ради, ваљано сачињена анализа на основу прикупљених обавештајних података указује на тренд пребацивања тежишта незаконитог деловања домаћих група организованог криминала са трговине наркотицима на трговину украденим уметнинама. Ипак, мотивисани жељом да придобију наклоност јавног мњења министар унутрашњих послова или влада могу да одлуче да обавештајно регистрована појава новог криминалног тржишта није приоритетан задатак сузбијања организованог криминала. Будући да је проблем наркоманије медијски привлачнији, полицијски ресурси биће усмерени на спречавање опадајуће трговине наркотицима, а онда ни резултати КОР неће довести до доброг исхода у виду строже контроле тржишта уметничких предмета.

Примена утилитаристичког модела етике у КОР дозвољава манипулацију у виду приписивања позитивне моралне вредности посредном, ненамераваном или чак непредвиђеном исходу неке активности.¹⁹⁹ Такође, руководиоци КОР могу да прогласе да је добар исход већ постигнут и тиме ретроактивно легитимизују морално спорне употребљене методе и технике. Чини се да утилитаризам не доприноси јачању осећаја професионалне одговорности код службеника ангажованих у КОР. Чест је случај да КОР на оперативном нивоу обухвата сложени низ радњи које у различитим просторним и временским тачкама спроводе службеници из различитих организационих јединица или у сарадњи са колегама из других државних

¹⁹⁹ Toni Erskine, “As Rays of Light to the Human Soul? Moral Agents and Intelligence Gathering”, *op. cit.*, p. 203.

органа, што онда додатно отвара проблем уситњавања одговорности за добар или лош исход.

Релативизовање одговорности до које може да дође злоупотребом основних поставки утилитаристичког модела етике примењеног у КОР спорно је са становишта етике јавне службе јер занемарује веома важан корак у вођењу успешног КОР — разумевање узрока претходних неуспеха. Једна од полазних етичких претпоставки концепта одговорности у обављању јавних послова је преиспитивање одлука које су довеле до лоших резултата — на личном (интроспективно) и колективном плану (колегијално).²⁰⁰ Када руководилац КОР нема унутрашњу моралну потребу за преиспитивањем сопственог руковођења и поступања подређених службеника, онда је вероватно да ће се грешке у спровођењу КОР појављивати и у будућности. Како се у надлежности КОР налазе откривање и кривични прогон сложених типова криминала и тероризма који представљају значајну безбедносну претњу, релативистичко третирање одговорности за неуспех чини се да не препоручује примену утилитаристичког модела етике.

²⁰⁰ О важности учења на прошлим грешкама за обавештајни рад видети у: Fred Schreier, *Transforming Intelligence Services*, National Defence Academy, Austrian Ministry of Defence and Sports, and Geneva Centre for the Democratic Control and Armed Forces, Vienna and Geneva, 2010, pp. 79–81.

5

Етички модел заједнице (комунитарна етика)

За формулисање примењиве КОР етике суштинско је разумевање односа између наизглед апстрактних деонтолошких принципа етика уопште и функционалних односа у политичкој заједници. С једне стране, деонтолошки принципи изражавају основне моралне интуиције које припадају читавим културама и у свом најзначајнијем облику су изражене у моралним кодексима великих религија. Са хришћанске тачке гледишта, највећи део савремене западне деонтолошке етике може се значењски извести из деонтолошке потке новозаветне етике, а пре свега из десет заповести. Слична је ситуација са другим великим религијама. Чак и у будизму, који не инсистира на моралним нормама у прескриптивном смислу карактеристичним за западну културу, деонтолошке вредности се изводе из неке врсте претпоставке о општој добронамерности у односу на друге и на заједницу, па се стање просветљења, и истовремено главни мотив за монашки живот, повезују са могућношћу да се без свакодневних оптерећења осећа што више општег саосећања за остале. Управо је емпатија, која конституише многе деонтолошке норме, везивно ткиво комунитарне етике и способности да се идеја о моралној вредности изводи из онога што је добро за заједницу, али не на строго утилитаристички начин.

Утилитаризам почива на идеји да су корисне радње морално оправдане, те да је степен моралне прихватљивости неке радње директно пропорционалан релативној користи која се њоме остварује, то јест оној користи која преостаје када се имају у виду евентуалне штете или „трансакциони трошкови” укључени у извршење радње. Типичне утилитаристичке одлуке су управљачке одлуке у великим корпорацијама, у којима се решавају стратешка питања пословања уз чињење тактичких

жртва: отпуштање једног броја радника да би већина задржала посао у време кризе, смањење плата да би се избегло отпуштање, смањење профита да би се одржало пословање, или пак обрнуто, отпуштање једног броја радника да би мањини која преостане плате биле много веће. У сваком случају реч је о пословној стратегији која је заснована на усвајању неке врсте утилитаристичког критеријума: у првом случају се ради о ставу да је задржавање посла за већи број људи кумулативно корисније него повећање плата, а у другом да је материјално благостање мањег броја људи корисније него задржавање великог броја радника који сви живе релативно оскудно. Суштина утилитаризма лежи у дефиницији користи која се поставља у вредносну основу оправдања: та корист може укључивати материјално благостање, максималну укупну количину сатисфакције или „среће“, како су је називали традиционални утилитаристи, или пак неку другу конкретну корист која је унапред дефинисана. Постоје чак и верзије утилитаризма које се позивају на традиционално деонтолошке вредности, попут поштовања права, и које подразумевају да су радње оправдане уколико у укупној суми доводе до већег поштовања права. Та врста утилитаризма се назива „утилитаризмом права“.

Иако је утилитаристичка етика по својој методологији консеквенцијалистичка, то јест морално оправдање радњи се заснива на калкулацијама предвидивих последица деловања (последице морају бити предвидиве, а не само фактичке, да би доктрина имала прескриптивну снагу, то јест да би се на основу ње могла изводити упутства за *будуће* деловање), она се разликује од осталих врста консеквенцијализма само по томе што је њен одређујући критеријум за рачуницу — корисност. Стога је права методолошка паралела између различитих врста етичких учења она између деонтолошке методологије и консеквенцијалистичке методологије, а не, као што се обично наводи, између деонтолошке етике и утилитаристичке етике. Деонтолошка етика је заснована на суштински неконсеквенцијалистичким разматрањима: она почива на идеји да су радње морално оправдане ако су у складу са категорички постављеним вредностима, независно од тога какве конкретне последице могу произаћи из тих радњи. Категоричке заповести у хришћанству као пример деонтолошких упутстава — „не убиј“, „не укради“, „не сведочи лажно“ итд. — инструкције су које не почивају на претпоставци да се таквим деловањем постижу било какви резултати, већ просто на ставу да су ове норме логички производи корпуса људског достојанства, да оне у духовном и

интелектуалном смислу изражавају шта је то бити човек као цивилизовано биће, те да их се ваља придржавати чак и онда када ће последице предвидиво бити крајње штетне.

КОР има значајан капацитет да угрози односе између полиције и заједнице, због тога што садржи технике и стратегије поступања које су директно супротне уобичајеним моралним нормама за чланове заједнице. Толеранција у односу на поступање полиције на које остали чланови друштва немају право подразумева се у извесној мери, то јест утолико што такве радње полиције мање или више очигледно повећавају укупну безбедност грађана. Истовремено, постоји очекивање да се полиција понаша поштено и фер према грађанима, а КОР укључује преварне поступке, тајно праћење, пресретање комуникација, чување података о грађанима против којих се не води кривични поступак, те методе рада које доводе до информација приватне природе, а које нису релевантне за било какав судски поступак или пак превенцију претњи безбедности. Стога КОР захтева висок ниво поверења грађана у полицију, и истовремено подразумева крајњу штедљивост у примени КОР техника како би се то поверење очувало. Поверење о коме је реч је једна категорија која подлеже суштински консеквенцијалистичким калкулацијама: функција полиције, као и јавне управе у целини, зависи од количине поверења у друштву, пре свега у конкретној политичкој заједници у којој полиција делује. У неким земљама полицијска служба није централизована на нивоу целог друштва, него постоје потпуно одвојене полиције појединих градова или региона, као што је случај у Великој Британији и САД. Релевантни политички конституенти за морално оправдање акција полиције су пре свега конституенти непосредне политичке заједнице, дакле одређене градске средине или регије. Количина поверења коју грађани-конституенти имају у односу на полицију одређује маневарски простор полиције да делује, посебно да предузима контроверзне методе, да сарађује са грађанима, као и да унапређује сопствени углед и профил у заједници. Стога деловање полиције има несводиву политичку димензију: осим деонтолошких моралних норми, које се морају поштовати, јер на њима почивају цивилизацијске вредности заједнице у најопштијем смислу, оправдање полицијских стратегија, а посебно КОР, подлеже класичним политичким, консеквенцијалним критеријумима.

Када се погледају неки принципи класичног полицијског рада добија се унеколико јаснија слика комбинације деонтолошких и консеквенцијалистичких

тичких критеријума за морално схватање полицијског деловања. Приликом најприсутније технике у класичном криминалистичком раду — ислеђивања осумњичених за кривично дело — полиција, бар у демократским политичким системима, нема право да осумњиченог испитује више од неколико сати у континуитету, да га лишава сна, хране, воде и вршења физиолошких потреба, као ни да на њему примењује било какво физичко насиље. Од ових принципа се понекад одступа када је реч о техникама ислеђивања осумњичених терориста, за различитим, мање или више алармантним, моралним аргументима.²⁰¹ У сваком случају, моралитет репресивног деловања се темељи на претпоставци о томе да грађанин поседује извесну количину личне аутономије која је, у начелу, неповредива. На тој идеји почива и принцип права осумњиченог да се брани ћутањем, то јест његовог сувереног права да не пристане да открива своје менталне садржаје држави, чак и онда када држава има основа да сматра да он крије криминалну намеру.²⁰² Ислеђивање показује логику полицијског рада усмереног на прикупљање инкриминишућих информација, уз истовремени захтев да се оптимално поштује аутономија личности осумњиченог, и да се, консеквенцијално посматрано, очува што више поверења заједнице према полицији упркос потреби да се предузму радње према осумњиченима које, по својој суштини, представљају преварне и манипулативне стратегије. Стога кратка анализа општег модела полицијског ислеђивања овде изгледа на месту.

²⁰¹ Физичко насиље, као и лишавање сна, у новије време се разматра као легитимна метода ислеђивања терориста са образложењем да се тиме могу брзо добити информације на основу којих је могуће сачувати животе спречавањем терористичких акција које се припремају, као и да је друштвена опасност од терористичких акција толико већа од оне коју производи класични криминал да су екстремне методе морално прихватљиве. Реч је о питању које у овој књизи посебно разматрамо у поглављу 8, о људским и грађанским правима, расправљајући такође и о новим предлозима да се борба против тероризма етички регулише кроз посебну, нову врсту војно-полицијске етике.

²⁰² Када је реч о тероризму, и принцип аутономије се доводи у питање, и то како кроз укидање права на одбрану ћутањем, тако и кроз теоријско схватање по коме починилац терористичких акција не поседује многа од грађанских права која се признају починиоцима кривичних дела. Другим речима, ниво лишавања права заснованих на претпоставци о личној аутономији је често драстично већи када је реч о сумњи на тероризам него код осумњичених за класична кривична дела.

„Ридова техника” ислеђивања

Данас најраширенији приручник о полицијском ислеђивању је приручник аутора Фреда Инабауа (Fred Inbau), Џона Рида (John Reid) и осталих, тако да се доминантна стратегија ислеђивања у САД већ годинама популарно назива „Ридовим методом”.²⁰³ На овом месту ћемо укратко размотрити основне карактеристике и фазе Ридовог метода са тачке гледишта ефикасности.

Ридов метод пре свега подразумева да полицијски службеник мора правити разлику између разговора или интервјуа у вези са кривичним делом („информативни разговор” или „разговор са грађанином ради прикупљања информација”) и ислеђивања („разговора са осумњиченим”). Разговор се води као прва фаза истраге кривичног дела, то јест преткривичног поступка када постоји контакт са изворима информација или потенцијалним осумњиченим. Он не подразумева било какву оптужбу за кривично дело, одвија се, у начелу, у амбијенту који није оптужујући, и на начин којим се не врши велики притисак на саговорника, он не вређа нити ставља у позицију сумњичења. Управо стога се такозвани информативни разговори у развијеним демократским земљама најчешће уопште не обављају у полицијским станицама. Сматра се да је позивање грађанина у полицијску станицу непримерено када не постоји намера да се сугерише нека његова кривица за кривично дело, па је стога пракса у САД, Великој Британији и западноевропским земљама да полицијски службеници одлазе код грађана, било на посао, било кући, у договору са грађанином, да би разговарали о томе да ли он поседује информације занимљиве за полицију. Тек уколико се током разговора покаже да је саговорник потенцијално крив за кривично дело, то јест ако се испостави да постоје основана сумња, прелази се на ислеђивање.

Квалитет ислеђивања је у полицијском раду од суштинског значаја, јер се сматра да у пракси информативни разговор и ислеђивање поуздано указују на то да ли је неко крив за кривично дело или није. Према Инбау и коауторима, 80 одсто свих ислеђивања се заврши признањем кривице, што

²⁰³ Видети Fred E. Inbau, John E. Reid, Joseph P. Buckley and Brian C. Jayne, *Criminal Interrogation and Confessions*, 4th ed., Aspen Press, Gaithersburg (MD), 2001; такође Allison D. Redlich, “Law and Psychiatry: Mental Illness, Police Interrogations, and the Potential for False Confession”, *Psychiatric Services* 55, January 2004, <http://psychservices.psychiatryonline.org/cgi/content/full.55/1/19>, pp. 19–21, 20/02/2011.

је и основна сврха ислеђивања, па је стога реч о вредном средству полицијског рада које захтева озбиљније проучавање и обуку иследника.²⁰⁴ У већини полицијских служби у свету, полицијски службеници који раде на неком предмету такође ислеђују осумњичене, за разлику од развијених војних структура, у којима постоје професионални иследници који обављају тај посао за војне полицајце. Пошто у полицији исти службеници који воде полицијску истрагу истовремено и ислеђују осумњичене, њихова обука и, што је још важније, упознавање са стандардизованим нормама у методологији и начелима ислеђивања, постају још значајнији.

У свакој фази ислеђивања, осумњичени има право да се брани ћутањем. Свака форма физичког злостављања у ислеђивању је забрањена, а посебно лишавање сна, хране, воде и вршења физиолошких потреба. Свако дуготрајно ислеђивање, које траје више од неколико сати, сматра се злостављањем и нарушава начело добровољности евентуалног признања кривице, па се резултати таквог ислеђивања не прихватају на суду у демократским земљама. Због ограниченог трајања ислеђивања и ограниченог броја ислеђивања коме је могуће подвргнути осумњиченог у демократском правном систему, ефикасност и методолошки квалитет ислеђивања су од посебног значаја.

Ридов метод подразумева да се са ислеђивањем почиње тражењем информација о кривичном делу са сугестијом да иследник зна да је осумњичени одговоран за дело. После почетне сугестије кривице и захтева за информацијама о детаљима дела, посебно се води рачуна о следећим елементима одговора:

- тон гласа;
- ниво детаља присутних у исказу;
- испуштене информације у „причи“;
- сувишне информације с обзиром на главно питање;
- специфичности у изражавању и подацима које саговорник износи (да ли ти подаци отварају нека друга питања, која иследник није имао у виду, да ли указују на могућу одговорност за нека друга кривична дела);
- степен организованости „приче“: истинит исказ је обично донекле неорганизован, док је сувише савршено логички сложен исказ обично

²⁰⁴ Fred. E. Inbau, John E. Reid, Joseph P. Buckley and Brian C. Jayne, *Criminal Interrogation and Confessions*, op. cit.

неистинит или делимично неистинит, јер представља реконструкцију која је намењена да буде уверљива, а не да одговара чињеницама;

- степен логичности: измишљене приче су обично строго логичне;
- присуство или одсуство емоција: измишљене приче обично не садрже емоције и причају се као да их прича треће лице, посматрач, а не учесник догађаја. Ова „удаљеност” од догађаја је један од најпоузданијих показатеља да прича није истинита и да се њоме нешто намерно прикрива, те Рид, Инбау и остали сугеришу да на основу оваквог исказа иследник може поуздано закључити да је осумњичени крив и да га треба даље процесуирати кроз кривичноправни систем.

Након што стекне утисак о наведеним елементима исказа осумњиченог, иследник прелази на другу фазу ислеђивања, која се састоји од наглих провокативних и директних питања типа „да ли сте пуцали у жртву?”, пажљиво посматрајући невербалне изразе које осумњичени показује одговарајући на ова агресивна питања. Ова фаза ислеђивања заснована је на искусно утврђеној чињеници да саговорник који лаже не може истовремено контролисати садржај онога што говори и начин на који то говори (паузе, варијације гласа, понављања). Осим тога, постоје физички знаци који указују на повишен ниво стреса који се појављује када саговорник лаже, попут тикова, наглих промена правца у коме осумњичени гледа, израза лица или промене положаја тела. Неки осумњичени у другој фази ислеђивања престану да сарађују и позову се на право да се бране ћутањем, што је поуздан знак кривице.

Ислеђивање по Ридовом методу се састоји из конструкције лавиринта по коме се осумњичени води, при чему се нека врата затварају, а нека отварају, а осумњичени се излаже стресу на два могућа начина: суочавањем са чињеницама кривичног дела, и суочавањем са иследниковим стварним или измишљеним „знањем” о кривици осумњиченог. Када овај стрес довољно нарасте, осумњиченом, који се осећа беспомоћан, нуди се излаз: признање. Када осумњичени призна, обавезно му се одаје признање да је учинио исправну ствар.

Трећа фаза ислеђивања, уколико у другој осумњичени није признао или конклюдентним радњама указао на своју кривицу, зависи од базичне процене емотивне структуре осумњиченог, наиме, да ли је он „емотивни” или „неемотивни” тип. Емотивни тип осумњиченог осећа кривицу због кривичног дела, па се примењује стратегија ислеђивања

заснована на саосећању, то јест нуди се излаз кроз признање којим се не осуђује: „верујем да си ти добар човек, и знам да би свако на твом месту учинио исто”. Неемотивни тип боље одговара ислеђивању којим се позива на његов сопствени интерес и на логику због које иследник „зна” да је осумњичени крив: „то што говориш нема смисла, знамо да си крив, питање је само колико ћеш отежати своју ситуацију порицањем”. Ислеђивање по свом току доводи до све веће присности у обраћању иследника осумњиченом: оно почиње тако што иследник улази у просторију са фасциклом материјала, чак и ако се ради о обичном празном папиру, како би сугерисао осумњиченом да поседује значајне информације о њему. Иследник се осумњиченом обраћа првим именом, и никако не носи униформу, већ уобичајену цивилну одећу. Иследник не носи беџеве, службене значке нити је наоружан. Он не носи било каква обележја власти или припадности репресивној структури, како би осигурао несметану комуникацију у којој осумњичени има потребу да буде уверљив и сматра да може убедити иследника у своју невиност ако говори довољно логично и са довољно детаља, као и у разговору са било којим другим саговорником.

У четвртој фази ислеђивања се понавља оптужба за кривицу на најдиректнији начин, посматрајући реакцију осумњиченог. Крив осумњичени обично реагује мање бурно и не жели да наљути иследника, док невин осумњичени гледа иследника право у очи и реагује гневом због неправедне оптужбе. Ако осумњичени реагује тако као да је крив у четвртој фази, следи финална техника коју Рид и Инбау називају „увођењем теме”: уводи се морално прихватљиво објашњење које осумњичени може пригрлити: „природно је да си тако реаговао, било би чудно да ниси, не видим зашто то тако упорно поричеш када би свако тако реаговао”. Осим тога, иследник инсистира да логика захтева да се наводи оптужбе потврде. У овој фази, крив осумњичени обично делимично пристане на тему, док невин осумњичени бурно реагује на тему и на тврдњу о логици. Осумњиченог који стално понавља да није крив иследник мора брзо прекинути, због такозваног перлокутивног аспекта језика: после одређеног броја понављања неке тврдње, драстично опада вероватноћа да ће је говорник променити, то јест после бројних понављања тврдње о невиности мало је вероватно да ће доћи до признања кривице. Приликом прекидања, крив осумњичени престаје да пориче кривицу, док невин осумњичени упада у реч иследнику и инсистира на својој невиности.

У петој и последњој фази, независно од свега што је осумњичени рекао у претходној фази, иследник понавља оптужбу и наводи закључак о кривици. У овој фази невин осумњичени се најчешће отворено конфронтира са иследником, устаје, уноси му се у лице, покушава да напусти просторију, позива се на своја права, може да постане вербално агресиван, све време инсистирајући на својој невиности упркос наводној логици и доказима. Крив осумњичени у петој фази у највећем броју случајева прибегава одбрани ћутањем или се физички окреће од иследника и „затвара се”. У овом другом случају иследник прибегава коначном питању, које није директно, већ нуди две алтернативе за признање, од којих је једна прихватљива: „да ли си узео новац да би се забављао или да би помогао својој породици?”

Већина ислеђивања у САД не траје више од неколико сати, велика већина доводи до признања, а већина признања се потврди у суду кроз окривљујуће пресуде.

Етичка перспектива на Ридову технику

Када се погледа структура вредности у представљеном, данас у западном свету доминантном моделу ислеђивања, види се да су вредности на којима почива легитимитет ове методе композитне, то јест да садрже, истовремено, деонтолошке, утилитаристичке, али и шире консеквенцијалистичке принципе.

Пре свега, деонтолошке вредности укључују категоричку забрану принуде на признање путем физичког злостављања или психичког исцрпљивања дуготрајним ислеђивањем. Реч је о принципу да признање мора, у крајњој инстанци, упркос стресу и притиску којима је осумњичени изложен, бити бар у значајној мери резултат слободне воље, која подразумева поштовање аутономије личности осумњиченог: у супротном, пребијање или физичко мучење би било прихватљиво, ако би доводило до признања. Забрана физичког злостављања односи се на поштовање категоричких начела о људским правима, између осталог и због тога што се за осумњиченог не зна да је крив, те постоји могућност да је невин: невина особа не сме бити изложена угрожавању своје основне аутономије као атрибута личне слободе од стране државе. Ове вредности се, као што ћемо видети нешто касније, уважавају у начелу, али не увек и фактички.

Утилитаристичке вредности су доминантне у ислеђивању: циљ ислеђивања је признање, које се сматра кулминацијом и успешним окончањем овог поступка истраге. Стога вршење притиска на осумњиченог, његова дезоријентација, суочавање са контрадикторним чињеницама, стварање осећања недостатка контроле над ситуацијом изоловањем у посебне просторије за ислеђивање, са једним или више иследника од којих зависи контакт осумњиченог са спољашњим светом, добијање хране, воде, времена за одмор, служе инструменталној сврси да натерају осумњиченог на призна. Сматра се да само осумњичени који је заиста невин има снаге да се одупре овим притисцима, при којима се користе сви елементи логике свакодневне комуникације, потреба да се буде уверљив, потреба за одобравањем, за самооправдавањем, и томе слично. Корист која је темељ утилитаристичке логике ислеђивања је признање у смислу релативно поузданог пута ка решењу кривичног дела.

Консеквенцијалистичке вредности у смислу ширем од утилитаризма су, међутим, посебно значајне. Оне, у извесном смислу, обухватају и поменуте деонтолошке и утилитаристичке моменте у процесу полицијске истраге. Деонтолошке вредности су у ислеђивању присутне пре свега номинално: осумњиченом се оставља минимална количина личне аутономије и слободе да би се његово признање могло сматрати исказом „слободне воље”, али та количина је у ствари само симболична и може се боље разумети ако се и сама посматра са консеквенцијалистичке тачке гледишта. С једне стране, забрана физичког мучења осумњиченог јесте деонтолошки принцип, уколико се пође од претпоставке да грађанин једног праведног друштва има категоричко право на свој физички интегритет, те да је то свакако његово темељно људско право, што је неспорна претпоставка. С друге стране, када се деонтолошко схватање слободе доследно развије, види се да аутономија личности није адекватно очувана ако се на осумњиченог врши нека друга врста притиска, пре свега ако се он систематски дезоријентише, што је суштина Ридовог метода („конструкција лавиринта”), те ако се његов ток мисли ремети намерно смишљеним стратегијама попут директних оптужби и посматрања невербалних знака до којих оне доводе. Истовремено, међутим, аутономија подразумева постојање извесних оптималних услова за слободно доношење одлука који превазилазе одсуство физичке принуде. Неко ко је уцењен, иако му не прети директно физичко злостављање, није аутономан у доношењу одлуке. Слично томе, неко коме је у изглед стављена корист или награда која

заузима високо место на његовој скали вредности, рецимо важна лична промоција или остварење кључних личних планова, такође није у потпуности слободан и аутономан при доношењу одлуке која може довести до такве користи. Човек може бити поткупљен, индиректно принуђен, или кооптиран да нешто учини, а да ни у једном од те три форме утицаја не постоји претња физичким насиљем. Стога аутономија, рекли бисмо чак тривијално, подразумева одсуство принуде уопште, а не само одсуство физичке принуде.

Деонтолошке претпоставке које су номинално присутне у правилима криминалистичког истражног рада уопште, а у описаном случају конкретно у ислеђивању у једном „у основи праведном друштву”, стога не задовољавају све реалне критеријуме за очување личне аутономије, чак ни када је реч о смањеној аутономији која се односи на осумњиченог за кривично дело.²⁰⁵ Мајкл Скеркер (Michael Skerker) корисно указује на чињеницу да се аутономија смањује, али не укида, када је реч о третману осумњиченог за кривично дело, стога што, са моралне тачке гледишта, он за државу добија „хибридни статус”: у тренутку када се, током разговора или на други начин, утврди да постоји основана сумња у кривицу за кривично дело, „грађанин” постаје „осумњичени”. Он је и даље, правно посматрано, невин, јер његова кривица није утврђена у одговарајућем поступку, али постоји значајна вероватноћа да је крив, па се не третира сасвим као невин. Њему се може одредити притвор, он се може ислеђивати на оптужујући начин, на њега се може вршити притисак, он се може манипулисати лажима и сугестијама да призна кривично дело, али се не може осудити и казнити само на основу сумње. Његов морални лик за државу постаје „хибридан”: делом он је и даље невин, а делом је, индиректно, крив, то јест под сумњом да је крив. Скеркер на овај начин прилично реалистично описује смањење личне аутономије која се признаје осумњиченом у ислеђивању.

²⁰⁵ Термин „у основи праведно друштво”, за који сматрамо да изванредно изражава одговарајуће интуиције о томе шта је прихватљив друштвени поредак са тачке гледишта савремене међународне стварности, а који је нешто прецизнији од појма легитимитета, јер укључује конкретну вредност праведности, која је супстантивна, дакле битно садржајно, а не само процедурално одређена (за разлику од појма легитимитета, који, рецимо, може укључивати само процедуралне критеријуме, попут већинске подршке на изборима или референдуму, или пак поштовања извесне демократске процедуре саме по себи у доношењу одлука, без обзира на то какве су садржински те одлуке), потиче од Мајкла Скеркера (Michael Skerker, *An Ethics of Interrogation*, University of Chicago Press, Chicago, 2010).

Наше је мишљење да, иако је опис хибридног третмана осумњиченог реалистичан, чињенице тог третмана не дају основа да се деонтолошки принципи сагледају као оптимално сачувани, већ само као номинално присутна пројекција неког привида аутономије. Када се описани модел ислеђивања размотри са структурне тачке гледишта, он добија обличје обухватне манипулације: свака манипулација директно је супротна поштовању дигнитета и личне аутономије друге особе. Када та манипулација има институционална својства, и при томе се одвија под претпоставкама које не остављају никакву практичну могућност појединцу да је избегне, што је свакако случај са криминалистичком обрадом осумњичених, онда она има сва својства принуде. Чињеница да та принуда, због свести о хибридном карактеру осумњиченог са тачке гледишта сумње на кривицу, садржи извесна категоричка ограничења, не мења принципијелно сагледано стање да је аутономија поништена: она остаје само у форми права на одбрану ћутањем, а свака дијалогска форма учествовања у криминалистичкој обради лишена је поштовања аутономије осумњиченог као људског бића.

Иако је све речено, са тачке гледишта практичне потребе да се кривична дела решавају, сасвим непроблематично (починилац кривичног дела не може бити третиран аутономно, јер се иначе кривично дело не би могло решити), јер основна сврха криминалистичке обраде је утилитаристичка, треба имати у виду чињеницу да деонтолошка, или привидно деонтолошка, начела која се поштују кроз онај део хибридног статуса осумњиченог којим му се признаје да можда ипак није крив, имају битно функционалну вредност, и стога се могу сагледати као само номинално деонтолошка, а суштински консеквенцијалистичка. Сврха кривичног законодавства и сваке криминалистичке обраде је обезбеђивање друштвене већине од криминалне претње, то јест превенција криминала. То је утилитаристички циљ кривичноправног система у целини. Међутим, постоји шири консеквенцијалистички контекст за тај непосредни утилитаристички циљ: очување поверења у власт, у институције, узајамног поверења чланова заједнице, и поверења у сâм поредак, укључујући и систем вредности којима се тај поредак руководи. Методе које би биле утилитарно максимално ефикасне подлежу ограничењима утолико што би примена неких од њих била штетна за шири консеквенцијалистички циљ. Стога су номинално деонтолошки етички принципи присутни у криминалистичкој обради осумњичених у ствари разумна ограничења у односу на строго

инструменталне стратегије које би, иначе, биле максимално ефикасне у остварењу непосредног утилитаристичког циља, а све због тога што се оптималним, а не максимално ефикасним утилитарним спровођењем криминалистичке обраде постиже прихватљива равнотежа између ефикасности те обраде у строго инструменталном смислу, и очувања ширих интереса државе, пре свега прихватљивости деловања кривично-правног система са тачке гледишта ставова заједнице.

За заједницу је прихватљиво да се осумњичени манипулише да призна кривично дело, али не и да се физички злоставља, из чисто естетских разлога. И у једном, и у другом случају, лична аутономија је нарушена, чак би се могло тврдити и да је поништена. Човек који је затворен, изолован, изложен крајње неизвесној будућности кривичног прогона, предмет смишљене манипулације испитивањем од стране полиције која контролише његове услове живота док је у притвору, ни у ком смислу нема личну аутономију која би била релевантна за аутономно доношење одлука, јер је спектар одлука које он може самостално донети и извршити крајње ограничен. У ситуацијама посебно репресивног притвора, та аутономија не укључује чак ни способност да себи одузме живот, јер постоји стални видео надзор; све што притвореник чини лишено је приватности, која је један од основних атрибута базичног људског достојанства и свакако представља једно од основних људских права. Стога је реторика о задржавању аутономије приликом криминалистичке обраде у најмању руку проблематична. Међутим, са тачке гледишта припадника политичке заједнице који није осумњичен (али се може замислити у позицији осумњиченог, хипотетички посматрано), естетски је прихватљивије да осумњичени буде притворен, вербално и психолошки манипулисан, него да буде физички мучен и повређиван. Реч је о начинима на који већина у заједници сагледава драстичност кршења људских права: она су, бар наизглед, мање прекршена када не тече крв и не чују се крици, чак и када је фактички домен слободе осумњиченог само маргинално већи него у случајевима када се ти крици чују. Човек који има фобију од затвора биће под већом принудом због претње затвором, без физичке принуде, него да га ишибају са циљем да призна кривично дело. Његова слобода и аутономија ће фактички бити мања него да га физички злостављају да би признао, али то тако не изгледа са тачке гледишта заједнице, јер, по претпоставци, не важи за већину чланова заједнице, па је самим тим ово друго прихватљиво и делује „слободније” од оног првог. Реч је о

консеквенцијалистичким рачуницама: како обезбедити оптимално ефикасно решавање кривичних дела, уз оптималну подршку заједнице. Логика није сасвим утилитаристичка, али номинално деонтолошке вредности ту у ствари играју једну фиктивну улогу, јер иако те вредности, та права, и ти прерогативи људске личности у принципу јесу деонтолошка начела, она се у криминалистичкој обради појављују пре свега као консеквенцијалистички мотивисана ограничења на стратегије остварења конкретног утилитаристичког циља.

Шта је, онда, супстанца консеквенцијализма? Рекли смо да утилитаризам одређује нека конкретна корист, чак и ако се она дефинише на неортодоксан начин, као максимална количина уживања права, на пример; такође, рекли смо да деонтолошку етику одређују категоричке норме повезане са вредностима које су суштински појмовно уграђене у одређену концепцију човековог моралног бића, и то, што је посебно важно, без превасходног освртања на последице деловања које је засновано на тим вредностима. За консеквенцијализам смо рекли шта није, али нисмо јасно рекли шта сачињава вредности чија сума одређује моралну вредност неке стратегије деловања: у случају криминалистичке обраде и деловања кривичноправног система у целини, битан део сврхе консеквенцијалистичког размишљања је очување поверења заједнице у институције, уз истовремено максимално повећање ефикасности система, све док те две вредности не почну да се узајамно угрожавају. У неким другим случајевима, консеквенцијалистичко размишљање доноси сасвим другачије вредности: муж који је незадовољан животом са својом супругом, а не жели да се од ње одвоји због деце, може се делимично помирити са тим незадовољством, а једним делом потребну сатисфакцију тражити кроз сублимисање незадовољства креативним радом на послу, или чак аферама ван брака. Консеквенцијално, он чува породицу, уз оптимално старање о сопственој добробити све дотле док, по његовој процени, те две стратегије једна другу директно не угрозе. Он не поступа ни деонтолошки исправно, јер није принципијелан, нити сасвим утилитаристички, јер није руковођен само конкретном коришћу. Војник у рату, који жели да оствари неки војни циљ, пуцаће у непријатеља док тај циљ не оствари, али да би задовољио своју савест, када циљ постигне, неће наставити да убија непријатеље који беже, иако би можда тиме најпотпуније задовољио свој интерес да победи, јер убијањем непријатеља спречава да се они икада више боре против њега. Човек у различитим ситуацијама може, али не мора, поступати

консеквенцијалистички тако што ће доводити у узајамну равнотежу различите вредности, од којих су неке себичне, а неке несебичне. Постоје чак разлози да се сматра да, без задовољавања извесних себичних прохтева човек тешко може деловати на корист других, јер деградирањем сопственог интегритета и интереса губи фактичку способност да делује, да мења стање ствари за друге. Приликом летова авионом особље даје инструкције путницима за случај опасности сугеришући родитељима да маске са кисеоником прво ставе себи, па тек онда деци. Реч је о наизглед парадоксалном и вредносно изврнутом принципу, јер деца имају вредносни приоритет у смислу бриге у односу на одрасле, али инструкција почива на увиду да ће једино родитељ који је функционалан и који се побринуо за себе у кризној ситуацији бити у стању да се даље максимално ефикасно стара о детету које од њега зависи: ако се родитељ онесвести због недостатка кисеоника стављајући маску прво детету, он у сваком случају даље неће моћи да се брине о детету и будућност детета ће бити теже угрожена него да се дете онесвести због недостатка кисеоника док је родитељ свестан. Ова логика није егоистично-утилитаристичка са тачке гледишта родитеља, него је управо консеквенцијалистичка са тачке гледишта кумулативног интереса прво детета, а потом и родитеља. Слично томе, консеквенцијалистичко етичко оправдање криминалистичког рада у његовој репресивној и манипулативној димензији превазилази уску форму утилитаризма, али не досеже до принципијелности деонтолошког етичког мишљења.

Шта је, онда, вредност која дефинише консеквенцијалистичку етику, када се конкретни интереси и принципи консеквенцијалистичког размишљања толико разликују од ситуације до ситуације: они се не свде на корист, као у случају утилитаризма, али ни на строго супстантивне вредности попут правде, истине и пожртвовања, као у случају деонтолошке етике. Наше је мишљење да је добар избор вредности на којој се може сматрати да почива консеквенцијалистичка етика врлина. Реч је о избору вредности коју усваја велики део традиционалне „комунитаристичке” етике, од Аристотела до савремених аутора попут Алистера Мекинтајера (Alasdair MacIntyre).²⁰⁶ Оно што се у комунитарној варијанти етике, која је суштински консеквенцијалистичка, тражи је максимална врлина појединца и институције, при чему садржај те врлине зависи од ставова заједнице: они укључују извесне деонтолошке вредности, јер човеку коме правда и истина

²⁰⁶ Alasdair MacIntyre, *After Virtue*, op. cit; Michael Walzer, *Spheres of Justice*, Martin Robertson, Oxford, 1983.

не значе ништа, било која политичка заједница ће тешко приписати значајну врлину, али истовремено укључују и поштовање оних вредности које су карактеристичне за заједницу и имају блиску везу са њеним *интересима*. „Способност за учествовање у заједничким пројектима” се у комунитарној перспективи схвата као врлина, док се, рецимо, у либералном контексту више вреднује поштовање туђе приватности и индивидуалистичких потреба. Активно излагање у заједницу и обезбеђивање интерактивне подршке заједнице садржински је смисао врлине која се у демократском друштву тражи од институција, и у том смислу је потреба за ефикасношћу у процесуирању криминала комплементарна са потребом да, у случају да члан заједнице који је невин буде предмет кривичне истраге, методе које се користе, а које нарушавају личну аутономију, буду ипак ограничене неким традиционалним деонтолошким вредностима.

Место криминалистичко-обавештајног рада у систему друштвене контроле са тачке гледишта етике заједнице

Када се кривичноправни систем као најизразитије принудан део укупне стратегије друштвене контроле посматра у целини, види се да прерогативи за насилно понашање који, рецимо, припадају полицији, зависе од моралног ауторитета који полицајац носи као представник државе. Скеркер пише да се у физичком смислу свако може понашати насилно, али у моралном смислу то је допуштено само војницима (и полицајцима, као и неким другим представницима државе). Они, у том смислу, поседују изванредан „морални имунитет” јер насиље не чине „лично” него у име државе, па се стога не могу излагати моралном просуђивању као насилници, уколико не прекорачују своја овлашћења и примерене оквире својих улога.²⁰⁷ Грађанин који отворено носи палицу

²⁰⁷ Michael Skerker, *An Ethics of Interrogation*, op. cit., pp. 120–121, 124–125. Паралела коју Скеркер прави са коришћењем насиља од стране војника у рату и правила ратовања корисна је за разумевање конвенционалистичке природе комунитарног разумевања етике. У рату, прави се разлика између третмана регуларних војника, који носе униформе, и такозваних нерегуларних бораца, попут припадника гериле или терористичких група. Првима се даје статус ратних заробљеника и не сматрају се лично криминално одговорним за убијање и разарање, јер то чине званично, у име државе. Други се третирају као криминалци и често им се тако и суди. Правила ратовања подразумевају да војници који носе униформе представљају примарне мете часног ратовања, док су цивили заштићени, чиме војницима, као људима који

сматрао би се потенцијално насилним; полицајац који на исти начин носи палицу не сматра се лично насилним, иако је фактички потенцијално једнако насилан као било ко други ко носи палицу — палица и сугестија да је онај ко је носи спреман и способан да је употреби просто имплицира неку врсту потенцијалног насиља.

КОР је вероватно најмање репресиван део у основи репресивног кривичноправног система. У чистом облику, обавештајна методологија примењена на кривичне истраге не би требало уопште да укључује хапшења, физичке сукобе, затварања нити било какву врсту насиља. Њена сврха је тајно прикупљање информација, и она у том смислу представља процес који је паралелан процесу интервјуисања и ислеђивања у класичном криминалистичком раду, али, за разлику од ових других процеса, КОР у извесном смислу „није контактни спорт”. У највећем делу, особе према којима се примењује КОР то уопште и не знају, тако да се не може говорити о директној манипулацији њиховим психолошким стањима, што је кључни аспект ислеђивања. Истовремено, реч је о техникама које су суштински неселективне: за разлику од интервјуисања и ислеђивања, који се примењују

свесно преузимају ратни ризик у име своје државе, припада посебна част у рату, и они се не сматрају паликућама и убицама када спале непријатељски гарнизон и убију велики број непријатељских војника, па их потом ти војници заробе. Исте те радње, када их почине нерегуларни локални борци, често се третирају као тероризам или просто као убиство. Етика ратовања подразумева да се поштују примарне мете, да се избегава отварање ватре на цивиле и на цивилну инфраструктуру, да се насиље не чини из страсти и да није обележено личним мотивима, него напротив као резултат самоодрицања ради извршавања наређења, и често противно личним ставовима и жељама. Као резултат те етике, омогућава се релативна релаксираност војника када нису на првој линији фронта, када су на одсуству, релативна безбедност цивила који живе ван зоне непосредних ратних операција, не гађају се породилишта, болнице, фабрике хране и лекова. Са утилитаристичке тачке гледишта, уништење свих ових циљева би више допринело брзој победи једне стране; са друге стране, цивилизована политичка заједница тешко би живела са сазнањем да се у њено име предузимају такве акције, чак и у рату. Сходно томе, мера насиља се и у рату регулише са тачке гледишта оптималне, а не максималне ефикасности, и оптималне друштвене прихватљивости, како би се одржала равнотежа између вероватноће да се добије рат и могућности да се задржи морални кредибилитет власти и државе пред политичком заједницом. У морално интегрисаној заједници, генерали који би добили рат против друге заједнице убијајући жене и децу били би осуђени од стране сопствене заједнице, због повреде моралних осећања прихватљивог и неприхватљивог насиља у рату. Етика ратовања, као и етика било које врсте насиља, није ни само деонтолошка, ни строга утилитаристичка: она је обично широко посматрано консеквенцијалистичка.

према двама класама субјеката: први према свим грађанима, а други само према осумњиченима, КОР технике не зависе од тога да ли се неко третира као осумњичени. Специјалне истражне технике, попут пресретања комуникација или тајног увида у документа, примењују се у вези са кривичним делом, али не само према осумњиченима за то дело, него и према повезаним лицима, тако да се КОР односи и на бројна лица која никада нису предмет кривичног поступка. Подаци до којих се долази применом КОР техника укључују информације о обичним грађанима које су на неки начин повезане са осумњиченима за кривично дело или са појединим аспектима самог дела, те се ти подаци чувају, иако се ради о лицима која нису криминалци, него обични грађани, и која уопште не знају да приватне информације о њима постоје у досијеима криминалистичке службе.

За разлику од класичног криминалистичког рада, који има јасно усмерења и у било ком тренутку је обично јасно који грађани *нису* предмет криминалистичке обраде, код КОР се то не зна, и уопштено посматрано фактички било који грађанин у било ком тренутку може бити предмет КОР, а да то он не зна, нити да икада буде кривично процесуиран. Сама та чињеница отвара посебно акутна питања са тачке гледишта етике заједнице, а посебно, функционално посматрано, са аспекта потребе да се у консеквенцијалистичком контексту максимално очува поверење заједнице, уз истовремено остваривање оптималних резултата. С једне стране, да би се ти резултати постигли, потребан је релативно агресиван КОР; с друге стране, он мора бити јасно ограничен како не би довео до потпуног урушавања поверења грађана у искреност и поштење полиције. Ако грађанин има разлога да верује да га полиција прислушкује кад год то по закону може, без обзира на то да ли је то фактички неопходно, он неће више доживљавати полицију као сервис своје безбедности, него као непријатеља, као опасност за своју приватност и своје суштинске интересе. КОР оперативац има изванредан морални имунитет од осуде за нарушавање приватности других који обични грађанин нема, на сличан начин као што обични полицајац или војник имају имунитет од осуде за насилничко понашање у оквирима својих улога; међутим, тај имунитет је осетљив и зависи од врло прецизног и конзервативног поступања у оквирима пропорционалности у употреби овлашћења у односу на претњу од криминала. Ако КОР оперативац поступа на максимуму својих овлашћења независно од нивоа претње од криминала, он фактички губи морални имунитет од осуде; ако полицајац користи средства принуде без потребе,

само због тога што на то формално има право, он губи морални ауторитет и добија моралну квалификацију насилника, као и било који други грађанин који би, рецимо, некога напао палицом у возилу јавног превоза. Тада постаје морално замисливо, па и оправдано, употребити насиље против таквог полицајца како би се одговорило на његово насиље; слично томе, КОР оператива која нарушава приватност грађана само због тога што, у начелу, то може законски да „покрије” (рецимо, постоји изразито либерална законска регулатива, а тужиоци и судије либерално одобравају захтеве за примену КОР техника од стране полиције), без реалне претње која би оправдавала такво поступање, губи морални ауторитет и постаје безбедносни проблем за грађане. У консеквенцијалистичком смислу етике заједнице, уместо инструмента очувања вредности заједнице, КОР тада постаје изазов за те вредности, чиме полиција улази у сукоб са заједницом.

За примену свих полицијских техника, а посебно КОР, од суштинског је значаја да се прави разлика између легалитета и моралног ауторитета (који је унеколико различит појам од легитимитета). Законско овлашћење представља формални и симболички аспект моралног ауторитета полиције; тај ауторитет се у било ком тренутку може поништити прекорачењем пропорције између доживљаја оправданости у деловању полиције и стварног деловања полицијских службеника, и тада легалитет, који остаје, значи веома мало. Полиција која је ушла у сукоб са заједницом, или коју заједница схвата као криминализовану, корумпирану, некомпетентну или склону насиљу и нарушавању приватности грађана не може очекивати успех ни у оперативном раду ни на плану политичке легитимације, и она постаје баласт за политички систем. Стога је рад полиције, а посебно КОР, суштински политичко питање: он се мора налазити под строгом стратешком контролом политичких одлучилаца, и истовремено мора бити предмет сталног етичког преиспитивања од стране заинтересоване и стручне јавности. Етичке комисије у развијеним системима КОР, као и у другим полицијским службама развијених политичких система, укључују представнике цивилног друштва, и посебно стручњаке за етику; те комисије регулишу етичке кодексе полиције, а то никако не чини полиција сама. Као ни војска, ни КОР структуре не могу саме собом управљати, нити поседовати унутрашњу демократију, већ морају бити под контролом политичке власти, али једнако тако и под контролом цивилне и стручне јавности, која у крајњој инстанци мора бити у позицији да одлучује о оправданости примене појединих техника и о укупној сврсисходности и

моралној оправданости КОР стратегије полиције с обзиром на доминантну етику заједнице. У том свом сегменту, КОР никако не сме бити тајан, иако је његов оперативни слој суштински тајан; његова морална страна мора бити крајње отворена према јавности и изложена директном просуђивању представника јавности и политичког слоја друштва.

Морална осетљивост КОР са тачке гледишта етике заједнице повезана је и са оперативном страном обавештајног рада у целини. За разлику од класичне улоге полиције у једној политичкој заједници, која подразумева да полиција углавном носи униформе, решава безбедносне проблеме и фактички иде у сусрет оним ризицима од којих су обични грађани дужни да се склањају, КОР оперативци се не излажу никаквом значајном ризику. Њима стога не припада она традиционална част која припада војницима и полицајцима који се као такви идентификују и који се директно, својим рукама, боре против криминала или против непријатеља. КОР полицајци седе у канцеларијама, користе техничка средства или овлашћења да врше различите врсте увида и да прибављају информације. Они готово никада нису у ситуацији да ризикују живот или здравље да би решили неки безбедносни проблем, па им стога не припада она врста моралног ауторитета која припада традиционалним друштвеним „ратничким” професијама, како у редовима војске, тако и у редовима полиције. Стога су како злоупотребе, тако и некомпетентност, у редовима КОР оперативаца подложни нижем степену толеранције у друштву у целини.

У ратним ситуацијама, припадници оружане силе противника третирају се углавном са поштовањем, као часни војници. Шпијуни, с друге стране, који се крећу у цивилној одећи, користе привилегије цивила, не носе оружје и не учествују директно у ратним сукобима, али преносе информације због којих војници страдају, кроз историју су се третирани горе од криминалаца, и често су, када би били заробљени, кажњавани смрћу на лицу места, или пак, у новије време, третирали као починиоци кривичних дела. Заробљени војник у сукобу две државе добија статус ратног заробљеника, са свим правима предвиђеним међународним ратним правом и има све разлоге да се нада да ће се по завршетку рата вратити кући жив и здрав. Заробљени или ухапшени страни обавештајац, поготово ако није формално припадник неке војне јединице, уколико није размењен по посебном договору, може очекивати у најбољем случају дугогодишњу затворску казну, и то се односи не само на време рата, него и на мирнодопске услове. Разлог је у традиционалној

етици која ниво толеранције према некоме повезује са спремношћу тог неког да у општем интересу, укључујући и интерес своје земље или владе, прихвата неки частан ризик за себе самог.²⁰⁸ Припадници такозваних ратничких професија који не носе униформу нити се баве оперативним радом који укључује примену силе у име државе, а пре свега обавештајци — класични и КОР оперативци, не уживају морални углед који проистиче из традиционалне витешке европске традиције „праведног рата” и са њим повезаног морала у овлашћеној примени насиља. Они, пре свега, не подносе неки изразит лични ризик, не поштују правила за униформисане професије, која укључују значајну дозу аскетизма и дисциплине, не могу се јасно идентификовати у односу на цивилно становништво или на обичне грађане (када је реч о КОР оперативцима), а њихово деловање се у великом делу западне традиције ратничких професија одређивало као кукавичко: коришћење сигурне институционалне и физичке позиције да би се прикупљале информације које ће касније неко други користити за примену насиља или репресије у име државе. КОР оперативци делују у једном историјски неповољном вредносном амбијенту, који је незахвалан за њихов друштвени статус.

Несумњиво је да је, у професионалном смислу, КОР не само неопходна, него и часна структура у оквиру полиције, те да КОР оперативцима припадају сви они атрибути који се односе и на остале припаднике полиције. Када је реч о моралу заједнице, међутим, морају се имати у виду консеквенцијалистичка разматрања. КОР може озбиљно угрозити легитимитет власти и саме полиције као њеног дела управо зато што историјски располаже врло ограниченим капиталом моралног ауторитета у већини западних друштава и зато што технике које примењује, по свом физичком опису, спадају у корпус радњи које се у већини људских друштава традиционално сматрају нечасним: вршење увида у туђе списе, писма, комуникацију, прислушкивање, тајно праћење, и сличне скривене радње. Људско друштво је у својим кодексима части историјски повезано са спремношћу да се делује јавно; сходно томе, свако прикривено и тајно деловање историјски је лишено атрибута части и моралне изврсности. Тај контекст представља посебан изазов за КОР, који он мора превазилазити поштовањем још виших стандарда самоконтроле, критичне процене и строге професионалне етике него што би то иначе било неопходно. Етика КОР оперативца стога је далеко важнија, и за друштво неопходнија, него етика било ког другог

припадника полиције или војске, или пак било ког сегмента јавне управе у савременим политичким заједницама. Она мора далеко превазилазити законске стандарде, мора имати снажно вредносно упориште у ставовима заједнице, а испољавати се примарно на индивидуалном нивоу у расуђивању и деловању конкретног КОР оперативца. Другим речима, етика заједнице захтева врло висок стандард специфичне професионалне КОР етике која по својој строгости значајно надилази стандарде законске одговорности и законских овлашћења. Ти стандарди су суштински комунитарно и телеолошки, сврховито повезани са пројекцијама будућности заједнице, са осећајем да постоје добри разлози да појединац верује другим појединцима и заједници као целини да ће његов живот са њима у догледној будућности бити прихватљив и у складу са његовим основним стандардима. Алистер Макинтајер телеолошку страну комунитаризма описује на следећи начин:

Сви ми живимо своје животе, појединачно и у узајамним везама, у светлу одређених схватања могуће заједничке будућности; будућности у којој нас неке могућности мотивишу и привлаче, док нас друге одбијају; неке се чине готово пропуштеним и изгубљеним, док друге изгледају скоро неизбежне. Не постоји садашњост коју делимично не одређује слика неке врсте будућности.²⁰⁹

Слика пожељне будућности која темељи комунитарну етику, или етику заједнице како је ми овде називамо, укључује разнородне вредности: с једне стране, оптималну безбедност када је реч о кривичноправном систему и политици, а с друге стране, оптималну заштиту права заснованих на деонтолошким вредностима, поштовање базичне правде и равноправности без којих би сваки појединац могао непредвидиво да постане жртва система. Ако се држави допусти да чини све што се у неком тренутку може чинити опортуним или корисним за постизање било ког, па и општег, циља, пре или касније та држава ће, без обзира на преовлађујућу идеологију или режим на власти, смрвити сваког појединца. Још је један од твораца савременог либерализма, Исаија Берлин (Isaiah Berlin), писао да „демократија може разоружати

²⁰⁸ Видети Michael Skerker, *An Ethics of Interrogation*, op. cit., pp. 117–143.

²⁰⁹ Alasdair MacIntyre, “The Virtues, the Unity of a Human Life and the concept of a Tradition”, in: Michael J. Sandel (ed.), *Liberalism and Its Critics*, New York University Press, New York, 1984, p. 137.

неку дату олигархију, привилегованог појединца или групу појединаца, али она и даље може смрвити појединца једнако немилосрдно као било који претходни владар”.²¹⁰ Управо стога се категоричка права доводе у равнотежу са инструменталним вредностима у било којој пројекцији „доброг живота” заједнице, како се данас понекад називају пројекције заједничке будућности о којима пише Мекинтајер.

Комунитарни или модел етике заједнице усмерен је на колективно деловање утемељено у преовлађујућој концепцији врлине и пројекције „доброг живота” за највећи број чланова заједнице. Стога је етичко оправдање КОР, али и било које форме јавне политике, у овој етичкој перспективи неодвојиво од консеквенцијалистичких и функционалних разматрања начина на који поступци државе утичу на ставове заједнице према држави. Они почивају на увиду у чињеницу да држава и политичка заједница никако нису исто, те да не само легитимитет, него и оперативност државе зависе од моралне слике те државе са тачке гледишта прихваћених вредности у заједници, што истовремено чини саму појмовну срж комунитаризма и проблемску срж за специфичну професионалну КОР етику.

²¹⁰ Isaiah Berlin, “Two Concepts of Liberty”, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford, 1969, прештампано у Michael J. Sandel (ed.), *Liberalism and Its Critics*, op. cit., p. 27.

6

Организација и статус криминалистичко-обавештајне службе

Дефинисање криминалистичко-обавештајне службе (у даљем тексту: КОР служба) делом је условљено контекстом и традицијом обавештајног рада. У настојању да одредимо КОР службу супротстављајући је другим типовима обавештајних служби, можемо се послужити метафором и рећи да је КОР служба „сиромашна рођака” у обавештајној „породици”, а „далека рођака” службе која се бави контраобавештајним радом као најстарије форме обавештајног деловања. Како је сврха сваког обавештајног рада стицање знања са циљем да се утиче на процес доношења одлука, може се закључити да нема суштинских разлика између КОР и других форми обавештајног рада, чак независно од контекста у коме се обавештајни рад спроводи, односно да ли је реч о јавној или приватној сфери (на пример, индустријска шијунажа). Главне разлике су у обухвату и средствима која се користе у различитим врстама обавештајног рада, а они се утврђују одређивањем статуса и организације конкретне обавештајне службе.

Значај организације КОР службе директно је условљен степеном корисности њеног рада, а рефлектује га њена структура. Услови који омогућавају да КОР буде ефикасан представљају фундаментално питање организације КОР службе као вида устројства којим се постижу утврђени циљеви, а који контролише своје властите перформансе и који има утврђене границе које га одвајају од других видова полицијског рада.²¹¹ У односу на средства које користи, КОР има далеко више законских ограничења него друге врсте обавештајног рада. Историјски посматрано, КОР је једина врста

²¹¹ Nina Cope, “Intelligence-Led Policing or Policing-Led Intelligence?: Integrating Volume Crime Analysis into Policing”, *British Journal of Criminology*, vol. 44, issue 2, 2004, pp. 188–203.

обавештајног деловања у вези с којим се постављају та ограничења, јер је искуствено потврђено, да чак и када одређена обавештајна институција поступа увек у границама националног законодавства, такво поступање се не односи на њен рад у иностранству.

Посебност КОР у односу на друге врсте обавештајног рада је деловање у оквирима јавне безбедности што се заправо односи на прикупљање знања које омогућава доношење одлука у вези са превенцијом и репресијом криминалитета. У основи овог модела је обавештајни рад на којем се темељи доношење стратешких и оперативних одлука заснованих на квалитетним аналитичким проценама. Приступ контроли криминала који је заснован на полицијском раду који се примарно руководи обавештајним радом, захтева развијену аналитичку димензију полицијске структуре, у којој је аналитика схваћена као начин организовања и интерпретације обавештајног материјала на начин који битно увећава сазнајну вредност тог материјала и вероватноћу успеха у борби против организованог криминала. Међутим, аналитика представља финансијски захтеван део полицијског рада, јер су њени предуслови релативно висок ниво стручности и штабна организација полицијске структуре која подсећа на војну хијерархију. Дискрециона овлашћења су одувек била виталан део полицијског рада, па тако и предмет разматрања са становишта организације и структуре полиције у контексту остваривања легитимитета у односу на заједницу.²¹² Правило је да организациона структура институције почива на циљевима које та институција треба да остварује. У неким земљама КОР служба је интегрисана у полицијску структуру, систем репресивних институција или у структуру институција које спроводе закон, док у другим функционише као независна институција са примарним мандатом у домену стратешког КОР. Основна надлежност КОР службе је општа безбедност, али се услед разлике у статусу и организацији конкретних националних институционалних архитектура, њени задаци минимално дефинишу као конкретно прикупљање, анализирање, обрада и дистрибуција података о криминалу.

²¹² David Garland, "The Limits of the Sovereign State: Strategies of Crime Control in Contemporary Society", *British Journal of Criminology*, vol. 36, no. 4, 1996, pp. 445–471.

Функционисање криминалистичко-обавештајне службе кроз специјализацију криминалистичко-обавештајног рада

КОР подразумева специјализацију обавештајних активности са циљем обављања посебне функције унутар институционалне организације која обухвата прикупљање, анализирање, процену и деловање. Уобичајено се прави разлика између тактичког и стратешког КОР.

Тактички КОР је усмерен на специфичне криминалне активности и мете, те директно доприноси спровођењу закона. Сврха тактичког КОР је ангажовање у операцијама у датом тренутку на датој територији. У стручној јавности доминира схватање према којем се тактички КОР односи на употребу података како би се обезбедила специфична, ограничена и циљана интервенција у вези са тачно именованим проблемом. Употреба тактичког КОР има ограничен рок трајања у смислу употребљивости обавештајног производа који је његов резултат, што често поставља захтев да се на основу њега брзо реализује оперативно деловање полиције.

Стратешки КОР је оријентисан на будуће догађаје и бави се предвиђањем трендова. У домену превенције, КОР функционише у оквирима такозване секундарне, меке, индиректне превенције за коју је типичан предиктивни приступ. Предиктивни приступ значи да су обавештајна и аналитичка активност усмерене пре свега према предвиђању будућих криминалних активности и покушајима да се оне спрече, радије него ка реаговању на актуелна кривична дела и обављању стандардног полицијског посла, који је углавном задатак локалних полицијских снага. Са становишта друштвене контроле, овај вид превенције друштвено санкционисаног понашања у домену кривичноправне материје је далеко супериорнији, јер мења физичко окружење на начин који онемогућава извршење кривичног дела.²¹³ Циљ стратешког КОР јесте да обезбеди процену на основу предвиђања актуелних и нових ризика и претњи које криминал генерише. Та процена се производи у форми прегледа криминалних ресурса, претњи, трендова и намера, у складу са организационим стратешким циљевима и принципима. Стратешки КОР обезбеђује податке који омогућавају дугорочну визију контекста и проблема који су релевантни за рад полиције. Пракса стратешког КОР је заробљена у захтеву да продукује знање о „типичним сумњивцима” јер се ослања на

²¹³ David O. Friedrich and Martin D. Schwartz, “Social Harm and a Twenty-First Century Criminology”, *Crime, Law and Social Change*, vol. 48, no. 1–2, 2007, pp. 9–25.

полицијске податке, тако да су актелни напори како теоретичара тако и практичара усмерени на унапређивање стратешког КОР, као и на процену ризика који би могли негативно утицати на те напоре.

Постоје одређена преклапања између стратешког и тактичког КОР. Приликом дефинисања контекста за боље планирање циљаних акција и приликом анализирања, стратешки КОР ствара оквир за израду тактичких модела. На овај начин, стратешки КОР омогућава увид у идентификовање проблема и у начине његовог решавања. Последишно, стратешки КОР у основи руководи условима за тактички КОР. На сличан начин, тактички КОР који је уоквирен стратешким КОР, представља на неки начин гаранцију кредибилитета и обезбеђује конкретне доказе који представљају индикацију валидности и поузданости стратешких пројекција. На тај начин су тактички и стратешки КОР у пракси често међусобно повезани, испреплетани и међузависни.²¹⁴

Међусобна испреплетаност стратешког и тактичког нивоа КОР указује да је један од најважнијих квалитета КОР управо потенцијал да се прикупљене информације преобликују и поново употребе у другим ситуацијама. Теорија информација одређује као најважније својство информација у поређењу са материјалним ресурсима, то што информација може да се користи, а да се не искористи у потпуности (тј. да се не „потроши“). Ово својство је заједничко информацији и обавештајном раду у најопштијем смислу те речи и доминира начином на који се КОР структурно користи у оквиру полицијског система — поново се рециклира, преобликује и користи са циљем да се стави у функцију актуелних задатака. На тај начин се исти обавештајни производ може користити за хапшење осумњиченог, а у другом наврату за интервенцију којом се ремете активности криминалне организације. Ово представља аналогију са својством о коме се у теорији говори као примарној, секундарној и терцијарној форми информације у полицијском раду. Рефлексију ове динамике кроз више нивоа представља капацитет полицијске организације да прошири своју „корпоративну меморију“, како у времену тако и у простору. Другим речима, да рутински прикупља, анализира, похрањује и размењује велике количине информација коришћењем све напреднијих информативних и комуникацијских технологија.²¹⁵

²¹⁴ Jerry H. Ratcliffe (ed.), *Strategic Thinking in Criminal Intelligence* (2nd edition), The Federation Press, Sydney, 2007.

²¹⁵ Peter Reuter, *Disorganized Crime*, MIT Press, Cambridge, 1983.

Криминалистичко-обавештајна служба и полицијска организациона структура

Са становишта организације полицијске структуре у пракси се примењују два основна приступа: консензуални приступ у организацији полицијске структуре и војнички устројена структура. Консензуална полицијска структура препознаје се по организацији у којој се на хијерархијски највишим нивоима у полицијској организацији утврђују опште смернице за поступање тако да на нижим нивоима полицијског деловања постоји максимална слобода у вршењу дискреционих овлашћења. Војнички стил полицијског рада подразумева организовање као функцију руковођења и хијерархијску структуру у оквиру које се наређења формулишу по принципу од врха на доле — тзв. торањ-структуру, а садрже детаљна упутства за поступање, тако да је употреба дискреционих овлашћења приликом обављања тактичких задатака минимална. Међутим, организација је таква да полиција споља делује као сасвим „цивилна” и ни на који начин не асоцира на војну организацију. Њен појавни ниво је „пријатељски” за заједницу, а структура иза „полицајца на улици” базира се на планирању и командовању војног типа, а на врху су полицијски официри и аналитичари, од којих многи нису полицајци по обуци и овлашћењима.²¹⁶ Фокусирање обавештајног рада и аналитике има конкретне последице за „полицајца на терену”, јер се у таквом обавештајном амбијенту охрабрује већа индивидуална иницијатива и пружа могућност за напредовање (на пример, путем обуке и образовања), а полицијску

²¹⁶ КОР служба у Великој Британији представља пример овакве организационе структуре. Унутар британског Националног криминалистичког одреда (*National Crime Squad* — NCS), обавештајне јединице су спојене са оперативним областима и оперативним гранама при чему свака обавештајна јединица има своју аналитичку јединицу и јединицу финансијске полиције, односно јединицу за привредни криминал као пратеће појаве организованог криминала. Хијерархија аналитичке службе одговара организационом нивоу на коме делује конкретна јединица. На нижим нивоима, који углавном укључују „теренски рад”, аналитика је усредсређена на обавештајни материјал који одговара конкретним задацима јединице и текућим полицијским истрагама. Национални криминалистички одред је примарно задужен за превентивне активности, а не за репресивне. Сви оперативни и обавештајни тимови који имају своје аналитичаре, а предиктивне и превентивне истраге се одвијају на националном и међународном нивоу, кроз билатералну сарадњу са полицијама појединачних земаља, учешће у активностима Европола и Интерпола и друге облике мултилатералне полицијске сарадње.

службу карактерише већа демократичност — партиципативни и консултативни процеси формулисања политике службе, који су засновани на стручности и искуству. То се може сумирати на следећи начин:

- јасна организациона структура, ланац команде и одговорности;
- децентрализован процес одлучивања који функционише на најнижем могућем оперативном нивоу;
- деполитизовани оперативни аспекти полицијске службе;
- организациона структура која увећава ресурсе који су на располагању служби и олакшава координацију активности унутар полицијске структуре; и
- нагласак на хоризонталном, а не на вертикалном развоју.

Једна од добрих последица овог типа организације полицијске службе је нижи степен репресивног духа унутар полиције. Стога се може закључити да, иако модел борбе против организованог криминала заснован на обавештајном раду и анализи захтева „торањ-структуру” хијерархијског планирања и командовања војничког типа, у смислу потреба да се аналитички производ филтрира на ниже кроз хијерархијску структуру и линије командовања, он ствара конкретну атмосферу унутар „торањ-структуре” која је више цивилна и креативна него у многим другим полицијским структурама које на први поглед изгледају мање хијерархијски устројене.

Интегративни елементи статуса криминалистичко-обавештајне службе

Утврђивање статуса КОР службе као и њена организација, у нормативном смислу се темеље на општим одредбама и начелима садржаним у правним актима којима се гарантују права и слободе, и то како у домаћим тако и у ратификованим међународним правним актима. Усвојени правни стандарди обавезују институције да поступају у складу са принципима владавине права у демократском друштву, што се односи и на остваривање безбедности грађана. У том смислу, статус КОР службе заснован је на темељним смерницама за визију, мисију и вредности КОР који спроводи КОР служба, а утврђен је уставом као највишим правним актом државе и релевантним законима и прописима, као што су они од значаја за устројство и рад полиције и јавне управе у целини. КОР служба

има законима и другим прописима дефинисана овлашћења. Организација функционисања КОР службе као организационог система базираног на бројним прецизно утврђеним правилима и формулација њене организације и статуса путем конкретизације потреба и захтева који се пред њу постављају, у специфичној правној регулативи укључују следеће елементе: сврху рада, одредбе о вршењу функције и спровођењу активности, утврђивање интереса за функционисање КОР службе, одредбе о надзору и контроли рада, правни оквир рада КОР службе дефинисан посебним законом, начин финансирања оперативних трошкова и степен финансијске независности КОР службе који условљава степен утицаја на њен рад.

Идеална ситуација са становишта статуса КОР службе подразумевала би њену независност у раду. Одговорност институције подразумева демократски надзор над оперативним радом.²¹⁷ Структурни недостатак оваквог решења је нераздвојивост политике и обезбеђивања јавног реда, што условљава тешкоће у разликовању контроле и одговорности. Националне специфичности статуса КОР службе диктирају надлежност за надзор над њеним радом. КОР служба може бити саставни део полицијске структуре, институција коју надзире министарство које је надлежно за рад полиције или министарство правде, а могуће је и устројство у форми потпуно независне институције над којом се спроводи нека врста парламентарне контроле.

Позиционирање криминалистичко-обавештајне службе у структури институција

Мандат

Мандат КОР службе дефинише задатке која служба обавља и утврђује принципе којима се она руководи у раду и на основу којих се процењује њена успешност. Више од других елемената система, мандат мора да рефлектује потребан баланс: мора бити довољно широко постављен да омогућава КОР служби да адекватно ради, али истовремено, мора поставити јасне границе како би се обезбедило поштовање грађанских права и слобода. У највећем броју случајева, мандат КОР службе одређен је

²¹⁷ Robert Reiner, *The Politics of the Police* (4th edition), Oxford University Press, Oxford, 2010.

посебним законским прописом. Изузетак у овом смислу постоји у САД где одлуке председника одређују мандат FBI. Јасно дефинисан мандат омогућава функционисање КОР службе без застоја који би настајали услед обавезе прибављања посебних, нестандартних одлука на правно формализован начин. Истовремено, потребно је да релевантна правна регулатива буде адекватно прилагођена том мандату.

Функционисање

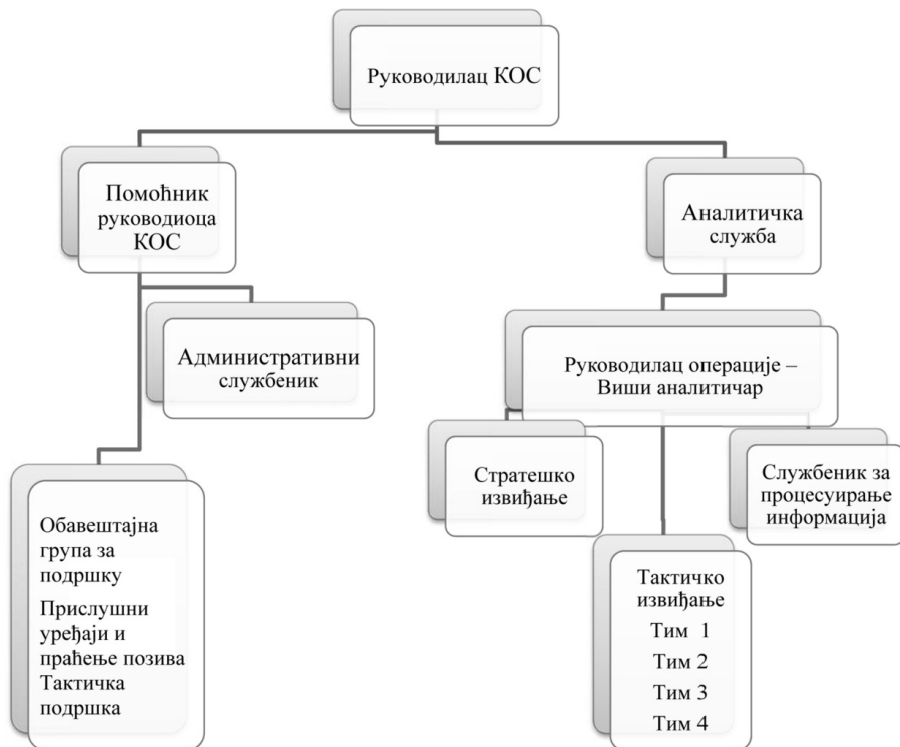
У земљама где је КОР служба посебна институција, издвојена из полицијске структуре — као што је то случај у Канади, Немачкој или Великој Британији — КОР је могућ само у контексту прибављања информација, што значи да КОР служба не може непосредно да спроводи операције. У таквом систему, КОР служба је задужена за прикупљање информација укључујући и координацију релевантних активности других институција, те презентацију информација у облику анализе или препоруке највишим представницима извршне власти. С друге стране, у системима где је КОР служба позиционирана унутар полицијске структуре као њен део и непосредно учествује у операцијама — као што је то случај у Аустрији, Француској и САД. На пример, FBI не само доставља већ и презентује информације надлежном тужиоцу или службенику Министарства правде који одлучује о кривичном гоњењу или предузимању других радњи.

Организација КОР службе као јединице унутар шире структуре предмет је дебате међу практичарима и теоретичарима. Графички приказ модела организације КОР службе као јединице интегрисане у структуру институције репресивног система као што је то полиција, дат је у Дијаграму 1.

Према овом моделу, организациона структура КОР службе као јединице интегрисане у институције репресивног система, по правилу, подразумева да је руководилац ове службе непосредно подређен руководиоцу који је на челу институције у чијем је служба саставу.

Сваки од тактичких тимова обично укључује и аналитичара који њиме руководи. Са тактичким тимовима, од којих је сваки посебно усмерен на одређену област или предмет истраге, директно руководи виши аналитичар који је руководилац операције.

Дијаграм 1: Пример модела организационе структуре КОР службе

Тим за стратешки КОР задужен је за обраду резултата тактичког КОР, како би се створио материјал који омогућава стратешко планирање, а подређен је руководиоцу КОР службе.

Док руководилац операције извештава руководиоца КОР службе, помоћник руководиоца КОР службе задужен је за рад групе за обавештајну подршку која координира све аспекте прикупљања података укључујући и прибављање одобрења за употребу специјалних мера.

Службеник за процесуирање информација је задужен за проверу, систематизацију и организацију информација и за информационе технологије које КОР служба користи.

Постоје и другачија решења организационе структуре. Уместо раздвајања тактичког и стратешког нивоа рада, могуће је базу функционисања КОР службе уредити тако да тимови за извиђање буду задужени и

за стратешки КОР. Такође, ове тимове је могуће организовати по предметним областима (наркотици, организоване криминалне групе итд) уместо по операцијама које се воде.

Без обзира на конкретно организационо решење, у структури КОР службе морају да постоје комуникација унутар службе, ефикасна командна структура, логична подела рада која омогућава прикупљање и анализирање информација, као и одговарајућа административна и логистичка подршка.

Генерална овлашћења

Дебата о врсти овлашћења потребних КОР служби да би ефикасно обављала свој мандат води се због обавезе да буде овлашћена да користи различите специјалне истражне технике у прикупљању информација. Поред отворених извора и прикупљања информација од грађана, полицијских служби и других институција, ове технике обухватају и тајне, интрузивне методе које подразумевају коришћење овлашћења које закон забрањује обичном грађанину. И док не постоји контроверза у погледу обавезе државе да се заштити од шпијунаже, неауторизованог приступа информацијама о личности и слично, спор постоји око организације КОР службе и процедура које она примењује, а које се тичу фундаменталних права и слобода на којима почива схватање либералне демократске државе.

Европска конвенција за заштиту основних слобода и људских права чланом 8 штити националну безбедност и благостање и тако обезбеђује легитимни правни основ да институција која је „носилац јавних овлашћења” у одређеним случајевима може нарушити право појединца на поштовање његовог личног и породичног живота, дома и комуникације, што су права за која се у правној литератури уобичајено користи збирни назив „права на приватност”.²¹⁸ Судска пракса Европског суда за људска права као један од извора права признала је право државе да на неспорној правној основи обавештајно делује и истовремено утврдила обавезу државе да обезбеди одговарајућу ефикасну заштиту

²¹⁸ “Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms”, Article 8, www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/D5CC24A7-DC13-4318-B457-5C9014916D7A/0/Convention_ENG.pdf, p. 10.

од злоупотреба овог права. Релевантни прописи у Канади (*Canadian Privacy Act* и *Canadian Post Corporation Act*) и САД (Четврти амандман Устава САД) такође пружају заштиту од неоснованог нарушавања права појединца у односу на комуникацију, документа, место боравка итд. Иако сама одредба Европске конвенције не предвиђа неопходност прибављања посебне судске одлуке којом се дозвољава коришћење интрузивних техника надзора, већина националних законодавстава уобичајено захтева прибављање такве одлуке, али у Великој Британији коначну одлуку о примени интрузивних мера доноси јавни службеник вишег ранга што је мера цивилне контроле над радом КОР службе.

У пресуди од 6. септембра 1978. године, у случају *Клас и други против Немачке*, Европски суд за људска права је упутио на релативни карактер гаранције права и слобода условљен околностима случаја а које чине природа, обухват и трајање могуће мере, основ за захтевање примене тих мера, овлашћења институције која их је дозвољава, спроводи и надзире и врсте правног лека предвиђеног националним законодавством.²¹⁹

Европски суд је у другачије пресудио у одлуци од 2. августа 1984. године у случају *Малон против Велике Британије*, разматрајући повреду права на приватност у контексту прислушкивања телефона и праћења листинга позива.²²⁰ Закључак пресуде упућује да је код ових интрузивних мера правна заштита у домену предвидивости и прецизности. Закон мора да буде довољно јасан у погледу услова који представљају индикацију за коришћење ових мера тако што ће утврдити минималан степен правне заштите коју имају грађани на основу владавине права у демократском друштву. У супротном, правни поредак би био у супротности са начелом владавине права, јер би давао неограничену дискрециону моћ одлучивања у погледу њихове примене. Као последица овакве пресуде Европског суда за људска права уследило је 1985. године у Великој Британији усвајање Закона о пресретању комуникација (*Interception of Communications Act*).

У пресуди донетој 24. августа 1998. године у случају *Ламберт против Француске*, Европски суд за људска права је упозорио да у демократском

²¹⁹ Case of Klass and others v. Germany, No. 5029/71, 6 September 1978, <http://echr.ketse.com/doc/5029.71-en-19780906/view/>.

²²⁰ Case of Malone v. The United Kingdom, No. 8691/79, 2 August 1984, <http://echr.ketse.com/doc/8691.79-en-19850426/view/>.

друштву колико год били легитимни циљеви за нарушавање права, и чак у сагласју с домаћим правним нормама, није неопходно нарушавање права.²²¹ За примену интрузивних мера потребно је предвидети адекватне мере заштите права против различитих могућности злоупотребе, на пример, утврдити категорије лица на којима се интрузивне мере могу применити, ограничити временски период трајања мере, предвидети мере за чување детаљних података о пресретању комуникација како би могли бити контролисани било судски било од стране надређених, утврдити процедуре за припрему сумарних извештаја о резултатима пресретања комуникација итд. Осим тога, неопходно је да постоји адекватан правни лек на основу кога је могуће довести у питање законитост примењене интрузивне мере.

Специфичност прикупљања информација у контексту КОР, по мишљењу Европског суда за људска права израженог у пресуди 26. марта 1987, у случају *Лендер против Шведске*, мора бити преликано у стандардима заштите права.²²² На пример, имајући у виду праксу овог суда, држава ужива велики степен слободе у прикупљању и употреби законито прикупљених информација као што је област безбедносне провере лица у сврху запослења.

Са порастом коришћења софистицираних информационих и комуникационих технологија, пропорционално се увећава потенцијал нарушавања приватности, злоупотребе података и друге врсте угрожавања права на приватност. Сходно томе, повећава се број оних који доводе у питање ефекте рада КОР службе у контексту угрожавања грађанских права. Због тога је неопходно да се законски јасно одреди основ за КОР и да се спроводи строг надзор над радом КОР службе од стране судске и/или извршне власти. Пропорционалност би требало да води логику употребе интрузивних мера тако да њихов интензитет одговара претњи коју представљају. Такође, овлашћење за одлучивање о интензитету мера које треба применити требало би да прати тај интензитет — што је већи степен интрузивности, то би требало да одлучује виша инстанца са већим овлашћењима. Једноставније технике које се користе у КОР уобичајено су у домену дискреционог одлучивања

²²¹ Case of Lambert v. France, No. 23618/94, 24 August 1998, <http://echr.ketse.com/doc/23618.94-en-19980824/view/>.

²²² Case of Leander v. Sweden, No. 9248/81, 26 March 1987, <http://echr.ketse.com/doc/9248.81-en-19870326/view/>.

КОР службе сходно процедурама које руководе њен рад. Интензивирање истраге повезано је и са коришћењем интрузивних техника, па је тада и потребно спроводити строжи надзор над њиховом применом да би се осигурало да КОР служба поступа у оквиру повереног законског мандата и да специфичне околности истраге стварно захтевају коришћење интрузивних мера.

Интрузивне мере представљају далеко мањи сегмент рада КОР службе и то се генерално сматра основном смерницом у планирању употребе ове врсте мера. У земљама код којих је КОР служба посебна институција смештена изван полицијске структуре, ове операције се спровode координирано са полицијским операцијама. Главне мере које дефинишу интензитет институционалне моћи КОР службе су: електронски надзор, пресретање комуникација, приступ поверљивим личним информацијама и тајни претрес. У великом броју случајева ове технике омогућавају прикупљање информација које су од значаја за сузбијање сложеног криминала, односно криминала са тешким последицама по јавни интерес. Међутим, национална законодавства различито уређују услове за примену ових мера. У Шведској, на пример, није дозвољено коришћење такозваних бубица за прислушкивање, чак ни када је реч о тероризму, а неке мере је могуће применити само у фази прелиминарне истраге када постоји сумња на вршење кривичног дела. У Норвешкој је врло прецизно и ригидно прописан контекст кривичног дела када је могуће користити одређену интрузивну меру. Ипак, на глобалном плану и даље траје дебата о томе да би требало проширити број дела на које се могу примењивати одређене специјалне истражне технике.

Фактори који утичу на функционисање криминалистичко-обавештајне службе

Увођење КОР у систем репресивних институција подразумева ревизију оперативне праксе и креативно прилагођавање унутрашње организације, како би се постигло интегрисање у погледу успостављања, функционисања и процене КОР. Када је, примера ради, почело увођење КОР у рад институција надлежних за спровођење закона у САД, он није био усмераван политиком заштите грађанских слобода и права, те није било мера које би утицале на спречавање такозваног обавештајног претеривања. Ипак, обавештајно претеривање је изашло на видело и

довело у појединим институцијама до укидања организационих делова задужених за КОР, било судском одлуком, било добровољно или као резултат политичког притиска.

Вишедеценијска пракса функционисања КОР службе омогућила је темељнији увид у различите факторе (културне, политичке, организационе итд), који опредељују њено функционисање било тако што га инхибирају или унапређују. Менаџмент у полицији и у КОР служби на свим нивоима има кључну улогу у омогућавању ефикасног функционисања КОР, јер има непосредан утицај на стварање радног окружења. Уобичајени инхибирајући фактори функционисања КОР службе на нивоу менаџмента су бирократизација, оперативна и ауторитарна ограничења која доминирају и у другим сегментима полицијског рада.

Да не би деловао као инхибирајући фактор за успешно функционисање КОР службе, менаџмент у полицији мора да покаже спремност и посвећеност да се у одлучивању руководи производима КОР, посебно у домену стратешког планирања, одлучивања и управљања ресурсима. Руководиоци на непосредан начин утичу на професионалну културу, формирајући параметре у процесу такозване секундарне социјализације (у коме се учи оно што је битно за учешће у одређеном окружењу), па је у контексту функционисања КОР службе важно да, осим старања о физичким и финансијским аспектима рада, награђивањем промовишу и интелектуалну озбиљност као неодвојив елемент те културе, како би се ослободили креативност и упорност професионалаца КОР службе, а знање и реализација хапшења довели у одговарајућу пропорцију. Легитимна моћ почива на статусу и професионалном положају који неко има у оквиру организационе структуре, а референтну моћ има онај ко може да утиче на друге личним особинама и квалитетом. Друштвено је оправдано коришћење овако дефинисане моћи. Руководиоци КОР службе непрекидно треба да развијају сопствену осетљивост за динамику процеса КОР, познавање проблематике и изградњу институционалне политике на основама које чине емпиријски поткрепљене студије и закључци. Ово је нарочито важно очувати у ситуацијама када је потребно КОР на критички начин супротставити традиционалном полицијском приступу или актуелној политици институције, као и када је шире корпоративне активности потребно ваљано комуницирати са КОР службом.

Одговорност руководиоца КОР службе је да одреде њене стандарде и циљеве. Стандарди се односе на ниво компетенција, односа према раду и

професионализма. Важан елемент тих стандарда су етички стандарди којима се КОР служба руководи примењујући у великој мери интрузивне методе. Циљеви КОР службе се односе како на испуњавање стандарда тако и на специфично одређене резултате, а морају бити јасно дефинисани и познати свима у служби. Циљеви и задаци КОР службе требало би да се утврђују на основу консултативног процеса између припадника КОР службе, полицијског руководства и клијената КОР службе.

Сумарно представљање функционисања КОР службе са становишта полицијског менаџмента могло би да обухвати следеће:

- усмеравање дискреционих овлашћења полиције на основу стварних претњи заједници;
- минимизовање непотребног нарушавања личне приватности услед КОР;
- обезбеђивање смислених стратегија и реалистичне тактике остварења циљева КОР службе;
- одређивање ригорозних стандарда и утврђивање мерљивих индикатора успеха;
- легитимизација функције КОР службе у либералном демократском друштву; и
- проактиван приступ који превазилази границе приступа „од случаја до случаја”.

У дугорочној перспективи, важно је стално иницирати конструктиван дијалог кроз критички, али неагресиван приступ, неговати висок степен запитаности у односу на очигледно, познато и прихваћено, те награђивати слободну размену идеја.

Функционисање КОР службе доминантно је условљено обимом ресурса са којима располаже — људских ресурса, средстава за обуку и континуирани развој, опреме, административних средстава, времена, механизма за прикупљање информација, средства намењеним извештавању и прослеђивању извештаја итд. Иако је најважнији организациони захтев за успех КОР службе обезбеђење потребних ресурса како би могла успешно да функционише, реалистичан поглед на доступност ресурса увек подразумева неопходност утврђивања приоритета. У вагању вредности уложеног и добијеног укључене су бројне варијабле, а способност

руководиоца КОР службе у таквом одређивању приоритета директно се рефлектује на њено функционисање доводећи те процесе у пропорцију.

Аналитичари су најважнији ресурс КОР службе јер се на њиховом раду темељи КОР. Арбитрарност или субјективност при селекцији кандидата за аналитичаре једнозначно се препознаје као основни инхибирајући фактор успешног функционисања КОР службе.

Технологија у области информација и телекомуникација нераздвојив је елемент функционисања КОР службе и користи се у свим фазама КОР, а на најпродуктивнији начин у фази систематизације и организације информација. Имајући у виду брзину развоја двеју технологија, потребно је да у оквиру КОР службе постоји капацитет за континуирано праћење иновација у оквиру ових технологија, како би правремено могли да их адаптирају у складу са захтевима КОР.

Сарадња и координација активности КОР службе са другим организационим јединицама и/или институцијама, посебно у домену сузбијања транснационалног организованог криминала, представља један од веома важних фактора утицаја на функционисање КОР службе. Свест о значају сарадње и координације операционализује се кроз заједничке операције и активности, било да су формалне или неформалне. Механизми сарадње подразумевају размену информација и података из база које администрирају, редовне консултације, а формализовани су стратешким документима.

Посматрано из угла утицаја правног система на функционисање КОР службе, најсложеније питање је како постићи баланс између индивидуалног права на приватност и способности институција које спроводе закон да осигурају јавну безбедност. У најједноставнијој форми речено, овај еквилибријум правно је уоквирен прописима који се односе на ауторизацију примене интрузивних мера. У Европској унији, основна начела судског поступка која се односе и на грађанску и на кривичноправно материју, утврђена су чланом 6 Европске конвенције о основним слободама и људским правима којим се гарантује право на правичан поступак.²²³ Судска пракса Европског суда за људска права утврдила је да концепт правичног судског поступка подразумева примену начела контрадикторности (обостраног саслушања) као фундаментално право у кривичном поступку.

²²³ "Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms", Article 6, *op. cit.*, p. 9.

Обе странке у поступку морају имати могућност да сазнају и коментаришу све изјаве и доказе. Истовремено, о одступању од овог начела суд који процесуира конкретан случај мора балансирати између легитимног циља и јавног интереса да се одређени материјали у процесу не откривају, с једне стране, и начела контрадикторности, односно важности тих материјала за одбрану оптуженог, с друге стране. На овај начин се право оптуженог на приступ свим доказима релативизује, али гаранције људских права подразумевају обавезу поступајућег органа да размотри све материјале са циљем проналажења информација које би могле помоћи оптуженом. Са становишта КОР службе оваква ситуација представља инхибирајући фактор у раду имајући у виду да је утврђивање кредибилитета њених извештаја повезано са откривањем информација лицима изван обухвата њеног мандата (у принципу, резултати рада КОР службе намењени су у најопштијем смислу креаторима политике сузбијања криминала), да извештај КОР службе може да у неком сегменту не буде тачан, па би његовим откривањем та грешка могла да прође неопажено и да се после понавља као валидна информација, проширивање приступа КОР архивама, који је стандардно врло прецизно ограничен и код којих постоји висок степен вероватноће да садржи фрагменте или податке који се могу конструисати као инкриминишући итд.²²⁴ Такође, откривање поверљивих података КОР службе нарушава њен безбедносни интегритет у целини.

Професионалци у КОР служби свакодневно се суочавају са потребом да идентификују, процене и интегришу етику на свим нивоима и у свим фазама КОР. КОР службеници уживају већи степен аутономије у односу на друге професионалне јавне службенике. Како ће ту аутономију користити превасходно диктира професионална обука која није ограничена само на формално образовање, већ може бити и неформалног карактера — на пример, путем професионалне социјализације. Професионална етика је скуп најважнијих моралних вредности и правила који се устаљују током обављања професије и утичу да се дотична делатност обавља на начин који је пожељан у друштвеном смислу.

У вези са правним оквиром за функционисање КОР службе стоје етички стандарди као интегрални део интерне институционалне политике која даје смернице за прикупљање информација. У контексту КОР, морално

²²⁴ У САД је нормативном регулативом предвиђено да се из материјала уклоне поверљиви подаци, али ако је то у мери која умањује њен значај за одбрану оптуженог, од истраге се мора одустати.

неисправним се сматра прикупљање или бележење података о личним, политичким или религиозним активностима и уверењима, као и све што долази из димензије приватног живота. Типични модалитети умањивања инхибирајућег деловања неадекватних етичких стандарда подразумевају усвајање специјализованих смерница, увођење надзора и давање препорука за поступање у конкретним случајевима, те спољну ревизију активности.

Значај шире политике спровођења закона као фактора од значаја за функционисање КОР службе рефлектује се кроз постојање или одсуство посебних програма који представљају подршку КОР, као што је програм заштите сведока.

У окружењу које ствара деловање слободног тржишта, и најсофистициранија технологија је доступна тако да може бити коришћена у криминалном миљеу. КОР служба увек делује у комплексном окружењу које чине организациони, политички и културни фактори. Имајући у виду и инхибирајуће дејство ових фактора (оскудни ресурси, контроверзе због угрожавања грађанских права и слобода, особености претњи које криминал генерише итд), да би КОР служба успешно вршила функцију институције од есенцијалног значаја за супротстављање криминалу, општи принцип којим би требало да се руководи у раду јесте да са „мање чини више”. КОР служба је „срце” полицијске активности коме се придодаје вредност полицијског искуства и вештина, али је због особености КОР као процеса који се непрекидно мења настојећи да антиципира, превенира или надзире криминалне активности, периодично потребно функционално усмеравање. Функционално усмеравање полицијског деловања КОР служба чини утврђивањем конкретних задатака у оквиру којих реализује превенцију, примењује проактиван приступ, установљава обрасце предвидљивости и израђује моделе понашања.

7

Методе и технике криминалистичко-обавештајне анализе

Појава КОР метода као доминантног стила полицијског рада обично се повезује са британском полицијом и периодом касних осамдесетих и раних деведесетих година прошлог века, који је обележио тврдокоран пораст у стопама криминала који, бар наизглед, није одговарао на традиционалне методе контроле, укључујући и реактивни модел полицијског рада: откривање или пријава кривичног дела, активирање полиције, решавање кривичног дела и кривичноправно процесуирање на релацији тужилаштво–суд. Због раста криминала појавио се снажан притисак јавности да полиција иновира начин рада, што се подударило са свеобухватном реформом јавне управе заснованом на моделу новог јавног руковођења, чији је основни императив био да се повећају ефективност и ефикасност.²²⁵ Према оцени Џерија Ретклифа (Jerry H. Ratcliffe), полиција је „губила битку на улицама, а са њом и поверење јавности. Нагли развој приватних безбедносних компанија у неким областима јавне безбедности маргинализовао је полицију”.²²⁶ Преиспитивање стратегије полицијског рада које је уследило, пре свега кроз извештај Ревизорске комисије за ефикасност полиције од 1993. године, довело је до промене методолошког фокуса карактеристичног за реактиван полицијски рад, а то је готово искључиво фокус на кривична дела, уместо на починиоце.²²⁷ Национални обавештајни модел

²²⁵ Jerry H. Ratcliffe, “Intelligence-Led Policing”, *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, no. 248, Australian Institute of Criminology, Canberra, April 2003, pp. 1–2.

²²⁶ *Ibid.*, p. 2.

²²⁷ Robert Heaton, “The prospects for intelligence-led policing: Some historical and quantitative considerations”, *Policing and Society*, vol. 9, 2000, pp. 337–356; Robert Heaton, “Intelligence-Led Policing and Volume Crime Reduction”, *Policing Advance Access*, 14 July 2009, <http://policing.oxfordjournals.org/content/3/3/292.full.pdf>, 25/10/2012.

Велике Британије ближе одређује циљеве обавештајно вођеног полицијског рада на основу четири кључна аспекта:

- Усмеравање полицијског рада пре свега на починиоце кривичних дела, а нарочито на активне криминалце, коришћењем и јавних и тајних метода;
- Контролисање кризних места за криминал и општи јавни неред;
- Истрага повезаних серија кривичних дела и других инцидента, и
- Примера превентивних мера, укључујући и сарадњу са локалних интересним групама да би се смањила укупна количина криминала и јавног нереда.²²⁸

Као што се види из наведених елемената обавештајно вођеног полицијског рада, ова врста методологије се односи на укупан полицијски рад, и по свом обиму знатно превазилази појам КОР. Сви наведени елементи полицијског деловања укључују и КОР и класичне методе полицијског деловања. КОР се можда највише директно односи управо на праћење познатих криминалаца, које није ограничено на истрагу конкретних кривичних дела, већ на стицање увида у њихове криминалне каријере, животне навике, могуће планове, како би се из тих сазнања могле извести корисне пројекције за превентивно деловање полиције. Истовремено, контролисање јавних места на којима има много криминала или јавног нереда, истрага серијских кривичних дела и превенција криминала у заједници спадају у опште мисије полиције, нарочито у урбаним срединама, и могу се остваривати и путем КОР и путем класичне полицијске методологије. Смисао навођења ових елемената полицијског рада у националној стратегији Велике Британије је да се нагласи да и ове, не нужно КОР циљеве полицијског деловања, треба прилагодити могућностима КОР, тако да информације до који се долази путем КОР доприносе ефикаснијем класичном полицијском раду. Управо у томе је смисао самог појма „обавештајно вођен полицијски рад”: реч је о КОР вођеном класичном полицијском раду, као и КОР полицијском деловању у ужем смислу. Другим речима, од деведесетих година прошлог века, КОР постаје не само елитни, него и кључни методолошки сегмент *укупног* полицијског деловања, прво у Великој Британији, а после 11. септембра 2001. и терористичких напада

²²⁸ Jerry H. Ratcliffe, “Intelligence-led Policing”, op. cit.

на Њујорк и Вашингтон, и глобално. Стога се може закључити да се КОР појавио из суштински економских разлога у широком смислу, то јест из схватања да се, променом нагласка и методологије полицијског деловања може повећати укупна ефикасност полицијског рада уз истовремену економичнију употребу ресурса. Међутим, услед суштинских разлика у односу на класичан, реактиван полицијски рад, КОР се развио као посебна и специфична методологија чије се везе са класичним полицијским радом сагледавају на више проблемских равни, од којих је једна од занимљивијих и раван методолошког фокуса.

Проблем као фокус и починилац као фокус

Разматрање односа КОР и класичног полицијског рада најчешће се своди на констатовање чињенице да је КОР проактиван и пре свега превентиван, док је класичан полицијски рад реактиван и усмерен на прикупљање доказа за процесуирање починилаца кривичних дела пред судовима. Међутим, класичан полицијски рад је још од седамдесетих година минулог века под знаком питања, јер је већ тада почео да се развија алтернативан модел полицијског деловања, назван „проблемски оријентисан полицијски рад” (у даљем тексту: ПОП).²²⁹ Његов оснивач је професор Херман Голдстин (Herman Goldstein).²³⁰ ПОП је усмерен на то да се ситни детаљи различитих аспеката полицијског деловања, појединачних кривичних дела, полицијских поступака и инцидента, анализирају са тачке гледишта укупне проблематике безбедности у неком подручју, те да се, посебно користећи вештине полицијских аналитичара, из таквих ситних делића информација изводе закључци који могу бити основа за изградњу обухватних превентивних стратегија. Стога је суштина ПОП *превенција*, а његов нагласак је на решавању безбедносних питања без активирања кривичноправног система. То значи да је реч о моделу полицијског рада који не укључује репресију у смислу казне, утврђивања одговорности, и великих трошкова процесуирања починилаца, већ просто на деловању пре него што се стекну сви неопходни услови да кривично дело уопште буде учињено. У овом сегменту, ПОП је суштински *сличан* КОР, мада КОР

²²⁹ Енглеска скраћеница такође је POP од *Problem-Oriented Policing*.

²³⁰ Herman Goldstein, *Problem-Oriented Policing*, McGraw Hill, New York, 1990. Такође видети www.popcenter.org, 28/10/2012.

укључује и прикупљање доказног материјала за кривичноправни систем и за сâм судски поступак. Суштинска разлика између ПОП и КОР је у томе што је, као што му и име каже, фокус ПОП на *безбедносни проблем*, то јест на безбедносну претњу, док је фокус КОР углавном на потенцијалне и актуелне *починиоце*. Дакле, у смислу предмета превасходног интересовања, могло би се рећи да је карактеристика класичног полицијског рада кривично дело, ПОП било која безбедносна претња у ширем смислу, са настојањем да до кривичног дела никада и не дође, а КОР личности, прошло и садашње деловање и планови починилаца, без обзира на то да ли се ти планови остваре или не. Сва три модела полицијског рада су компатибилна, па и комплементарна; једна добро интегрисана полицијска служба требало би да има развијена сва три облика полицијског рада.²³¹

Примена ПОП модела полицијског рада, међутим, није примерена специфичним и данас посебно актуелним претњама од софистицираних починилаца сложених и често недовољно јасно мотивисаних кривичних дела организованог криминала и тероризма. Дела организованог криминала могу бити једноставна, лоцирана у уском географском амбијенту, могу се састојати из великог броја кривичних дела истог типа, а њихови починиоци могу бити мали број добро познатих каријерних криминалаца, што онда откривање и решавање тих дела чини прилично једноставним за професионалну полицијску службу. Истовремено, међутим, таква дела могу бити раширена на територијама више држава, њихови починиоци се могу бројати у хиљадама и припадати различитим криминалним организацијама, или просто бити независни криминалци или легитимни пословни људи који нису уопште познати полицији од раније, а планери акција могу бити добро скривени на удаљеним локацијама. Тада ни класичан полицијски рад, ни ПОП, не могу довести до задовољавајућих резултата, и мора се прибећи КОР деловању. Иако ПОП, као и КОР, укључују изражену употребу аналитике као главног средства за достизање безбедносних циљева, ПОП подразумева дефинисање извесних фокалних тачака на које се усмерава полицијски напор: каријерни криминалци са обимним историјама чињења кривичних дела, криминалне организације познате на некој територији, групе које су активне у регрутовању нових починилаца, или тржишта и

²³¹ Nick Tilley and Jill Dando, "Problem-Oriented Policing, Intelligence-Led Policing and the National Intelligence Model", www.jdi.ucl.ac.uk/downloads/publications/crime_science_short_reports/problem_oriented_policing.pdf, 25/10/2012.

посредници у продаји украдене имовине. Површински посматрано, многе од ових циљних група истовремено су и циљне групе КОР, али ПОП и КОР тим метама приступају сасвим различито. ПОП деловање често садржи превенцију у смислу уклањања прилика за чињење кривичног дела какво се постиже такозваном ситуационом превенцијом криминала. Реч је о стратегијама постављања видео камера, већег присуства униформисане полиције на улицама, чешћим обимним проверама свих пролазника и легитимисањем свих присутних („рације”), привођењем сумњивих лица у већем броју и стварањем страха у јавности. Реч је о полицијском „блицу” који укључује нагло и стресно повећање притиска на делове заједнице како би се обесхрабрио потенцијални починилац неког нарочито озбиљног кривичног дела (рације у критичним крајевима града када се добије информација о припреми нарученог убиства или преузимања веће количине дроге, и слични случајеви). Поједини аутори сматрају да је оваква методологија „у сагласности са КОР”, али ми се са тим снажно не слажемо.²³²

Сама суштина обавештајног рада, који је тек накнадно у методолошком смислу преузет у КОР контексту, лежи у потреби да се тајно прикупљају информације. Стога је традиционално обавештајна функција строго одвојена од репресивне функције: обавештајац у добро осмишљеним КОР системима никада никога не „хапси”, нити се појављује као представник полиције; његов задатак је да прати догађаје, прикупља обавештења и, у основи, посматра збивања, учећи из њих. Када је неопходно да се делује репресивно, да би се спречило озбиљно кривично дело, обавештајац ће затражити укључење класичне полиције, јер би његово деловање у репресивном смислу, осим што би га изложило ризику, компромитовало саму његову мисију. Само у врло лоше осмишљеним обавештајним системима, какав је био систем државне безбедности у балканским земљама у време комунизма, било је уобичајено да оперативци служби државне безбедности хапсе људе, да их испитују и да се баве писањем кривичних пријава. То је посао полиције који уопште не спада у домен државне безбедности у њеном савременом облику, који се углавном формирао у Великој Британији. Сама та чињеница сугерише да примена рација и сличних метода вршења притиска на јавност, осим што је проблематична са тачке гледишта демократије и права грађана (јер питање је какво право

²³² Ibid., p. 2.

има полиција да се, рецимо, појави са пушкама у неком ресторану и да, без образложења и основа, под претњом оружјем, легитимисхе све госте), није у складу са дискретним духом КОР. Ако је КОР обавештајна стратегија, а он то по сâмој својој дефиницији јесте, онда је КОР деловање такође по дефиницији тајно, и не може имати никакве везе са јавним демонстрацијама силе и масовним привођењима или легитимисањима. Деловање полиције које укључује такве акције може бити у складу са ПОП стратегијом (мада се ни ту не бисмо уопште сложили са идејом да је то нужно случај), али никако не може бити у складу са КОР стратегијом. Информације до којих се дође хапшењима и привођењима, или пак застрашивањима заједнице и њеним „утеривањем” у сарадњу са полицијом нису КОР информације: оне су информације добијене у основи иследничким методама претњи и манипулација. КОР информације су вредне управо због тога што субјект од кога се оне добијају и не зна да их даје, па оне пружају приступ некој ситуацији на максимално ефикасан начин. Системи КОР полицијског деловања стога и имају демократско лице на површини: у њима нема потребе за великим присуством наоружане полиције на улицама, за масовним хапшењима, у њима постоји осећај слободе, али је безбедност на високом нивоу управо због тога што КОР деловање омогућава максимално фокусирање полицијског напора на стварне изворе претње, као и максимално ефикасно деловање на њиховом уклањању, тако да већина заједнице за то уопште и не зна. Британска полиција је КОР деловањем успела много пута да пресече ланце организованог кријумчарења илегалних имиграната у Велику Британију преко луке Довер, као и терористичке акције у земљи, а да ни најближе суседство у областима у којима су акције извођене то није приметило. Супротно томе, модел рада неких делова америчке полиције, а нарочито модел рада полиције у балканским земљама, традиционално је усмерен ка томе да се што више „створи утисак” у заједници. Сама чињеница да се за борбу против организованог криминала користе јединице попут жандармерије у Србији говори о томе да је усвојена стратегија супротстављања највећим претњама безбедности у ствари паравојна, а не примарно КОР стратегија, иако чак и српска жандармерија има сопствену КОР службу.

„Паметна репресија”

Ник Тили (Nick Tilly) и Џил Дандо (Jill Dando) истичу да је у прикупљању информација приликом КОР нагласак на:

починиоцима и мрежама починилаца, са циљем да се информисе једна политика „паметне репресије” која је усмерена на моделе чињења озбиљних или учесталих кривичних дела. Анализа у КОР природно је усмерена на актуелне или скорашње моделе чињења кривичних дела. Обавештајни материјал до кога се долази често потиче од извора из криминалне средине. Његово прикупљање је често тајно. КОР готово да не оставља никакав простор за анализу безбедносних проблема који нису криминални.²³³

Мишљења смо да је информисање политике „паметне репресије” од суштинског значаја за стратегију деловања полиције која треба да буде морално прихваћена од стране заједнице; што је деловање полиције неприметније, а истовремено задовољава неопходне стандарде ефикасности и превентивно-репресивних резултата, оно је демократскије и више у складу са кооперативном и толерантном атмосфером коју сугерише сама либерална идеологија савремених западних друштава. Природно је да информације ка којима КОР стреми у начелу потичу из криминалне средине, просто због тога што ће узорни грађани тешко поседовати информације о скривеним плановима и чланству у криминалним организацијама. Прикупљање таквих информација мора бити тајно, због природе и садржаја самих информација, али оно, као што поменути аутори с правом констатују, није увек тајно, просто због тога што се једним делом релевантне информације могу прикупљати и из „отворених извора”: деловање агенција за запошљавање које се баве пласманом илегалне радне снаге на тржиште само по себи је легално и представља неку врсту „отвореног”, незаштићеног извора; његова пажљива анализа, као и анализа финансијског пословања партнера таквих агенција, међутим, могу довести до оперативно корисног обавештајног производа, јер могу указати на структурне моделе пласмана илегалне радне снаге, на локације и конкретан начин извођења читаве криминалне операције. Дакле, КОР је претежно тајно прикупљање информација, али не увек и нужно само тајно.

Постоје и озбиљни разлози да се не сложимо са констатацијом да КОР не оставља простор за некриминалне безбедносне изазове. Све КОР

²³³ Ibid.

технике потичу из арсенала обавештајне методологије коју је прво користила војска. Те технике су биле намењене пре свега за решавање некриминалних претњи безбедности. У војном контексту се уопште не поставља питање о „кривцу”, нити о одговорности, него се обавештајна методологија примењује у националном интересу, са циљем да се дође до информација којима се сопственој земљи може обезбедити нека критична предност или способност да се заштити од неке безбедносне претње. Дакле, у самој обавештајној методологији не постоји ништа што је предодређује за искључиву примену према криминалној безбедносној проблематици.

Однос према тероризму као хибридној претњи безбедности

Безбедносне претње којима се КОР бави, уосталом, нису све криминалне у строгом смислу речи. Примера ради, данас је примарни нагласак КОР на борби против тероризма на унутрашњем плану и на плану међународне полицијске сарадње, и у томе се КОР примењује комплементарно са класичним безбедносним обавештајним радом и у садејству са војском, у контексту савременог „рата против терора”. Тероризам се само у врло изведеном смислу може сматрати „криминалом”, јер је реч о политички мотивисаном насиљу које се у многим својим сегментима, којима се на овом месту, због ограничења теме и простора, не можемо детаљно бавити, не уклапа у појмовне оквире криминала. Тероризам је политичко насиље, а не криминал у строгом смислу. Стога се примена КОР према тероризму не може сматрати његовом уском криминалистичком наменом, већ пре наменом ради спречавања општих и драстичних претњи безбедности. КОР се према тероризму може примењивати на истоветан начин као што се класичан обавештајни рад примењује према шпијунажи: са превентивним циљем и у намери да се открију терористи (у случају класичног обавештајног рада страни обавештајни оперативци или агенти), да се осујете њихове намере и да се они неутралишу. Један начин неутралисања је хапшење, али то не значи да се шпијунажа у класичном контраобавештајном раду сматра примарно кривичним делом, ништа више него што тероризам треба сматрати примарно кривичним делом. Да се разумемо, и шпијунажа и тероризам су обично криминализовани у кривичним законима, и ухапшени страни агенти се често осуђују на дугогодишње затворске казне. То, међутим, методолошки посматрано, не значи да је класичан обавештајни или контраобавештајни рад усмерен на

криминалистичку намену, нити да је пресретање и откривање шпијунаже некаква „криминалистичка“ делатност. Слично томе, тероризам је криминализован у кривичним законима просто због тога да би се омогућило затворско санкционисање због превенције, али КОР, као ни класичан обавештајни рад, према тероризму, нису искључиво криминалистичке намене. И изазивање опште опасности услед загађивања животне средине због неадекватног прочишћавања отпадних гасова из фабрика је кривично дело, али превентивно деловање на спречавању таквих безбедносних криза се не може сматрати примарно криминалистичким деловањем, већ општом безбедносном политиком која је пре свега еколошки одређена. Стога је инсистирање на некаквим поделама између КОР и ПОП, при чему се КОР приписује искључиво криминалистички фокус, док се ПОП додељује некакав шири безбедносни опсег, није од методолошке ни шире теоријске користи. Свака безбедносна стратегија се може примењивати на различите начине, и за њено одређење није одлучујуће то да ли се користи за криминалистичке или некриминалистичке сврхе, већ како и уз које друштвене и финансијске трошкове доприноси укупној безбедности.

Субјективитет починилаца као примарни фокус КОР компатибилан је са низом безбедносних претњи, од којих неке доводе КОР веома близу класичног обавештајног рада. То је посебно случај када је реч о тероризму, који се може сматрати безбедносном претњом на размеђу између рата и криминала: он се битно разликује од герилског ратовања утолико што се ово друго одликује пре свега војним и паравојним стратегијама усмереним на ометање или уништавање војних циљева, док се тероризам у својој методологији и опсегу циљева креће у једном у суштини неограниченом простору. Традиционалне дефиниције тероризма углавном га одређују као насиље које спроводе неформалне групе, а не државе, против држава или цивилних друштава са циљем изазивања страха и изнуђивања уступака од државе, уз примарно деловање према цивилном становништву. Та врста дефиниције већ је доведена у питање од израелске војске и филозофске јавности, па је 2005. године званично објављена посебна „војна етика за борбу против тероризма“, створена унутар израелске војске.²³⁴ Та етика почива на

²³⁴ Asa Kasher and Amos Yadlin, "Military Ethics of Fighting Terror: An Israeli Perspective", *Journal of Military Ethics*, vol. 4, no. 1, 2005, pp. 3–32; Asa Kasher and Amos Yadlin, "Military Ethics of Fighting Terror: Principles", *Philosophia*, vol. 34, issue 1, 2006, pp. 75–84.

иновираним појму тероризма, који је проширен тако да укључује и акције усмерене примарно против војника, па чак и оне чије су жртве искључиво војници, што је до сада искључивало класификацију акције као терористичке. Циљ ове етике је очигледно да се легитимише израелска стратегија борбе против Палестинске ослободилачке организације и Хамаса (Hamas), чиме она фактички спаја класичан обавештајни рад са КОР деловањем, тако да је тешко разлучити шта је примарно полицијско, а шта војно деловање према тероризму. Овај тренд, иако је за сада најизраженији у израелској безбедносној политици, има глобалне димензије, када је реч о било ком аспекту третмана терориста.

Однос „војне етике за борбу против тероризма” и КОР деловања

Израелска етика за борбу против тероризма је занимљива са тачке гледишта методологије КОР и његове везе са класичним обавештајним радом, пре свега када се имају у виду два полазна начела, која гласе:

(1) Начело обавезе самозаштите:

- Врховна је дужност демократске државе да ефективно одбрани своје грађане од било које опасности која прети њиховим животима и добробити, укључујући и акте и активности у вези са тероризмом, како краткорочно, тако и дугорочно;
- Поступајући на описани начин, држава испуњава своју обавезу да заштити људско достојанство грађанина, истовремено као особе и као грађанина;
- Демократска држава мора испуњавати ову обавезу поштујући људско достојанство сваке особе као особе.

(2) Начело мисије:

- Држава ће испунити своју обавезу да ефективно заштити своје грађане од аката и активности у вези са тероризмом употребљавајући своје различите снаге и структуре, сваку у складу са њеном мисијом, способностима и методама, при чему ће се свака држати специфичних етичких принципа.²³⁵

²³⁵ Asa Kasher and Amos Yadlin, “Military Ethics of Fighting Terror: Principles”, op. cit., p. 77.

На овом месту нећемо улазити у комплетну теоријску подлогу „нове војне етике” какву предлажу израелски аутори, али вреди задржати се на прва два начела. Начела сугеришу да држава деловањем које је мотивисано заштитом својих грађана у ствари штити људско достојанство у неком универзалном смислу, дакле не само људско достојанство својих грађана (што је тривијално, јер њих штити), већ и људско достојанство „сваке особе”, што би онда, бар се тако чини, требало да подразумева и да ће држава приликом заштитног деловања водити рачуна и о достојанству оних према којима или против којих делује — трећи став првог начела: „демократска држава мора испуњавати ову обавезу поштујући људско достојанство сваке особе као особе”.

Начело људског достојанства је данас прихваћено као основа укупног схватања људских права, па се сматра да су људска права сва она права без којих човек не би могао живети као достојанствено људско биће. Стога је појам људских права раширен, и она обухватају не само непосредно право на живот, слободу кретања и својину, него и извесна социјална и економска права без којих би се живот у савременим друштвеним условима могао сматрати лишеним достојанства. Достојанство је универзалан етички критеријум, па је стога кључно третирати и субјекте репресивног деловања, а можда пре свега њих, уважавајући њихово људско достојанство. То значи да ће се, осим уобичајених права која оптуженима припадају у кривичном поступку, уважавати и претпоставка невиности, и право на одбрану ћутањем, и све оне слободе које грађанин који није конкретно осумњичен за кривично дело или неку другу врсту завереничког деловања нормално имају. Када се погледа политика борбе против тероризма, види се да се фактички већина тих права, која су суштинска, конститутивна за саму концепцију људског достојанства, не уважавају. У процесном смислу, оптужени терористи немају право да се бране ћутањем, протоколи активације полиције и војске у акцијама против терориста су много либералнији него када је реч о борби против других безбедносних претњи, дискреција репресивних органа је већа, а читаве заједнице за које се претпоставља да подржавају терористе или да терористи делују у њиховом интересу подвргавају се превентивном третману који крши елементарна људска права. Можда је најбољи пример ове врсте систематског кршења права на људско достојанство однос израелске државе према Палестинцима за које постоје подаци да су у вези са терористима, који се убијају превентивним акцијама на улицама, укључујући артиљеријске и

хеликоптерске нападе на приватна возила у којима путују осумњичени терористи, уништавање читавих насиља и рушење кућа као одмазду за учешће рођака у терористичким акцијама, и низ других, широко познатих тактика које се све уклапају у појам државног тероризма. Иако, имајући све речено у виду, израелска војна етика која се заснива на идеји о праву људи на достојанство као основу осталих њихових права делује у најмању руку цинично, то није наша примарна тема. Наша тема јесте, међутим, питање о томе какве су етичке последице прихватања примарног усмерења репресивног или обавештајног деловања према личностима које представљају потенцијалну претњу, уместо ка проблемима безбедности самима по себи. Реч је управо о томе да КОР, као и превентивно деловање војске против тероризма, почива на идеји да ће се праћењем личности и обавештајном анализом њиховог поступања, социјалних контаката, кретања и планова, добити критична предност у спречавању претњи безбедности проактивним деловањем, за разлику од фокусирања на сам проблем онда када он већ добије јасне контуре. Поново, тероризам је добар кандидат за илустровање ове дихотомије.

Када се тероризам сагледа као проблем, добија се широк спектар његових димензија које могу бити део решења: политичке и социјалне су свакако међу најзначајнијим. Решавање питања палестинског тероризма на Блиском истоку стога би изгледало сасвим другачије када би се полазило од сагледавања битних димензија тероризма као проблема, уместо што се полази од претпоставке да је решење у борби *против терориста*. Један од генеративних фактора палестинског тероризма као проблема свакако је и политика израелске државе, па, свакако, и модалитети борбе против терориста, који, по принципу акције и реакције, изазивају нове самоубилачке нападе и доводе палестинску популацију на ивицу очајања која чини могућим сваку врсту тероризма. Да би израелско друштво избегло сагледавање сопствене политике као дела проблема тероризма, она фокусира етику борбе против овог проблема на наводну дужност да *борбом против терориста* штити људско достојанство. Реч је о методолошки несрећно одабраном приступу, који је просто некохерентан. Палестински тероризам се управо спроводи због тога што су угрожени достојанство и фундаментални животни интереси палестинског становништва, а потом се репресивна политика према том истом тероризму правда заштитом људског достојанства.

Постоји и уверљивији начин да се аргументише у прилог тези да се етика заснива на поштовању људског достојанства, који није тако подложен критици као описани предлог војне етике израелских аутора. Наиме, једно од историјски утицајних гледања на питање људског достојанства као основи људских права је Кантов став, по коме је „целокупно уважавање особе у ствари само уважавање (моралног — прим. аут) закона (поштења и томе слично), чије је особа отелотворење”.²³⁶ Реч је о позицији која би одговарала аргументацији Кашера (Assa Kasher) и Јадлина (Amos Yadlin), који су аутори предлога етике израелске војске, јер та позиција омогућава да се прави разлика између оних особа (по претпоставци, у овом случају, терориста) које нису одговарајуће отелотворење моралног закона и оних (узорних грађана) које то јесу, што је, у ствари, само други начин да се каже да овима првима и не припада људско достојанство. Ипак, Кашер и Јадлин не наводе ову перспективу, просто због тога што је она у начелу проблематична: људска права би требало да безусловно важе за све људе, добре и лоше. Стога се чини неинтуитивним тврдити да за оне који чине дела тероризма она не важе, иако је Кантова перспектива ту специфична, јер је његова антрополошка визија заснована на моралном закону; за њега је само људско бивство у суштинском смислу морално, па се стога за човека који не уважава морални закон не може ни сматрати да представља „особу”. Но, то је радикална перспектива која се тешко може инкорпорирати у једну примењену савремену војну етику, поготово када се ради о третману терориста који долазе из структурно крајње виктимизованих заједница које су окупиране, као што је случај са палестинским терористима. У условима извесне моралне релативизације, који неминовно обележавају савремену цивилизацију, примена строгог Кантовог моралног ноуменализма (идеја о томе да је сама појмовна суштина људског бивства морал, да морал примарно одређује човека) не чини се довољно практичном и применљивом, поготово за војску. Осим тога, прихваћено схватање о универзалности људских права, као што смо већ поменули, у нескладу је са овим становиштем.²³⁷

²³⁶ Immanuel Kant, *The Moral Law: Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals*, translation H. J. Paton, Barnes & Noble, New York, 1967, sec. 492n.

²³⁷ Видети W. G. MacLagan, “Respect for Persons as Moral Principle — I”, *Philosophy*, vol. 35, 1960, pp. 196–198; Leslie Green, “Two Worries About Respect for Persons”, *Ethics*, vol. 120, January 2010, pp. 212–231, а посебно pp. 212–214.

Традиционално посматрано, поштовање особа било је више повезано са поштовањем конкретних особа, за разлику од других особа, које се не поштују, него са универзалним поштовањем особности човека као човека. Оно је било више повезано са уважавањем друштвеног статуса него људских карактеристика: „вазали су поштовали своје владаре, слуге своје господаре, деца родитеље, а супруге своје мужеве”²³⁸ Управо у овом смислу, Хенри Сидвик са правом указује да они који примењују закон „никада не треба да показују поштовање према особама”²³⁹ Реч је о конкретним особама, и овај став је сасвим компатибилан са Кантовом идејом о генералном поштовању према свим особама независно од тога ко су оне конкретно: поштовати све грађане на исти начин истовремено значи *не поштовати* ни једног грађанина на традиционални начин, на основу њиховог друштвеног статуса, који их *издваја* од свих осталих грађана. Стога је идеја о томе да људе треба безусловно уважавати као особе, без обзира на то о коме се ради, нека врста филозофског „фундационализма”, који бисмо могли слободно описати и као филозофски фундаментализам: у најмању руку је неинтуитивно очекивати универзално поштовање свих људи, чак и оних који би се иначе могли сматрати највише достојним презира, а у које свакако спадају неки терористи (а у њих нипошто не спадају типични палестински „терористи”) који из потаје убијају цивиле, детонирајући експлозив из даљине. Чини се природним да поштовање подразумева бар неке информације о карактеристикама особа које поштујемо. Прихватање филозофског фундаментализма, које у овом светлу има свог шарма, свакако зато што је у вези са кантовским ноуменалистичким и битно „фундаменталистичким” схватањем морала као саме супстанце људског бивства, отвара занимљива теоријска питања у вези са Кашеровим и Јадлиновим аргументима за војну етику антитерористичких кампања. На овом месту је довољно направити поменути разликовања, да би се различите перспективе на уважавање личности могле уопштено имати у виду.

Сумарно говорећи, из претходних примедби може се закључити да би целовито сагледавање проблематике тероризма, као и многих других безбедносних питања, независно од самих починилаца и некаквих

²³⁸ Leslie Green, “Two Worries About Respect for Persons”, op. cit., p. 212.

²³⁹ Henry Sidgwick, *The Methods of Ethics*, 7th ed., Chicago University Press, Chicago, 1962, p. 267. Наведено према: Leslie Green, “Two Worries About Respect for Persons”, op. cit., p. 213.

императива „борбе против” њих можда довело и до ефективније политике решавања тих проблема. Слично томе, решавање проблематике криминала изгледало би веома другачије када би се полазило од сагледавања контекста самог проблема, јер криминал је великим делом условљен некривичним, пре свега социјалним факторима, па би се изменом тих фактора можда могла постићи редукација у стопама криминалитета без повећања репресије. Да би се тај приступ, који подразумева значајне друштвене промене, али и бар прећутно признање одговорности актуелних друштвених аранжмана за криминал, избегао, води се борба против криминала која има примарну форму борбе против починилаца криминала. Резултати и једног и другог приступа, и у борби против терориста, и у борби против починилаца криминала, једнако су оскудни: у већини средина у којима се тероризам решава ратовима и репресивним деловањем полиције, безбедносно стање се не поправља, а у већини средина у којима је доминантна форма борбе против криминала репресија стопе криминала или стагнирају, или чак расту. Све то указује на чињеницу да је узрочна структура и једног и другог безбедносног проблема нерешена и великим делом нетакнута, а она је политичка, социјална, економска, психолошка и културолошка. Стога разлика између фокуса на безбедносни проблем и фокуса на личност потенцијалних носилаца тог проблема у ствари више осветљава извесну друштвену демагогију која се тиче стварне борбе за повећање укупне безбедности него некакве специфичности или ограничења КОР или било које друге методе безбедносног деловања.

Пример израелске војне етике је илустративан, због тога што она почива на реторичкој слици заштите људског достојанства од крвавог терористичког пира, испуштајући при том из свог садржаја једноставну чињеницу да, када би се људско достојанство заиста поштовало, великог дела актуелног палестинског тероризма можда не би ни било. Слично томе, да се заиста води рачуна о проблематици безбедносних претњи које имају политичке или социјалне корене, као што је случај са класичним криминалом, а посебно са уличним криминалом, он би се вероватно могао успешно довести под контролу без великих инвестиција у кривичноправни систем и у системе извршења кривичних санкција, тако што би се социјалним мерама уклонили генеративни фактори криминала. Те реформе, међутим, створиле би трошкове на странама које те трошкове — политичке, социјалне и економске — не прихватају, а поседују довољно друштвеног утицаја да реформе спрече,

па је стога реторика о „реду и закону”, коју усваја већина држава, једна популистичка, неефикасна и суштински демагошка, али једина за политичке кругове прихватљива, алтернатива стварном решавању проблема безбедности. У том светлу, КОР је најмање лоша стратегија борбе против претњи безбедности, јер је најмање репресивна, најпрецизнија у избору циљева, и, ако се правилно примењује, најмање опасна за угрожавање фундаменталних људских права, што је тема о којој треба нешто више рећи у светлу доминантних метода КОР.

Методе и технике криминалистичко-обавештајног рада у светлу питања о интегритету аналитичара

Када се говори о КОР методологији, често се пре свега има у виду примена специјалних истражних техника за прикупљање информација, то јест методологије карактеристичне за обавештајни рад. Такве методе сежу од најмање наметљивих, попут тајног увида у документацију, банковне рачуне и личне податке, до најнаметљивијих, попут агресивног пресретања комуникација постављањем техничких уређаја у приватном стану или возилу. Оне су све карактеристичне за традиционално деловање обавештајних служби и служби државне безбедности и саме по себи су довољно познате и саморазумљиве да се њима савремени програми обуке КОР оперативаца не баве нарочито. Реч је о техничким вештинама које се једноставно преносе упоредо са преносом техничке опреме из класичних обавештајних у КОР службе.

Специфичност метода и техника КОР која се посебно изучава и која је значајна за наш садашњи контекст односи се на анализу података до којих се дође применом специјалних истражних техника, и управо томе је посвећен највећи напор у обуци КОР персонала, као и највећи део савремене инструктивне литературе о КОР оперативи. Нагласак на аналитици и методама аналитике се заснива на основном појмовном раслојавању између три битне категорије за КОР:

- 1) информације, која се дефинише као „сазнање у сировој форми”, или, у класичном обавештајном раду, „сиров обавештајни материјал”,
- 2) обавештајног материјала, који укључује „информацију која се може разумети”, „информацију која поседује додатну вредност”, то јест

„информацију која је прошла процену у светлу извора и поузданости”,²⁴⁰ и

3) анализу (било да се ради о анализи информације или обавештајног материјала), која укључује:

- решавање проблема или његово разлагање на више одвојених делова;
- утврђивање аутентичности и тачности података који сачињавају те делове;
- праћење порекла информација до извора да би се открили њихови главни „власници”; и
- формулисање табеле или изјаве о резултатима овог процеса.²⁴¹

Три описане категорије указују на то да информација или сиров обавештајни материјал до којих се долази применом различитих техника, укључујући и фамозне „специјалне истражне технике“, у ствари није оперативно релевантан материјал. До таквог материјала се долази тек проценом сирових информација, и анализом обавештајног материјала који је проценом потврђен у смислу аутентичности и тачности. Стога је нагласак КОР на анализи и на аналитичким вештинама, много више него на прикупљању информација, па се у том смислу савремена КОР професија и конституише пре свега у домену професионалне изградње аналитичара. Сама та чињеница указује и на примарну оријентацију нашег етичког разматрања, које ће се, претежно али не искључиво, односити на професионалну етику КОР аналитичара.

Кључна улога аналитичара у КОР проистиче из чињенице да информације нису оперативно употребљиве док се не разумеју у свим својим релевантним аспектима, јер информације које делују атрактивно и оперативно вредно, а само се делимично разумеју, истовремено се делимично не разумеју и тиме стварају простор за лоше и потенцијално штетне закључке. Примера ради, обавештајне информације које су наводно указивале на то да режим Садама Хусеина (Saddam Hussein) располаже оружјем за масовно уништавање искоришћене су као

²⁴⁰ *Criminal Intelligence Training: Manual for Analysts*, United Nations Office on Drugs and Crime, www.unodc.org/documents/organized-crime/Law-Enforcement/Criminal_Intelligence_for_Analysts.pdf, 03/12/2012, p. 1.

²⁴¹ Ibid.

оправдање међународне инвазије Ирака, да би се потом, увидом на терену, утврдило да такво оружје није постојало. Да су информације третиране професионално, то јест као сиров, а не оперативно употребљив материјал, могле су се донети корисније одлуке како на стратешком, тако и на тактичком плану. Слично томе, у домену КОР, као и у класичном обавештајном раду, разликују се стратешки и тактички обавештајни производи. Први се односе на дугорочне циљеве служби за контролу криминала, и укључују, између осталог, прегледе општих тенденција у криминалном свету, дугорочне претње јавној безбедности, различите могућности за нову контролну политику и програме деловања полиције, и томе слична питања. Оперативни обавештајни производ укључује сазнања која су директно употребљива од стране истражног тима у вези са неким предметом. Он се односи на конкретне аспекте неке криминалне делатности, попут „особености криминалних мрежа, починилаца или група починилаца, метода деловања тих група, њихових способности, области у којима су рањиви, њихових ограничења и намера, при чему се та сазнања могу употребити за ефективне акције полиције”.²⁴²

Анализа силових обавештајних информација, и на плану стратешке, и на плану оперативне обавештајне аналитике, заснована је на динамичи *обавештајног циклуса*, који укључује следеће фазе:

- 1) издавање задатка;
- 2) прикупљање обавештајних података, њихова процена и провера;
- 3) разврставање добијеног обавештајног материјала;
- 4) интеграција података у остале информације којима служба располаже; анализа консолидованог обавештајног материјала;
- 5) извођење оперативно корисних закључака (претварање обавештајног материјала у готов обавештајни производ); и
- 6) распоређивање обавештајног производа корисницима.

Обавештајни процес који је осликан обавештајним циклусом подразумева више различитих питања са институционалним и етичким димензијама.

²⁴² Ibid., p. 7.

1) Питање о издавању обавештајних задатака није лишено етичких контроверзи, јер зависно од оперативних надлежности, али и уставних и других законских ингеренција, није свеједно ко издаје ове задатке, на који начин, због чега и које конкретне задатке он издаје.²⁴³ Начин прикупљања обавештајних информација и формулисања обавештајног производа у вези је са начином на који се издаје обавештајни задатак. Ако је задатак широк и укључује недовољно прецизно одређене врсте информација, као и недовољно јасно разграничену потенцијалну употребу тих информација, он може представљати неку врсту „бланко” овлашћења обавештајној оперативи да поступа према широком спектру потенцијалних субјеката интересовања, применом широког спектра овлашћења и техника, уз сагледавање добијених информација са тачке гледишта најшире могуће примене. На овај начин се могу битно повредити како људска и грађанска права повезаних лица, тако и начело пропорционалности у односу на безбедносну претњу: могу се драстично нарушити не само приватност, него и безбедност лица и група прикупљањем приватних или пословних информација о њима, а да се при томе те информације никада не употребе у безбедносном раду, нити да степен штете која се њиховим прикупљањем субјектима наноси уопште стоји у било каквој сразмери са безбедносном претњом или питањем због којих су те информације прикупљане. Начело пропорционалности је суштински уграђено не само у протоколе активације и у само деловање обавештајне оперативе, него и у структуру мисије обавештајне службе, укључујући и КОР службе, која се у сваком конкретном случају омеђује конкретним обавештајним задатком. Стога је сâм облик обавештајног задатка значајан са тачке гледишта интегритета институција и политичког система.

Уопштено посматрано, обавештајни задатак се даје или тако што клијент прецизира предмет и субјекте о којима се тражи обавештајни производ, или тако што се, одређеније, тражи процена ризика, претње или могућности за постизање резултата у некој области.²⁴⁴ Примера ради, први формат обавештајног задатка је присутан у захтеву да се прикупе КОР информације о познатим каријерним криминалцима у вези са неким кривичним делом за које се сумња да су они са њим повезани, и такав задатак укључује упутство о томе до ког нивоа интрузивности треба ићи

²⁴³ Ibid., p. 9.

²⁴⁴ Ibid.

приликом прикупљања сирових информација, што се одређује овлашћењем за употребу појединих техника, као што је, рецимо, праћење или прислушкивање разговора. Други формат је присутан у захтеву да се, рецимо, процени какви би били ефекти на криминално подземље у некој области када би се обавила хапшења групе познатих лидера криминалних група: да ли би то довело до рата међу групама, до смањења криминалне активности, до географске прерасподеле активности, или до промене лидера и ко би били највероватнији кандидати за нове лидере. У оба случаја, издавалац задатка је тај који већ нешто мора знати о проблематици у вези са којом тражи обавештајни производ. Што је задатак прецизнији и што више информише КОР оперативца о томе зашто је КОР производ потребан и за шта ће се употребити, то је вероватније да ће довести до квалитетног и употребљивог КОР производа, уз поштовање начела пропорционалности и, самим тим, ефикасности у употреби овлашћења уз оптимално очување безбедности.

2) Прикупљање информација се одвија тако што се у оквиру обавештајне службе или јединице којој је дат одређени обавештајни задатак формулише јасан план прикупљања података, укључујући врсте података и предвиђена средства за долажење до њих. Уопштено посматрано, подаци који се траже добијају се из „отвореног извора”, то јест из извора који су јавно доступни, али их само ограничени део јавности користи; из „затвореног извора”, за који важе ограничења приступа јавности; и из „класификованог извора”, који укључује тајно прикупљене информације било употребом агената (људског фактора), било употребом технике (слика или сигнал). Примери „отвореног извора” укључују различите стручне извештаје, конференције или владине анализе стања (*white paper*), који нису класификовани, али их чита или из њих изводи информације само ограничен део јавности. Затворени извор укључује, рецимо, податке о возачким дозволама, привредним регистрацијама предузећа, личним кривичним историјама, досијеима итд. Класификован извор је, рецимо, пресретнута електронска пошта по судском налогу, или белешка о тајном праћењу неког лица.

Постоји раширена заблуда о томе да обавештајни производ који је заснован на класификованим изворима представља неку посебно велику вредност. Иако је чињеница да се често дешава да таква информација може постати оперативно употребљив обавештајни производ са врло мало анализе, јер укључује директне информације о криминалним активностима,

исто тако се мора имати у виду чињеница да се, уз довољно анализе, често исти или слични закључци могу извести и коришћењем отвореног извора, а тада су далеко употребљивији, јер не подлежу ограничењима у дистрибуцији и употреби која проистичу из овлашћења за тајно прикупљање информација. Обавештајни производ добијен из отвореног извора, примера ради, може се без сметњи користити у суду као доказни материјал; исти такав производ, када је, обично уз мање труда, добијен коришћењем тајних метода, може бити неприхватљив у суду ако се процени да је оперативац прекршио ниво овлашћења, да је дошло до неког процедуралног пропуста, или, у неким правосудним системима, да је сама обавештајна служба, или чак њен налогодавац, поступио непропорционално безбедносној претњи или је угрозио нека људска и грађанска права субјеката интересовања. Зато је са практичне тачке гледишта увек безбедније и корисније употребљавати информације из отвореног, па и из затвореног извора, него класификовани извор.

За обраду отвореног извора потребно је често више рада и више вештине, јер се мора проћи кроз велику количину информација да би се, критичком анализом, дошло до материјала који је занимљив за конкретан обавештајни задатак. Предност класификованог извора је стога пре свега у уштеди енергије и ресурса. Да би се водио обавештајни процес на основу класификованог извора нису потребне никакве посебне вештине, па стога постоји опасност да недовољно обучени обавештајни оперативци, управо због лакоће руковања класификованим извором, недовољно одговорно располажу резултатима примене специјалних истражних техника, чиме се могу нарушити слободе и права великог броја људи који нису повезани са криминалом. Управо зато је класификовани извор најпопуларнији у најслабије развијеним обавештајним службама, у којима нема кадровског и методолошког капацитета да се ефикасно ради са отвореним или затвореним извором. Такве службе су, по природи ствари, и најсклоније интрузивном понашању према грађанима, тако да је у системима у којима обавештајна професија није на задовољавајућем нивоу уобичајено да се наметљиве методе праћења, посматрања и пресретања примењују нарочито либерално и за нарочито широк опсег претњи безбедности.

3) Процена информације одвија се на две осе, и то како процена поузданости избора информације уопште, тако и процена квалитета информације. Она се одвија тако што се карактеристике извора информације доводе у везу са општом поузданошћу извора, потом се та

слика о извору повезује са информацијама о вези између извора и информације, да би се дошло до закључка о ваљаности информације. Реч је једном од три суштинска принципа процене информација, уз принцип да се процена изводи без било каквих личних осећања, и искључиво је заснована на професионалном суду, и принцип да се процена изводи што је могуће ближе извору.

Поступак процене на две осе у пракси се најчешће одвија по једној од две методологије: „методологији 4+4” или „методологији 6+6”. Прва је нарочито заступљена у европским обавештајним структурама и, рецимо, представља обавезан метод евалуације КОР материјала у оквиру Европола.

Евалуација 4+4 укључује следеће критеријуме, како за извор, тако и за информацију:

А) Извор:

- 1) нема битне сумње у погледу интегритета, компетенције и поузданости извора; или пак
- 2) извор се у прошлости показао као потпуно поуздан;
- извор се у највећем броју случајева показао као поуздан;
- извор се у највећем броју случајева показао као непоуздан;
- поузданост извора се не може просудити.

Б) Информација

- нема никакве сумње у погледу исправности информације;
- 1) информација је лично позната извору, али није лично позната службенику који је преноси;
- 2) информација је сама по себи логична;
- 3) информација се слаже са осталим информацијама о истој теми;
- информација није лично позната извору, али је потврђена осталим информацијама које служба већ поседује на исту тему;
- информација није лично позната извору и не може се независно потврдити.²⁴⁵

Евалуација 6+6 подразумева следеће елементе:

²⁴⁵ Ibid., p. 22.

А) Извор:

- потпуно поуздан: 1) нема сумње у погледу аутентичности, интегритета, поузданости и компетентности и 2) постоји историја потпуне поузданости извора;
- углавном поуздан: 1) постоји извесна сумња у погледу једне категорије од: аутентичности, интегритета, поузданости или компетентности, уз 2) историјат опште поузданости извора;
- релативно поуздан: 1) постоје сумње у погледу најмање две категорије од аутентичности, интегритета, поузданости или компетентности извора, 2) постоји историја повремене непоузданости;
- углавном непоуздан: (1) јасна сумња у погледу аутентичности итд. и 2) историја повремене поузданости извора;
- непоуздан: 1) изванредан недостатак аутентичности итд, уз 2) историјат непоузданости;
- поузданост се не може просудити.

Б) Информација:

- потврђена: 1) у складу са осталим независним информацијама, 2) сама по себи је логична, 3) слаже се са осталим информацијама о истој теми;
- вероватно истинита: 1) није независно потврђена, 2) сама по себи је логична, 3) слаже се са осталим информацијама;
- могућно истинита: 1) није потврђена, 2) у разумној мери је логична, 3) донекле се слаже са осталим информацијама;
- сумњиве аутентичности: 1) није потврђена, 2) није нелогична сама по себи, 3) неуверљива у време када је примљена, иако је могућна;
- вероватно неистинита: 1) постоји потврда супротних чињеница, 2) информација је сама нелогична, 3) у супротности са осталим информацијама о истој теми;
- истинитост се не може просудити.²⁴⁶

Описане две матрице показују на релативно једноставан начин да ли информацију треба даље упућивати у процес обраде или је треба одбацити.

²⁴⁶ Ibid., pp. 22–23.

4) Разврставање подразумева преношење прикупљених информација у систем за располагање подацима, најчешће компјутеризовану базу података, на начин који је структурисан индексима, кључним речима, укрштеним референцама и евентуално неким другим средствима која омогућавају да се до детаља информације дође брзо и директно. Приликом разврставања сувишни или нетачни делови информација избацују се и оставља се само оно што, после анализе, постаје користан обавештајни материјал.

5) Пети корак у обавештајном циклусу је интеграција података и анализа. Интеграција података подразумева консолидовање информација добијених из различитих извора о истој теми или истом субјекту и формирање укупне слике о тој теми или субјекту. Реч је о важној фази у обавештајном поступку која подразумева примену специфичних картографских техника којима се различите информације доводе у везу. Поменуте технике укључују израду: 1) карте веза, којом се показују узајамни односи међу појединим субјектима који се истражују, 2) карте догађаја, која показује хронолошке односе између догађаја или серија догађаја, 3) карту размене добара, која приказује кретање новца, украдене робе или других добара, 4) карту активности, 5) финансијске профиле, којима се откривају скривени приходи и показатељи економског криминала, 6) карте фреквенција, којима се интерпретирају квантитативне информације и 7) карте корелација, којима се доводе у везу различите променљиве присутне у обавештајном материјалу.

Резултат интеграције података се подвргава анализи, која подразумева процес интерпретације и логичке обраде којим се иде иза самих чињеница и открива се значење и смисао самих чињеница. Кључни фактор у анализи је строги логички ход од премиса ка закључку, уз систематско избегавање да се до закључака долази интуитивно, и да се потом они накнадно „поткрепљују” деловима информација које сачињавају обрађен обавештајни материјал. Закључци анализе представљају информисан, интерпретиран и узајамно повезан обавештајни производ, који се, у последњем ступњу обавештајног циклуса, дистрибуира кроз формалне извештаје, писане или усмене, периодичне прегледе који се објављују као класификоване публикације, или као брифинзи по потреби који се дају различитим тимовима истражитеља или обавештајним структурама. Стављање обавештајног производа на располагање регулисано је законом

и зависи од степена класификације производа, при чему сам процес класификације подразумева специфичну сопствену проблематику.²⁴⁷

Пошто је анализа обавештајног материјала најсложенији поступак, који том материјалу даје вредност, главнина обуке КОР особља у развијеним криминалистичким структурама одвија се управо на плану анализе, примене логичких матрица и метода, селекције информација и процене њихове информативне снаге у односу на друге информације.

Кључни аспект самог аналитичког поступка је *развијање хипотеза* на основу обавештајног материјала који се налази пред аналитичарем. Тек хипотеза која се потврди емпиријским материјалом даје право значење обавештајном материјалу и чини га обавештајним производом. У развијању хипотезе аналитичар следи правила дедуктивне логике, али се пре тога мора уверити да су информације којима располаже довољно целовите да уопште допуштају постављање разумне хипотезе. Слично класичним новинарским питањима која дефинишу вест, за аналитичара важи шест основних питања којима се тестира да ли је обавештајни материјал минимално комплетан за развијање хипотеза, и то:

- ко су кључне особе у неком кривичном делу;
- о којим кривичним делима се уопште ради;
- како се та кривична дела чине, који метод се користи;
- у којој географској области се одвија криминална активност;
- шта су мотиви за чињење кривичног дела; и
- у ком временском оквиру се она чине.

Када у обавештајном материјалу који се налази пред аналитичарем постоје одговори бар на наведена питања, може се приступити изради првог средства за обраду материјала, то јест карте веза између појединаца укључених у нека кривична дела. Након прикупљања свих силових информација, утврђивања основног усмерења карте, то јест циља анализе (који одговор се у ствари тражи), прво се формира такозвана матрица асоцијација, тако што се гради једна таблица на чијој се хоризонталној и вертикалној оси налазе појединци о којима постоје информације. Утврђени контакти између тих појединаца и евентуалне трансакције међу њима се потом уносе у поља таблице дефинисане

²⁴⁷ Ibid., pp. 11–13.

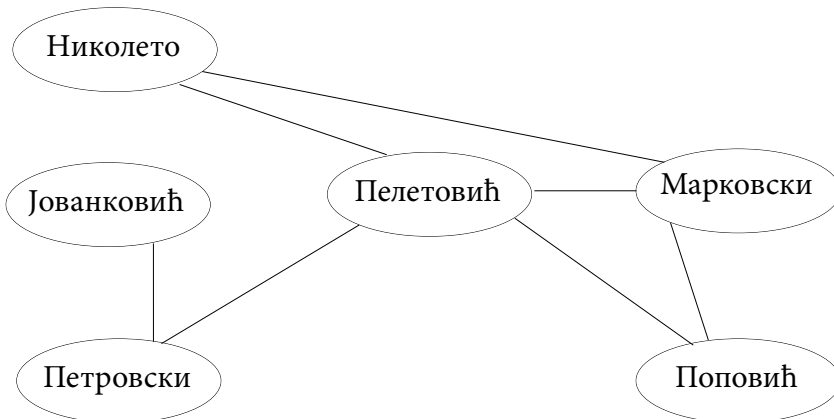
Дијаграм 2: Матрица асоцијација

	Јованковић	Пелетовић	Марковски
Николето		А	А
Петровски	А	А	
Поповић		А	А
Јованковић			
Пелетовић			А
Марковски		А	

хоризонталном и вертикалном осом, тако да се добија матрица основних интеракција (Дијаграм 2).

Примера ради, тајним праћењем је утврђено да Јованковић има редовне контакте са Петровским, Пелетовић са Николетом, Петровским, Поповићем и Марковским, док Марковски има редовне контакте са Николетом, Поповићем и Пелетовићем. То значи да Јованковић има само једну интеракцију, Петровски и Поповић по две, Марковски три, а Пелетовић чак четири, што Пелетовића чини нарочито интересантним за КОР анализу у контексту кривичног дела које се истражује. На основу ове базичне матрице (која може имати и искошен, са стране отворен

Дијаграм 3: Линијски дијаграм веза

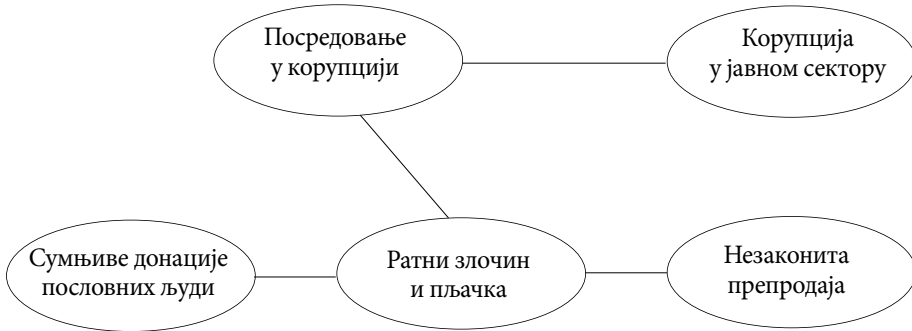
облик, тако да се на тој косој оси, рецимо, означавају места на којима су се наведена шесторица сретала), конструише се линијски дијаграм веза (Дијаграм 3).

Приликом прављења дијаграма веза, који је први корак криминалистичко-аналитичког процеса, ентитети или субјекти који поседују највише интеракција, и који су дакле највероватније у самом језгру криминалне делатности, графички се представљају у средишту дијаграма, док се они са најмање интеракција представљају по ободима графичког приказа. На тај начин се овај први корак анализе поставља на најбоље фокусирану основу, јер се у средини дијаграма налазе субјекти који захтевају највише пажње у истрази.

Треба имати у виду чињеницу да линијски дијаграм, или дијаграм веза, садржи само исказе о повезаности појединих субјеката, али не и опис тих веза, као ни њихов смер. У овој фази аналитичког процеса довољно је дефинисати субјекте и њихову повезаност, па се на основу те слике, која се накнадно може допуњавати или додатно информисати новим обавештајним материјалом, па и новим истражним радњама ради прикупљања недостајућих информација, улази у напредне фазе анализе, пре свега прелажењем на анализу протока или „анализу тока”, коју карактерише „дијаграм протока”.

Пре преласка на дијаграм протока, прави се комплементарни линијски дијаграм веза који се назива „карта догађаја”. Реч је о истоветном поступку као са особама, представљеном у претходна два дијаграма, само се у карти догађаја уместо особа појављују догађаји. Као што дијаграм веза са особама указује сасвим јасно на то које се личности налазе у средишту криминалне активности, карта догађаја показује које су активности или конкретни догађаји најзначајнији у деловању неке криминалне групе. По истом принципу као и у првом линијском дијаграму, у карти догађаја догађаји који су повезани са највише других догађаја представљају се графички у средишту дијаграма. Када се карта догађаја, каква је, примера ради, представљена у Дијаграму 4, повеже са линијским дијаграмом веза особа (Дијаграм 3), добија се пример слике криминалне активности.

Дијаграм 4: „Карта догађаја”

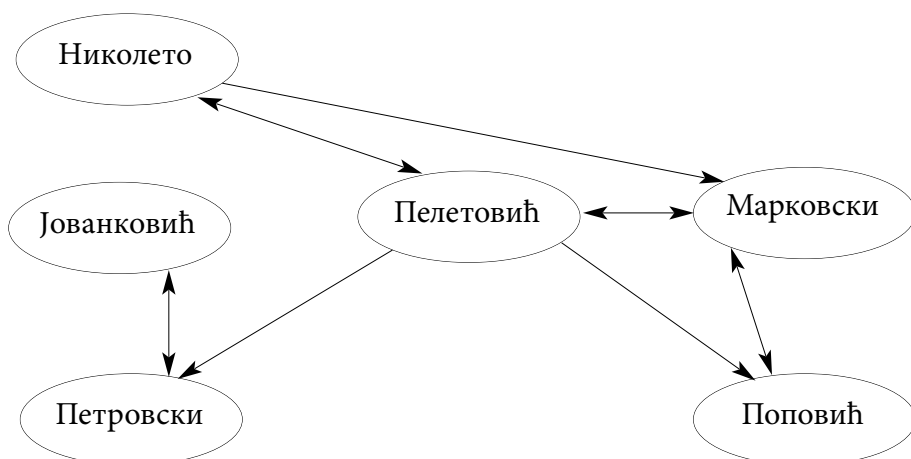

Формат Дијаграма 4 укључује кривична дела у општем смислу, док се у другим случајевима он може заснивати и на конкретним догађајима, рецимо „убиство цивила у ратном сукобу у месту А”, „коришћење новца стеченог пљачком у рату за корумпирање јавних функционера у некој држави”, „препродаја робе опљачкане у месту А” и слично. У нашем примеру наведена су општа кривична дела ради илустровања природе дијаграма и његове когнитивне вредности, за анализу сложене криминалне активности.

Следећи корак представља дефинисање конкретног тока односа кроз „анализу протока”, а обично је реч о протоку робе, активности или догађаја. Најједноставнији облик преласка са линијског на дијаграм протока је једноставним претварањем линија које повезују особе или догађаје у линијском дијаграму у стрелице које указују на смер кретања односа (Дијаграм 5).

Приказани дијаграм протока показује додатне занимљиве детаље. Мада Пелетовић има највише интеракција, и стога је са тачке гледишта истраге најинтересантнији, он има две двостране трансакције, као и Марковски, док сви остали имају по једну двострану трансакцију, која сугерише посебно интензиван однос. Другим речима, са тачке гледишта истраге у овој фази Марковски би се придружио Пелетовићу у самом фокусу истраге.

Дијаграм 5: Анализа протока

Након формулисања анализе протока, подаци се обично употпуњују информацијама које се добијају анализом телефонских комуникација (реч је о различитим информацијама од оних које проистичу из пресретања телекомуникација). Анализа телефонске комуникације подразумева само статистички преглед долазних и одлазних позива, који указују на интензитет појединих односа. На основу овако консолидоване опште слике, која не укључује нужно употребу затвореног извора (мада је може укључивати), добија се једна структурна представа криминалне активности на основу које је могуће извести закључке о томе које особе треба пратити, на које активности посебно обратити пажњу, и где, евентуално, употребити неке наметљиве методе како би се дошло до конкретних инкриминишућих информација. Примера ради, у описаној анализи протока заснованој на особама, уколико би ту анализу потврдила и анализа телефонских комуникација и анализа протока заснована на догађајима (која се прави такође на основу линијског дијаграма уз додавање стрелица за смер односа или трансакције), Пелетовић и Марковски би били одлични кандидати за примену наметљивих истражних техника, али и за класичне методе криминалистичког рада попут ислеђивања. На основу ове анализе већ би се стекли услови за основе сумње да они могу бити у средишту криминалне активности.

На основу описаног поступка до сада, формулише се хипотеза. Рецимо, хипотеза гласи да је Пелетовић, учествовањем у ратним злочинима заједно са Марковским, створио капитал који обојица, коришћењем познанстава са осталима, настоје да употребе да створе мрежу корупције и тиме се ужљебе у систем јавних институција, остварујући и јавно утицај и профит за своја предузећа. Та хипотеза се потом подвргава специфичном поступку тестирања, који подразумева следеће фазе:

- 1) формулација хипотезе у једној или две реченице;
- 2) представљање емпиријских догађаја који би се могли очекивати када ова хипотеза *не би* била исправна;
- 3) испитивање која алтернативна хипотеза или теорија, коју у овој фази не прихватамо, би такође могла да објасни феномене које представљају описане анализе;
- 4) да ли постоје чињенице у анализи до сада или у обавештајном материјалу које би оповргле ту најбољу алтернативну теорију или хипотезу;
- 5) да ли има смисла детаљно истражити однос између хипотезе коју усвајамо и алтернативне хипотезе, то јест да ли су оне сличне „експланаторне моћи”²⁴⁸

Ларс Улфвинг (Lars Ulfving) исправно истиче да је, посебно када је реч о разматрању алтернативних хипотеза и теорија, етичко питање о интелектуалном поштењу аналитичара изразито значајно.²⁴⁹ При томе је посебно значајно да се постигне одговарајућа равнотежа између објективне и субјективне димензије интерпретације обавештајног материјала, која се одражава и на формулисање и касније тестирање хипотезе:

Обавештајне анализе често су усредсређене на то да понуде објективне описе света и проблема којима се баве. У научном и теоријском смислу, такве студије углавном усвајају позитивистички основни приступ. Спољашњи свет је „тамо” и може се објаснити тако што ћемо на методолошки исправан начин прикупити информације

²⁴⁸ Lars Ulfving, *Wilderness of Mirrors: Operational-Strategic Intelligence — Theory, Empiricism, and Methodology*, Swedish National Defence College, Department of War Studies, Stockholm, 2003, p. 94.

²⁴⁹ Ibid.

о њему. (...) С друге стране, анализа света који нас окружује може се заснивати и на субјективним проценама, из низа различитих разлога. У различитим врстама студија ризика (...) анализе се у значајној мери заснивају на студијама ставова политичких лидера, стручњака и становништва, и из њих се могу изводити предвиђања о вероватним правцима којима ће се догађаји одвијати или о могућим кризама.²⁵⁰

У наведеном примеру анализе протока, хипотеза да су Пелетовић и Марковски укључени у ратне злочине и пљачку и да на профитима од те пљачке базирају свој садашњи утицај и способност да се баве корупцијом, може се тестирати алтернативном теоријом, која гласи, на пример: „Главни организатор читаве активности је Николето, који се држи по страни од целокупне операције, истурајући Марковског и Пелетовића да обављају највећи део трансакција и да највише комуницирају. Николетов циљ је да употреби Марковског и Пелетовића и њихове ресурсе да постигне своје пословне циљеве, а да истовремено остане довољно неупадљив за полицију”.

Друга хипотеза, на први поглед, може деловати занимљиво, али када се, рецимо, упореди са резултатима анализе телефонских комуникација, која, примера ради, показује да Николето телефоном уопште није или је врло ретко разговарао било са Марковским, било са Пелетовићем, док су телефони ове двојице „усијани” од узајамне комуникације, та хипотеза губи на веродостојности. Такође, ако се утврди, рецимо, да Николето нема материјалне користи ни од једног од поменуте двојице, или да је корист коју евентуално има само индиректна и не нарочито значајна у квантитативном смислу, а да, рецимо, Марковски профитира од привилегија у трговини које ужива због корупције, то све представља детаље информације који су неспојиви са алтернативном хипотезом и који посредно додају кредибилитет изабраној основној хипотези.

С друге стране, објективни нагласак КОР анализе, који почива на конкретним чињеницама, повремено се мора довести у контекст субјективних елемената, као што су особине личности појединих актера у процесу. Уколико, на пример, знамо да је Пелетовић инфериорна личност мотивисана профитом, конформиста и опортуниста, а да је Марковски доминантна и ауторитарна личност, док је Николето опрезан и параноичан, можемо са приличном вероватноћом претпоставити да

²⁵⁰ Ibid., p. 95.

је Марковски лидер групе, да му је Пелетовић први сарадник из опортунистичких разлога, док Николето са њима има прорачунат „топло-хладан” однос, зависно од тога како му се чине изгледи да дође до неке користи од сарадње у неком конкретном тренутку. Информације о личностима често су значајније од објективних детаља ситуације, јер поступци једне личности говоре истиниту причу о њој, и неко ко је својим досадашњим понашањем показао да је, на пример, ауторитаран или криптоауторитаран (прикривено ауторитарна структура личности), тешко се може променити у некој посебној ситуацији. Стога, ако објективни детаљи указују да је Пелетовић лидер, а сазнања о особинама личности говоре о томе да је Марковски до сада увек поступао као „алфа мужјак”, то јест као лидер групе, те субјективне чињенице треба третирати у најмању руку равноправно са „објективним” детаљима, а по нашем мишљењу им треба дати и већу тежину од других сазнања.

Интерпретација хипотезе, која следи, у сваком случају је заснована на њеној претходној потврди кроз тестирање поређењем са алтернативним теоријама, а потом на избору специфичне теоријске методологије којом се може приступити како директним тумачењима чињеница које су утврђене у обавештајном материјалу, тако и спекулативним тумачењима такозваних противчињеничних сценарија (енг. *counterfactuals*), који су значајни за покривање целокупног домена могућих објашњења чињеница. Теоријске пројекције, које представљају посебну тему и којима се даје финални облик обавештајном материјалу, поседују сопствене методолошке и етичке димензије које захтевају посебну дискусију. На овом месту се стога може закључити констатовањем да КОР анализа представља креативан поступак, али ипак поступак који је заснован на јасним фазама и техничким принципима. Праћење ових принципа и развијање закључака на основу резултата примарних анализа (линеарне анализе веза, анализе догађаја и анализе протока, уз анализу телефонских комуникација и друге допунске емпиријске методе прикупљања додатних информација у фази аналитичког процеса) омогућава да се формира хипотеза, која постаје прва окосница финализованог КОР производа. Од момента када се формира хипотеза, од кључног значаја је интегритет аналитичара, пре свега интелектуални интегритет у тестирању хипотезе и процени релативног узајамног значаја појединих, различитих, могућности интерпретације обрађеног обавештајног материјала. Тај интегритет је

тешко санкционисати, па и процењивати ван самог аналитичког процеса, што, само по себи, подразумева да се он брани тако што се претпоставка о интегритету и тестирање интегритета уграђују у саму кадровску базу КОР службе.

Развијање теорије у интерпретацији

Кулминација аналитичког процеса је формулисање теорије која објашњава хипотезу и даје значење обрађеном обавештајном материјалу. Када се једна таква теорија довољно потврди, она се поткрепљује одговарајућом аргументацијом изведеном из обавештајног материјала и постаје коначан обавештајни производ на основу кога се могу доносити оперативне и стратешке одлуке. Формулисање теорије је најзахтевнији део процеса, а сходно томе и очекивања од аналитичара у образовном и општем интелектуалном смислу су у овој фази највећа. Реч је о томе да се приликом формулисања интерпретативне теорије мора поћи од неког од постојећих теоријских експланаторних модела за сложене системе, а да би то било могуће, очигледно, аналитичар мора поседовати широко теоријско образовање.

Комплексни системи, какви укључују све структуре узајамних интеракција које се анализирају у КОР, јесу они системи у којима и чињенице и догађаји ступају у интеракције. То је случај у већини аспеката друштвеног живота. За разлику од сложених система, прости системи садрже или врло мали број актера који ступају у ограничен број узајамних интеракција, или пак толико велики број актера да се они третирају помоћу статистичких инструмената, *en masse*. Једноставан систем је, рецимо, клатно у коме један покретни елемент ступа у предвидиве физичке и временске односе са постољем и својим окружењем у правилним временским интервалима. Други једноставан систем је чувено Њутново падање јабуке са дрвета које му је, бар провербијално, омогућило да открије гравитацију. Сви основни физички експерименти, који укључују праволинијска кретања са предвидивим функцијама времена (брзинама) ограниченог броја објеката су прости системи. С друге стране, вагон пун људи у возу у подземној железници који се креће је сложен систем. Он, истина, подлеже релативно униформној брзини и претходно дефинисаном, линеарном правцу кретања, али се у њему дешавају великим делом

непредвидиве интеракције средњег броја актера (путника којих има много, али не толико да би се третирали статистичким методама): неки од њих могу седети, други стајати, неки могу стајати, а желети да седе, док им они који седе то не допуштају, неки се могу љутити на оне који седе, неки мушкарци могу сугестивно посматрати неке жене, и обрнуто, то може сметати неким трећим лицима, неко може неке стати на стопало, то може довести до вербалне расправе. Укратко, број и разноликост интеракција релативно великог броја субјеката су значајни, а квалитет интеракција је једним значајним делом непредвидив. У начелу, актери у сложеном систему су прилагодљиви, што значи да су у стању да мењају своје понашање зависно од околности и информација до којих тренутно долазе.²⁵¹

Када се се сложен систем овако представи, на први поглед се чини да је његова интерпретација немогућ задатак. Међутим, интерпретација је могућа захваљујући извесним поједностављењима која проистичу из практичних карактеристика система. Структура сваког сложеног система подразумева неку вертикалу управљања, па се колективни идентитет система и њихово опште понашање може донекле поистоветити са одлукама и поступцима те вертикале управљања. Када је реч о државама, наравно, немогуће је предвиђати и анализирати све детаљне промене ставова и интеракције у које ступају грађани, али се на међународном плану држава у суштини, највећим делом идентификује са својом владом и изабраним представницима који оличавају вертикалу управљања. Изузетак су случајеви када је та вертикала у очигледној кризи легитимитета, па се као индикатори расположења друштва узимају невладине организације, опозиционе политичке странке, истакнути интелектуалци који уживају јавну подршку и сличне мање или више симболичке пројекције колективног духа и ставова. Пошто ни један појединац не може поседовати целовито знање о томе шта други делови система мисле или чине, долазимо до кључне карактеристике сваког унутрашњег управљања, а то је да свака управљачка вертикала у сваком систему своје одлуке доноси на основу локализоване и селективне информације, а не нужно на основу целовите и објективне информације. Стога је за процену поступака уређеног комплексног система, било да се ради о држави или о добро организованог криминалној групи, кључно разумевање оних информација које су на

²⁵¹ Ibid., p. 30.

располагању руководству те групе, субјективних карактеристика лидера и њихових схватања доминантних сопствених и интереса групе. Интерпретација поступака неке групе зависи од свести о информацијама које су на „менију” руководству групе, консолидованих информација о самом руководству, и од способности аналитичара да раније понашање групе стави у контекст општег теоријског модела који највише помаже у предвиђању будућих поступака.

Када је реч о теоријама, прво разликовање које се прави је у опсегу теорије, то јест између такозване „велике”, „средње” и „мале” теорије, при чему велике теорије покривају дугачке историјске периоде (пример је либерална економска теорија), средње покривају периоде које се мере у деценијама (рецимо, теорија посткомунистичких политичких транзиција), а мале теорије, које су од значаја за КОР анализу, у ствари објашњавају развој догађаја у периодима од неколико месеци до једне деценије. У избору типа теорије за интерпретацију лежи и једна од битних разлика КОР од класичног обавештајног рада. Иако је обавештајни циклус и у једном и у другом истоветан, КОР аналитичар делује у кратким временским оквирима и за њега су релевантне оне теорије које поседују велику експланаторну моћ да објасне понашање појединаца и мањих група у мање или више синхроничном контексту (у уском временском „прозору” или оквиру). Класичан обавештајни аналитичар се углавном бави поступцима друге државе, и за њега су значајне средње теорије, које омогућавају да се узму у обзир фактори историје, менталитета, заједничког искуства, ранијих сличних конфронтација, и томе слично. Неке теорије су тако снажно експланаторне да могу служити и као велике, и као средње, и као мале теорије, и такве су три теорије о којима ће овде укратко бити речи, док су друге ограничене на специфичан временски оквир.

Поступак формулисања теорије почиње са „абдуктивним третманом хипотезе”: хипотеза, која се развија из обавештајног материјала, упоређује се поново са свим битним елементима тог материјала, и истовремено се доводи у светло неке од изабраних теорија, да би се проверила њена употребљивост и упоредивост са неком теоријом познате ефикасности и експланаторне снаге. Прилично је извесно да хипотеза није исправна ако не може уверљиво да објасни понашање неке групе када се постави у контекст три теорије изузетне експланаторне моћи. Избор теорије је ствар искуства и интелектуалне склоности аналитичара, али свака валидна теорија даје могућност да се дође до корисних аналитичких резултата

уколико је хипотеза добро формулисана; исто тако, свака снажно експланаторна теорија даје могућност да се погрешна хипотеза поуздано оповргне.

Поред експланаторне снаге (способности да делује као модел у различитим временским и фактичким оквирима на објашњење разноликих облика понашања и интеракција), битан фактор за избор теорије је и њена једноставност. Овај принцип избора се у теорији назива „Окамовим бријачем”, по средњовековном логичару Вилијему Окаму (William of Ockham), а гласи да све оно што је сувише компликовано у теорији треба „одсећи” као некорисно и превасходно користити једноставне теорије. Истовремено, прибегавање искључиво једноставним теоријама носи ризик да се сложене ситуације не могу довољно обухватно објаснити. Стога ширина теоријског увида аналитичара представља квалитет који се не може пренагласити у развоју КОР служби.

На овом месту ћемо размотрити четири посебно експланаторно снажне теорије као примере теоријског ужљебљења конкретних информација и начина на који теорија информише податке и омогућава њихово претварање у креативан обавештајни производ.

Теорија одлучивања

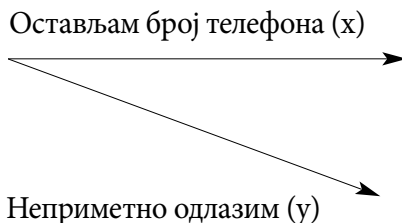
Савремена аналитичка теорија одлучивања заснива се на изградњи оквира који објашњавају механизме, вредности и принципе у доношењу одлука, па је стога врло блиска бихејвиоралној психологији, али је шира и комплекснија у својим увидима јер се не ограничава само на психолошке процесе, него укључује и вредности. Општа слика субјективне стране одлучивања заснива се на односу различитих жеља: у констелацији жеља да се поступи на различите начине, резултанта различитих вектора, од којих је сваки вектор једна жеља, представља „најјачу жељу” или „каузално оперативну жељу” на основу које се поступа. У тексту насловљеном „Слабост воље” (“Weakness of Will”), савремени аустралијски филозоф Френк Џексон (Frank Jackson), један од главних протагониста савремене теорије одлучивања, објашњава како може изгледати констелација жеља која доводи до слабости воље да се учини исправна ствар: ако сам излазећи са паркинга вожњом уназад ударио у суседни аутомобил, начинивши при томе штету на лиму аутомобила коју процењујем на око 200 долара, а налазим се у мрачном

делу паркинга, у аутомобилу који није означен ни на који начин, и сигуран сам да ме нико није видео, имаћу најмање две следеће жеље:

- 1) жељу да поступим поштено и да оставим број свог телефона испод брисача оштећеног аутомобила, како бих платио начињену штету, и
- 2) жељу да једноставно убацим аутомобил у брзину, додам гас и што пре се изгубим са паркинга, избегавајући како трошак, тако и ангажовање повезано са плаћањем штете.²⁵²

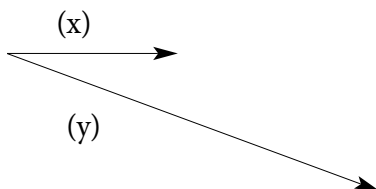
Ове две рудиментарне жеље имају форму вектора силе:

Дијаграм 6: Слагање жеља (1)

Уколико је моја жеља да поступим поштено јача, што се огледа у дужем хоризонталном вектору, та жеља ће превладати. Уколико је јача жеља да побегнем, што је ситуација приказана Дијаграмом 6, ја ћу напустити паркинг не остављајући број телефона, поступајући у складу са вектором (y).

Дијаграм 7: Слагање жеља (2)

²⁵² Frank Jackson, "Weakness of Will", *Mind*, New Series, vol. 93, no. 269, 1984, pp. 1-18, конкретан пример: р. 2.

У ствари, треба имати у виду да наведени дијаграми нису прецизни, јер би у идеалном случају, пошто се ради о директно супротним жељама, две стрелице требало да буду на супротним крајевима исте линије, а да нека произвољна тачка на тој линији представља тренутак у коме се доноси одлука, па би онда дужина линије истог правца у једном, и у другом смеру, указивала на различите јачине жеље и деловање у једном или другом смеру исте линије. Овако приказани дијаграми су математички неисправни, јер би слагање вектора онако како су приказани у дијаграмима 6 и 7 довело до трећег вектора, резултанте, која би се налазила негде између вектора x и y , што не одговара, строго говорећи, ни остављању броја телефона, ни одлажењу са места догађаја у овој суштински бинарној, простој „или-или” ситуацији. Уз ову напомену, ипак сматрамо да су наведени дијаграми сликовитији и боље илуструју ситуацију него што би то чинио тачнији дијаграм са само једном цртом и две стрелице у супротним смеровима. Суштина тезе о одлучивању засноване на најјачој жељи је да упоређивањем склоности, вредности и ставова настаје поуздано предвиђање о правцу деловања које се може корисно употребити у КОР анализи.

Значајан елемент теорије одлучивања засноване на Џексоновом моделу жеље као кључног фактора лежи у две могуће интерпретације жеље: неки људи поступају на одређени начин због тога што нешто више желе, или имају израженију потребу за тим него неки други људи. Примера ради, неко ко пуши, иако је свестан здравствених ризика које пушење доноси, не престаје са пушењем јер му је смирење и концентрација које добија када запали цигарету потребније него неком другом, ко има више самопоуздања и мање је нервозна особа. Слично томе, како каже Џексон, Казанова је удовољавао својим сексуалним потребама далеко више него било ко од нас просечних људи, и то из једног од два могућа разлога:

- или је Казанова имао далеко већу сексуалну жељу него већина нас,
- или је имао исту жељу као и ми, али је њеном задовољавању *придавао далеко већу вредност* него већина нас.

Познавање субјекта омогућава да се његове вредности уграде у интерпретацију његовог поступања и тиме да се његовим поступцима да одговарајуће значење, па чак и да се они предвиде. На примеру описаном у ранијим дијаграмима, видели смо да су Пелетовић и

Марковски најсумњивији од наведене групе, због густине и смера интеракција које их повезују узајамно и са осталим члановима групе. Уколико су они осумњичени за ратне злочине и корупцију, а знамо да су вредности Марковског такве да је реч о човеку који имовину поставља као вредност изнад свих осталих вредности, укључујући лично достојанство, поштовање средине и интегритет, а да је Пелетовић, рецимо, поводљива особа склона потпадању под утицај криминалних личности, те да је, рецимо, био близак пријатељ са извесним Ражнатовским, који није део групе која се тренутно истражује, али који је био прави ратни злочинац, онда се може закључити да је Марковски имовину и користи које проистичу из корупције вредновао више него остале вредности, те је био спреман за сарађује и са ратним злочинцима, док је Пелетовић, као инфериорна личност, прихватио и учешће у ратним злочинима и профитерство јер су његов страх од Ражнатовског, али и његова фасцинација криминалним личностима, играли врховну улогу у његовом процесу одлучивања и доминирали његовим системом вредности (ако се у оваквим случајевима уопште може говорити о постојању система вредности). Теорија одлучивања нам, на једном релативно тривијалном, али практично корисном нивоу, нуди интерпретације одлука актера у једној групи која се истражује.

Теорија игара

Посебна форма механизма одлучивања присутна је у теорији игара какву, рецимо представља класична „затвореничка дилема“: ако полиција ухапси двојицу осумњичених за неко кривично дело, и нема довољно доказа за осуђујућу пресуду ни за једног од њих, једино што јој преостаје је да наговори једног или обојицу осумњичених да инкриминишу оног другог и сами себе. У том циљу, полиција разговара одвојено са обојицом осумњичених, не допуштајући им узајаман контакт док су у притвору. Ситуација за њих двојицу је следећа:

- 1) уколико обојица ћуте, обојица ће добити неку занемарљиву казну за ситан прекршај и врло брзо ће бити слободни;
- 2) ако један од њих ода оног другог, тај који ода биће ослобођен, а онај други ће добити пуну казну од 10 година затвора;

3) ако обојица одају један другог, обојица ће добити по пет година затвора.

Сваки затвореник има обећање полиције да онај други неће знати за његову издају и сваки се суочава са једноставним избором: или да ћути, или да изда оног другог. Питање које се поставља са тачке гледишта теорије игара је шта сваки од притвореника треба да уради. Несумњиво, са аспекта њихових интереса, најоптималније решење је да обојица ћуте, јер тиме плаћају и најмању цену у смислу казне, и најмању моралну цену у односу један на другог. Међутим, ако се рационалност заснује искључиво на личном интересу, без икаквог обзира за интересе другог, онда таква примитивна рационалност сугерише сваком притворенику да изда оног другог, надајући се да ће онај други ћутати, јер се тим сценаријем остварује највећа корист за оног који изда. Овај ефекат назива се Паретовим субоптималним решењем, и фактички доводи до тога да обојица издају, и да обојица добију по пет година затвора, што је знатно више него да су обојица ћутала. Затвореничка дилема се у рафинираним формама примењује за анализу различитих процеса доношења одлука у политици и у пословању, али је њена елементарна форма, која је овде приказана, довољна за илустровање саме теорије игара. Нека форма рационалности руководи актере у процесу одлучивања, и ако довољно знамо о личностима које истражујемо требало би да смо у стању да им припишемо одговарајућу врсту рационалности и, самим тим, одговарајућу теорију игара у размишљању. У описаном примеру, пошто су осумњичени за дела ратног злочина и корупције, ако имамо разлога, на основу обавештајног материјала, да верујемо да су и Пелетовић и Марковски структурно примитивне личности, чија је концепција рационалности заснована искључиво на личном интересу по простом моделу затвореничке дилеме, њихово ислеђивање се може руководити тако да и један и други превале кривицу за дело на оног другог. Стога би се могло закључити да према њима треба применити методу директног притиска и обећања помиловања, као у класичној форми затвореничке дилеме. Да су они, међутим, сложеније личности, склоније дипломатском решавању проблема, са извесном пријемчивошћу за моралне, поред интересних фактора, притисак по моделу прости затвореничке дилеме могао би имати супротан ефекат, јер би они сарађивали и обојица се извукли са симболичним казнама. Стога је стратегија приступања осумњиченом директно заснована на интерпретацији обавештајних података од стране аналитичара, а та

интерпретација је утолико квалитетнија и употребљивија што је више информисана одговарајућом, исправном теоријом за личности које се истражују.²⁵³

Економистичка теорија

Једна од данас најутицајнијих теорија економског модела размишљања у кривичноправној филозофији је теорија чикашког судије Ричарда Познера (Richard Posner) којима се све трансакције и односи у друштву свде на економску структуру интереса: Познер сматра да се и кривично право може, у својој суштини, редуковати на грађанско право, на штете и компензације за те штете које се изражавају кроз казне, али би се могле изразити и кроз некривичне моделе, када би, рецимо, плаћање новцем за учињено кривично дело било културно прихватљиво. Његов основни теоријски принцип је да, у друштвеним трансакцијама, свако добро на крају заврши у рукама онога који га највише вреднује, што значи и да је спреман за њега највише да плати. То значи да ће, у друштву које негује либералне вредности и засновано је на снажној култури „реда и закона“ казне бити изрицане посебно ревносно без обзира на њихову фактичку превентивну вредност или употребљивост за контролу криминала, док ће у неком другом друштву, које више вреднује опраштање и оптимистичке стратегије, бити и мање оштрих казни чак и када је ситуација са криминалом посебно акутна. Овај принцип се односи и на различита материјална добра. У нашем описаном примеру, могло би се догодити да опљачкана добра са ратишта, која су повезана са ратним злочинима за које имамо разлога да сумњичимо Марковског и Пелетовића, готово сва завршавају у рукама Јованковића, што би онда створило потпуно другу слику о могућим субјектима даље истраге. Ако Марковски и Пелетовић оперативно највише сарађују у самом

²⁵³ У еволуционом контексту затвореничку дилему су анализирали Роберт Акселрод и Вилијам Хамилтон: Robert Axelrod and William D. Hamilton, "The Evolution of Cooperation", *Science*, New Series, vol. 211, no. 4489, March 1981, pp. 1390–1396. Акселрод и Хамилтон анализирају стратегије у теорији игара на основу три критеријума: 1) која врста стратегије може опстати у амбијенту у коме постоји више других играча који сви користе различите стратегије; 2) под којим условима таква стратегија може бити стабилна, то јест одупрети се налету других, „мутантских“ стратегија; и 3) чак и ако су претходна два услова задовољена, да ли иједна стратегија може свом играчу омогућити безбедну позицију у амбијенту који је доминантно некооперативан? (p. 1393).

чињењу кривичних дела и пласирању опљачкане робе на тржиште, а највећи део те робе завршава код Јованковића, онда би, по Познеровој теорији, Јованковић изненада избио у средиште истраге, јер би се могло закључити да је он тај који највише вреднује ту робу и спреман је да за њу највише плати, било да је реч о плаћању новцем, политичким утицајем, услугама или нечим другим. Тако бисмо, ако познајемо актере довољно да им можемо приписати економистички начин размишљања, применом Познерове теорије у фази анализе могли указати на Јованковића као могућег члана централне структуре групе која се истражује.²⁵⁴

Теорија парадигми

У теоријама класичне обавештајне анализе користе се и други теоријски модели, попут теорије парадигми Томаса Куна (Thomas Kuhn).²⁵⁵ У Куновој *Структури научних револуција*, која је епохална књига у филозофији науке, доводи се у питање традиционално схватање раста научног знања које се уобичајено сматрало „хегеловским”: идеја да је тај раст линеаран и кумулативан, те да се нови увиди стварају када количина нових информација и квалитет нових сазнања достигну одређени праг. Кунова идеја је супротна кумулативном схватању раста знања: разумевање света и односа у њему се организује на основу претходно утврђених критеријума и принципа, и у том смислу научне теорије карактерише извесна количина арбитражности:

Посматрање и искуство могу и морају драстично ограничити обим прихватљивих научних веровања, или иначе не би могло бити науке. Међутим, они сами по себи не могу одредити конкретан облик научних веровања. Један како се чини арбитражан елемент, употпуњен личним и историјским погледом на свет, увек представља формативни састојак веровања која изражава нека научна заједница у неко одређено време у историји.²⁵⁶

²⁵⁴ Richard A. Posner, *The Economics of Justice*, Harvard University Press, Cambridge (MA) and London, 1981.

²⁵⁵ Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, 1962.

²⁵⁶ *Ibid.*, p. 4.

Састојци веровања који одређују колективни идентитет једне научне заједнице, а ми је можемо схватити и шире, као било коју вредносну заједницу или заједницу веровања, делимично су засновани на колективном искуству, а делимично на менталитету и сензибилитету те заједнице: неке заједнице ће радије веровати А него Б, иако емпиријски докази једнако или више потврђују Б, просто зато што је А више у складу са традицијом и ставовима те заједнице. Ова врста уверења, вредности и осећања која су независна од конкретне искуствене потврде неког веровања углавном опредељују шта ће нека заједница усвојити као своје званично веровање, и она су, као што Кун истиче, битно арбитрарна, дакле нису рационално изведена из искуства. Та веровања се могу односити на широк спектар животних ситуација, од сасвим естетичних или естетских аспеката, као што је, рецимо, начин на који нека нација гласа за избор „Песме Евровизије”, па до сасвим конкретних и „рационалних”: научна заједница западних лекара и данас не усваја искуства холистичке хомеопатске медицине као доминантно схватање лечења, иако је оно потврђено немерљиво дужим периодима искуства него западна медицина, просто због тога што је западна медицина заснована на парцијалном лечењу парцијалних болести више у складу са сензибилитетом западног човека:

Изучавање парадигми (...) је управо оно што нас углавном припрема за чланство у одговарајућој научној заједници у којој ћемо касније деловати. Пошто се у тој заједници придружујемо људима који су основе своје области научили на основу истих конкретних модела, наше касније деловање ће ретко доводити до отвореног неслагања у погледу фундаменталних уверења.²⁵⁷

Основни корпус веровања који формира перспективу гледања на стварност представља парадигму. Она је призма кроз коју се посматра свет, она одређује шта ћемо у том свету видети, како ћемо то видети и интерпретирати, али и шта нећемо видети. Људи из различитих сазнајних и вредносних парадигми, рецимо људи из западне и људи из источне културе, често у истом емпиријском садржају виде сасвим различите ствари: они често исте ствари које виде интерпретирају на различите начине, док једни виде оно што другима промиче. Теорија парадигми подразумева да ће наше разумевање стварности зависити не

²⁵⁷ Ibid., p. 11.

толико од акумулације информација и слике коју те информације стварају, него од организовања информација зависно од тих претходних, примарних веровања и вредности, сензибилитета и реакција, који, у суштини, не зависе од конкретног искуства и одређују ко смо ми.

Кључни аспект у примени теорије парадигми на КОР анализу је да свака интерпретација чињеница зависи од претходне теорије у коју се те чињенице уграђују, било као њена потврда, било просто као материјал на основу кога ће се деловати уз неспорно усвајање теорије или погледа на свет.²⁵⁸ Стога је разумевање културног контекста једне групе која се истражује, па и појединца који је од посебног интереса за аналитичара, кључно да би се повезали поступци и пројекције намера те групе са обавештајним материјалом.

Група која је, примера ради, деловала чинећи најтежа кривична дела у дужем времену, под заштитом државе, као што је, према подацима доступним у време писања ове књиге, било случај са српском криминалном групом која је непосредно извршила атентат на српског премијера Зорана Ђинђића марта 2003. године, могла је развити довољно обухватну парадигму према којој она сама представља државу чак и више од државних институција, да су њени чланови фактички изнад закона, те да је њена моћ далеко изнад реалних домета једне групе са одређених бројем чланова и извесним утицајем у подземљу. Тек када се има у виду та врста визуре групе, постаје могуће интерпретирати обавештајни материјал на начин који сугерише да је група планирала да, иако је малобројна и не располаже директном контролом над војском и полицијом, преузме контролу над државом и да, убиством премијера, започне државни удар. Рационално посматрано, група убица са периферије Београда, већина њих фактички неписмени и неспособни да воде и просечан легитиман посао, чија је делатност била трговина наркотицима и убиства људи из аутомобила у покрету, а за шта су уживали толеранцију државе и нису морали чак ни да осмисле избегавање откривања, нема никакав озбиљан капацитет да нападне државу. Таква група, оног тренутка када престане државна заштита, у ствари нема ни капацитет да остане ван затвора дуже од неколико дана, јер не располаже ни најелементарнијим вештинама које захтева живот у подземљу у „нормалним” околностима, када држава интензивно гони

²⁵⁸ Ibid., p. 16.

починиоце тешких кривичних дела. Да би се могло разумети да је једна таква група могла имати аспирације да изврши државни удар и преузме контролу над земљом, а она, рецимо, броји тридесетак чланова, од којих су већина обичне уличне убице, мора се разумети специфична парадигма коју је група временом усвојила. Идеја да би нека таква група у било којој функционалној земљи могла озбиљно планирати државни удар деловала би у најмању руку психотично. Међутим, у Србији, у којој је та иста група могла да пуца у људе на улици, а да потом, свега неколико стотина метара од места убиства, починиоце заустави и легитимише саобраћајна полиција, која их потом пусти, и да они накнадно никада не буду ни позвани да буду саслушани о убиству које се десило непосредно поред места на коме су легитимисани, и свега неколико минута раније, није неразумно претпоставити да група која ужива такав ниво заштите и фактички „слободну сезону” да чини најтежа кривична дела без икакве одговорности, помисли да може оно што реално не може. Парадигма посматрања стварности која је својствена групи баца светло на обавештајни материјал и омогућава каузалну интерпретацију намера групе, која је значајна у коначном обавештајном производу.

Марковски и Пелетовић, да живе у било којој регуларној земљи у којој владају ред и закон, можда не би могли ни сањати да би, чињењем ратних злочина и ратном пљачком, дошли у положај не само да некажњено уживају плодове пљачке, него и да се, корупцијом, друштвено етаблирају и себе дефинишу као институционалну и државну квазиелиту: да постану директори предузећа, посланици, представници локалне власти. Да су Марковски и Пелетовић Холанђани или Данци, најбоље што би могли очекивати од ратног злочина је да остатак живота проведу иза решетака и да њихове породице цео живот плаћају друштвену цену срамоте због њихових поступака. Живећи у Србији деведесетих година прошлог и почетком овог века, међутим, Марковски и Пелетовић су имали основа да верују да ће проћи некажњено, чак да ће их неки сматрати „патриотама”, па и „херојима”, да ће новац стечен на сумњиве начине моћи без проблема да пласирају коруптивним и легитимним каналима, јер у систему у коме живе питања о пореклу новца се врло ретко постављају, те да ће на крају, уз довољно бестидности, моћи чак да се легитимишу као аутентични представници својих локалних заједница и појединих политичких структура, и да играју улогу у јавном животу као „представници народа”. Оно што би у

једном регуларном систему било психотично, када би то неки починилац кривичних дела претпоставио или планирао, у неком другом систему је рационално, јер тај систем даје основа за сасвим супротну парадигму посматрања стварности и очекивања од ње. Стога је свест о свим срединским и културним чиниоцима парадигме криминалца веома важна за КОР аналитичара у финалној интерпретацији обавештајног материјала и извођењу закључака на основу којих се може формулисати даља јавна политика. Мотивација за деловање криминалне групе зависи од парадигме у којој та група живи и кроз коју посматра свет, а она може бити, као у описаним примерима, радикално различита од парадигме већине становништва, па чак и потпуно неразумљива за „нормалан”, „обичан свет”.

Утицај парадигми на анализу може се поредити и са њиховим утицајем на каснију јавну политику. Као што је у науци постојала струја истраживача електричне енергије која је, у седамнаестом и осамнаестом веку, сматрала да је електрицитет течност која се слива низ проводнике и која се може скупити у посуду, тако и у друштвеном животу постоје људи попут Марковског и Пелетовића, који сматрају да се убиствима и злочинима може сасвим логично градити јавна каријера. Занимљиво је да у неким случајевима оваква уверења заиста доводе до предвиђених резултата, што онда широј јавности сугерише да су претпоставке од којих њихови протагонисти полазе — исправне. Научници који су сматрали да је електрицитет течност, почетком осамнаестог века направили су „Лајденову теглу”, у коју су заиста успели да скупе електрицитет. Бенџамин Френклин (Benjamin Franklin), који је заступао сасвим различито, и данас усвојено, схватање о природи електрицитета, намучио се док јавности није објаснио како долази до прикупљања електрицитета у Лајденову теглу, то јест да се то не дешава зато што је електрицитет течност, него због његових сасвим различитих својстава.²⁵⁹ Убедити јавност у праве разлоге прикупљања електрицитета у теглу било је важно да се не би уврежила погрешна парадигма, то јест да идеја о томе да је електрицитет течност не би постала „прихваћена научна истина”. Слично томе, убедити јавност у то да се злочин не исплати и да се њиме не може трајно обезбеђивати место у јавном животу од суштинске је важности: модел понашања једног Ражнатовског,

²⁵⁹ Ibid., p. 17.

Марковског или Пелетовића, ако доводи до друштвеног успеха, ствара парадигму успеха код младих људи, који полазе од парадигматичне претпоставке о томе да је криминал пут ка друштвеној афирмацији, а не рад и развијање личних вредности. Стога је одговарајуће разумевање мотивације за кривична дела, чак и онда када та кривична дела заиста доведу своје починиоце до жељеног циља, предуслов да се предузме одговарајућа контролна политика да се починиоцима, али још више јавности, докаже да је реч о погрешној васпитној, вредносној и друштвеној парадигми; тачније, да се уопште не ради о валидној парадигми, него о једној девијантној друштвеној аберацији.

8

Питање о људским и грађанским правима

Модалитети дефиниција у сврху разграничавања права

Када је реч о људским и грађанским правима обично се полази од различитих нормираних листи права, попут оних које су формулисале различите међународне организације. Оне обично одређују хијерархију права, почев од права на живот, преко права на слободу кретања, на поседовање имовине, на учешће у политичким изборима, на задовољавање елементарних животних потреба, па све до неких ширих права као што су она садржана у савременом појму „хумане” или „људске” безбедности. Реч је о свим оним правима која, када се задовоље, омогућавају један *оптимално квалитетан живот*. Тај, такозвани еnumerативан приступ дефинисању људских и грађанских права, практично је користан јер омогућава да у сваком тренутку знамо да ли су нека права нарушена или нису. Такође, он омогућава да се релативно јасно и брзо доносе политичке одлуке; да се, примера ради, одлучује о томе да ли треба послати хуманитарну помоћ у неки крај, да ли треба ставити неки политички режим под међународне санкције, да ли треба довести у питање демократски кредибилитет неке владе и томе слично.

Описана врста еnumerативног дефинисања људских и грађанских права пати од низа филозофских слабости, које се суштински одражавају на третман људских права када је реч о кривичноправном систему и уопште о систему друштвене репресије. Ако дефинишемо права тако што ћемо их набрајати, ми тиме занемарујемо суштинске карактеристике нечега што га одређује као право. Логички посматрано, није довољно да нека ауторитативна међународна организација изда неку листу на којој пише да је, рецимо, право на одређене економске услове живота основно људско

право. Потребно је да ми са концептуалне тачке гледишта разумемо шта је то у том праву што га чини — људским правом.

Једно традиционално становиште у филозофији полази од тога да, да би неко право било људско право, оно мора бити такво да, када га човек не би имао, он се не би у пуном смислу могао сматрати људским бићем. Дакле, то би била она права без којих би човеку била одречена његова човечност. Слично томе грађанска права би била она права без којих се човеку не би могла у пуној мери приписати његова политичност, он се не би могао сматрати политичким субјектом и не би се могао сматрати грађанином. Другим речима, човек који нема грађанска права суштински и није грађанин. Рецимо, у робовласничком друштвеном уређењу, робови су можда могли имати нека људска права, као што је право на живот; могли су чак имати права да буду заштићени од насиља, да њихови господари не смеју контролисати њихово рађање, дакле њихово право на фактичко одржавање сопствене популације. Међутим, у неким другим аспектима они нису имали фундаментална права и зато нису могли бити грађани; рецимо, робови нису имали право да слободно учествују у јавним институцијама, да слободно тргују, да поседују имовину, итд.

За нека од ових права се може сматрати да се налазе на граници између људских и грађанских права, и врло често није јасно да ли су то права без којих човека не бисмо могли сматрати људским бићем, или су то права без којих би он био људско биће, али не би могао бити грађанин.

Стандардна логичка форма садржајне дефиниције неког појма, уопште посматрано, изгледа овако:

$$Defiendum = def = Definiens.$$

Defiendum је термин који треба дефинисати, док *Definiens* укључује суштинске карактеристичке тог појма, при чему се из *Definiens* јасно и недвосмислено могу одредити прецизан *садржај* и *обим* неког појма.

Садржај појма је његово значење, док обим појма обухвата све оне инстанцијације тог појма, то јест све конкретне индивидуе, или случајеве који потпадају под тај појам. Примера ради, садржај (значење) појма „аутомобил” је возило путничке намене са четири точка и додатним карактеристикама, као што је покретљивост захваљујући мотору са

унутрашњим сагоревањем или електромотору итд. Обим појма „аутомобил” укључује све појединачне аутомобиле. Када се, међутим, дефинише „грађанско право”, *Definiens*, али и обим појма, нису тако јасни и једноставно одредиви као када се дефинише аутомобил.

Само оваква дефиниција може се сматрати садржинском у смислу захватања суштинских димензија неког појма. Ова врста традиционалне филозофске дефиниције поставља висок, али оправдан стандард, јер, ако је успешна, омогућава да се у сваком случају одреди да ли је неко право људско право или није. Ако знамо садржај појма људског права, онда знамо и његов обим. Међутим, због неслагања око тога шта уопште конституише „људска права”, која је то „људскост” као под-лежећа суштаственост или супстанцијалност која производи специфично „људска” права — али и због политичке коректности која налаже да се права која су нам из неког разлога важна називају „људским”, иако у ствари не знамо шта су људска права — прибегло се такозваним енумеративним дефиницијама.

Енумеративне дефиниције одустају од одређења садржаја (значења) појма, задовољавајући се мање или више непотпуним набрајањем његовог обима. Примера ради, енумеративна дефиниција грађанских права могла би да гласи:

Грађанска права укључују:

- а) универзално право гласа,
- б) право на разумну приватност,
- в) право да се грађанин кандидује за јавну функцију.

Непотребно је посебно истицати да нам, за разлику од традиционалних, садржинских, дефиниција, енумеративне дефиниције, иако често практичне, ништа директно не кажу о значењу неког појма тако да бисмо, на основу тога, у сваком тренутку сами могли закључивати о његовом обиму, то јест да ли нека индивидуа припада или не припада том појму. Енумеративне дефиниције одлично служе сврхама политичке коректности, када неку појаву треба назвати неким именом, а да при томе то име нисмо у стању да утемељимо у стварном значењу те појаве. Стога не чуди што су политичке власти — државе и међународне организације — масовно прибегле декларацијама и резолуцијама којима декретом, енумеративно, проглашавају одређене појаве као инстанцијације неког појма — рецимо,

појма тероризма, злочина против човечности, а посебно људских и грађанских права.

У пракси, врло је тешко разграничити људска од грађанских права, између осталог и због тога што се политичке функције, то јест партиципативна улога појединца у политичком систему, све више сагледавају као „људски атрибути”. Та тенденција, наравно, сама по себи, није нова — она у различитим облицима постоји кроз читаву историју западне цивилизације, бар од Аристотеловог одређења човека као „политичке животиње”, у четвртог веку пре нове ере.

Наведено разликовање у пракси није толико важно, па се због тога људска и грађанска права често користе као један конгломерат; обично се говори о људским и грађанским правима заједно, при чему, наравно, нису сва људска права нужно и грађанска права и обрнуто, нису сва грађанска права самим тим нужно и људска права. Да бисмо дошли до дефиниције људских и грађанских права која су значајна за кривичноправни контекст, морамо поћи од неке теорије, на исти методолошки начин као што КОР анализа подразумева да се обавештајни материјал мора ставити у контекст неке теорије, на основу које се тек могу интерпретирати мотиви, околности и могући правци даљег деловања неког починиоца кривичног дела или неке криминалне групе. Како, дакле, изгледа теорија на основу које се могу разумети људска и грађанска права?

Феноменолошки приступ дефиницијама

Једна од теорија која по нашем мишљењу доста обећава у разумевању људских и грађанских права је феноменолошка теорија Едмунда Хусерла (Edmund Husserl). То је теорија која у ствари почива на идеји да се логичке дефиниције стварности могу досегнути тако што ће се пажња усмерити на њихове суштинске карактеристике спровођењем онога што Едмунд Хусерл назива „феноменолошком редукцијом”, то јест тако што ћемо „ставити у заграде”, апстраховати или занемарити, све оне карактеристике ствари и стварности које се представљају нашим чулима, нашој перцепцији, а које нису суштинске за ту ствар. За све оне особине неке ствари које се феноменолошком редукцијом апстрахују важи следећа упрошћена формулација: ако замислимо да та ствар нема те карактеристике, она би и даље била та иста ствар. Рецимо пример такве

једне карактеристике за већину материјалних ствари које опажамо је боја. Да ли је неки сто у који у неком тренутку гледам браон или је црне или беле боје није одређујуће за то шта је та ствар — сто. Ми можемо да начинимо први корак у феноменолошкој редукцији тако што ћемо апстраховати тај квалитет — боју. Други квалитет, када посматрамо сто је, рецимо, његова величина: да ли је сто дугачак три метра или метар није одређујуће за то да ли је он сто или није. Сличан је случај са тежином: да ли је сто од масивног или од лакшег дрвета, да ли је његова тежина 100 кг или 30 кг, такође није суштинска карактеристика и не мења ништа у чињеници да је и у једном, и у другом случају, реч о столу. Реч је о карактеристикама које можемо одстранити коришћењем феноменолошке редукције (феноменолошког метода) и бити сигурни да оне не улазе у дефиницију стола, односно у дефиницију било које честице стварности коју желимо да дефинишемо. Међутим, ако погледамо неке друге особине стола: ако погледамо његову особину да има четири ноге, да је равне површине која омогућава да се на њој држи хартија и да се на њој пише, и неке друге карактеристике, видећемо да, ако те карактеристике одстранимо, онда се већ поставља питање о томе да ли и даље говоримо о столу. Управо то разликовање између суштинских и несуштинских карактеристика неке ствари или неког ентитета представља основни принцип феноменолошке редукције, којом би требало доћи до дефиниција и спознаје садржаја појмова.

Када размотримо људска и грађанска права, онда се суочавамо са прилично компликованом ситуацијом када је реч о феноменолошкој редукцији. Права у начелу стоје у блиској вези са потребама. Човек има право на нешто, подразумевајући да он, пре свега, има потребу за тим нечим и да има жељу да ужива то право. Бесмислено је говорити о томе да неко има право да чини нешто што он, рационално посматрано, не би могао желети да чини. Човек можда има право да сâм себе физички кажњава, да сâм себе бичује, али то, *prima facie*, није релевантно право за дискусију у кривичноправном контексту, јер се подразумева да већина људи нема жељу нити потребу да себе физички кажњава. Стога се права врло често и класификују на различите категорије *према категоријама потреба* на које се односе. Тако често говоримо о дистрибутивним правима, као правима на то да се одређена добра, за која знамо да их већина чланова друштва жели, расподељују на одређени начин, тако да поједини чланови друштва добијају одређену количину тих добара,

према извесним унапред одређеним критеријумима. Систем дистрибутивних права се назива „дистрибутивном правдом“.

Социјалистичка политичка теорија, рецимо, сматра да добра треба да се расподељују пре свега према томе коме су најпотребнија, и да сви чланови једне политичке заједнице треба да своје потребе задовоље не на минималном, него на оптималном нивоу.²⁶⁰ Либерална теорија, с друге стране, сматра да дистрибутивна права почивају на заслуги и да човек има онолико права на одређена добра, која желе и други чланови исте заједнице, колико је заслужио тих добара својим радом, квалитетима, залагањем, местом у друштву и сличним особинама. Ова врста дистрибуције назива се меритократском.

Критеријуми за систематизовање права су различити, али она увек стоје у односу са неким потребама, тако да бисмо, покушавајући да путем феноменолошке редукције дођемо до концептуалне, садржинске дефиниције права, морали у једној мери да се ослањамо и на то како поједине политичке заједнице, идеологије и политички системи интерпретирају доминантне људске потребе, као и начине на који те потребе треба задовољавати. Примера ради, потреба за индивидуалним такмичењем, за изражавањем сопственог потенцијала, како креативног тако и борбеног, у друштвеној утакмици за ограничена добра, потреба је која има високу вредност у *либералној* политичкој идеологији. Истовремено, потреба за заштићеношћу, за опскрбљеношћу основним добрима без потребе да се човек због тога такмичи, као битно право карактерише *социјалистичку* идеологију. Право да се припада једној политичкој заједници и да се активно учествује у њеном етосу, право је које нарочито истиче *комунитарна* политичка идеологија. Комунитарни појмовни оквир за сагледавање права производи и одговарајућу етику комунитаризма, која почива на идеји врлине, при чему се врлина дефинише пре свега као способност да се делује заједно са другима, у заједничком интересу. Права која су пре свега резултат административне везе појединца и државе, пре свега она права која проистичу из статуса држављанства и формалне припадности некој држави нарочито истиче савремена *републиканска* политичка теорија. Дакле, зависно од политичке теорије коју усвајамо, имаћемо различите погледе на то шта су права и одакле она настају.

²⁶⁰ Brian Berry, *Why Social Justice Matters*, Polity Press, Cambridge, 2005.

Људска права се врло често и прилично неконтроверзно, рекли бисмо, дефинишу као права без којих не бисмо могли основано сматрати да је човек достојанствено, интегрисано људско биће у једној политичкој заједници, па се стога, следећи савременог политичког филозофа Церемија Волдрона (Jeremy Waldron) врло често чују предлози да се, у ствари, сва људска права могу свести на једно фундаментално право, а то је право на *људско достојанство*.

Право на људско достојанство као корен свих осталих људских права

Људско достојанство подразумева да човек ужива сва она права која чине да се он осећа човеком. „Осећати се човеком” у свом садржају, наравно, зависи од културе у којој се живи. Постоје културе у којима се људско достојанство, али и вредност живота, третирају другачије него у већини развијених, западних друштава. У европским земљама, смртна казна је укинута због тога што је противна фундаменталном схватању да је право на живот најбазичније људско право. У САД, које су у многим аспектима развијеније од Европе, смртна казна се и даље извршава, јер се право на живот сагледава у контексту реципроцитета према кривичном делу, а не као апсолутно и конститутивно право којим се конституише читав корпус људских права и обавеза државе да та права безусловно поштује. У исламским земљама у којима је на снази шеријатско право, телесно кажњавање, укључујући бичевање и одсецање прстију или каменовање, сведоче о томе да се људски живот не сматра највишом вредношћу, те да примарни задатак државе није да служи грађанима. У случају исламских земаља, јасно је да је мисија државе да служи Богу. Међутим, у неким другим земљама, које имају ауторитарне, али не религиозне режиме, вредност живота је нижа него у развијеним друштвима не због службе Богу, него због службе државе саме себи. Реч је о једној посебној верзији незрелог етатизма која се понекад погрешно поистовећује са демократијом и која заслужује кратко објашњење.

Волдророва идеја о томе да је право на људско достојанство у основи свих људских права проистиче из претпоставке о демократском политичком уређењу секуларне оријентације, у коме је уважен либерални принцип да држава служи грађанима, а никако грађани држави. Либерална идеологија је суштински заснована на контроверзној

претпоставци о друштвеном уговору, једној врсти прималног друштвеног аранжмана којим претходно суверени појединци одустају од једног дела своје слободе и суверенитета, удружујући се, заузврат за безбедност, предвидивост и остале очигледне виталне користи које проистичу из друштвеног живота. Суверени појединци тргују својом слободом: они се одричу једног њеног дела, у име неопходне друштвене дисциплине, заузврат за она добра, попут безбедности, која сами не би могли обезбедити, а која постоје у добро уређеној држави. Либерална концепција друштвеног живота је заснована на рестриктивном схватању тих добара, али и слобода којих се грађани лишавају: компетитивна, тржишна природа либералног друштва представља само регулисано природно стање борбе за ограничене ресурсе, а ограничења су фактички последица друштвеног уговора.²⁶¹

Идеја о људском достојанству нема смисла у политичким контекстима у којима ни појам људских права нема смисла. У исламском политичком систему са шеријатским правом и одговарајућим доминантним вредносним системом који се простире кроз државне институције, бесмислено је говорити о људским правима, јер по важности место људских права заузима дужност према Богу. Вредност државе не мери се њеним служењем човеку, грађанину, него мером у којој она устројава служење појединаца Богу. Држава је, у том смислу, инструмент цркве, инструмент вере. Стога је методолошки доследно тврдити да у таквом систему људска права, ако и постоје, не заузимају нарочито високо место у друштвеном систему вредности.

Појам људских права карактеристичан је за секуларне и демократске системе, јер је њихова уставна и обичајна вокација служење људима. Стога је забрињавајуће када се у земљама које плутају на ивици демократизације,

²⁶¹ Друштвени уговор је контроверзна претпоставка из простог разлога што не постоји дијахронички моменат у историји коме се може приписати настајање таквог уговора. То је хипотетички уговор, који никада нису „потписали” неки апстрактни појединци, већ представља теоријску конструкцију којом се даје смисао постојећем регулисаном либералном стању. Стога је он контроверзан са методолошке стране: иако се зна да таквог уговора никада није могло фактички бити, он се предлаже као „генеричко” објашњење друштвеног механизма регулације односа међу појединцима, а посебно друштвене дисциплине или контроле. За више детаља видети у Aleksandar Fatić, “What has Happened to Firstborn Social Theory: The Social Contract?”, *South-East Europe Review*, vol.10, no. 3, 2007, pp. 121–131.

која се, рецимо у случају Источне Европе, називала и „транзицијом”, питање демократског устројства државе изједначава са питањем значаја и приоритета државе у односу на индивидуалног грађанина. До те појаве долази услед конфузног разумевања појма општег интереса, који дефинише мисију и рад демократских институција. Ако се општи интерес не разуме исправно, то јест као генерализација интереса што већег броја грађана у довољно фундаменталним областима њиховог живота да тако дефинисан општи интерес може играти темељну улогу у одређивању јавне политике, наступа низ појмовних опасности. Грешка у разумевању која се најлакше чини је да се општи интерес поистовети са државом или државним интересом, па да се демократијачност, политичка конституционалност, па и патриотизам, схватају као спремност да се служи држави, а држава као нека историјска епитимија нације, њеног идентитета, добробити, аспирација, па чак и историјске судбине.

Замена приоритета индивидуалног човека, грађанина, и његове не увек комфорне улоге у друштву која је компромис између његове слободе и његових ограничења, идејом нације као супстрата човечности и судбине једне заједнице, а потом (а то је само мали мисаони корак) и идејом државе као супстрата и нације и општег интереса, претвара дијалог о демократији у монолог о етатизму. У таквом монологу људска права и људско достојанство имају мало простора за живот, и, по нашем мишљењу, једна од највећих вредности Волдроновог појма људског достојанства лежи управо у чињеници да је тај појам добар изазов, добар тест за етатизам. Ако један друштвени дискурс који се представља као демократски сувише често укључује помињање државе, државног и општег интереса, онда постоје разлози за забринутост да тај дијалог стреми етатизму. Увођење теста људског достојанства питањем „где је ту људско достојанство и која је његова улога у целом државном контексту”, често служи као коректив етатизма, било различујући етатистичке тенденције, било усмеравајући говор ка аутентично демократском светионику.

У суштинском смислу, Волдроново појам људског достојанства треба схватити као коекстензиван са појмом људских права, то јест као појам истог обима као појам људских права. У свим оним случајевима када је сачувано нечије људско достојанство, може се сматрати да су испуњена и његова људска права, и обрнуто. Другим речима, људска права у перспективи људског достојанства, јесу људско достојанство. Тачније,

Људско достојанство је психолошки и социјални одраз испуњености људских права. Човек не мора знати да су његова права испуњена и не мора субјективно да осећа достојанство, а да други ипак поштују његово људско достојанство. И обрнуто, човек не мора бити свестан да се његово достојанство крши и може се субјективно осећати врло достојанствено, а да је у ствари преварен, манипулисан и да је, самим тим, његово људско достојанство драстично нарушено. Људско достојанство је објективна категорија која је повезана са схватањем неке културе о томе шта чини „људскост” у социјално дефинишућем смислу; само то схватање имплицира и одговарајућу концепцију људских права. У западним, демократским друштвима социјална „људскост” неизбежно укључује право и способност да се врши значајан степен контроле над сопственом друштвеном судбином путем политичке партиципације: обесправљен човек је, у битном смислу, и „обезљуђен” човек. У исламским друштвима, које смо у овом поглављу до сада користили као пример другачијег методолошког посматрања људских права (без жеље да доносимо или имплицирамо било какав супстантивно вредносни суд), „људскост” се дефинише као уподобљеност Божјим очекивањима и Божјем закону. У овом другом културном контексту, човек се схвата као „обезљуђен” кривичним делом којим се нарушава шеријатски закон, док се у западној, хуманистичкој култури човек доживљава као „обезљуђен” не онда када почини кривично дело, него онда када га држава третира као средство: када га манипулише, лаже, неправедно, драстично или неуобичајено кажњава, лишава стварних политичких права итд.²⁶²

²⁶² Пример исламских друштава који овде користимо у ствари се односи на већину религијских система као доминантних система вредности. Свака монотеистичка религија се, по својој природи, мора у методолошком смислу противити „хуманизму”: религиозни ум подразумева да је дужност према Богу примарна у односу на дужност према човеку, као и да су Божје норме примарне и несамерљиво важније у односу на људске норме, па и на вредност људског живота. И у православној догматици „хуманизам” у западноевропском смислу је доживео критику на овом фону: Св. Владика Николај Велимировић је писао о западном хуманизму као антихришћанском систему вредности, у коме се човек са својим потребама поставља на врх друштвене хијерархије, па и на врх моралне хијерархије вредности, што доводи до перверзије тог система и до претварања морала у нихилистичко схватање свих вредности. На овом месту се нећемо бавити теоријским испитивањем импликација ова два схватања, већ ћемо се задовољити једноставним указивањем на њихово постојање и улогу у логици која регулише системе вредности у секуларним системима с једне, и у онима у којима је верујући сегмент изражен, с друге стране.

Ограничавајући се на хуманистичку перспективу људских права, која је апсолутно доминантна у западним демократијама, уочава се, одмах, један битан проблем који отежава разграничавање људских од грађанских права: људско достојанство у тим друштвима нужно подразумева и низ политичких права и привилегија. Волдрон, између осталог, пише о томе да су најнеспорнија људска права она која су повезана са потребама без којих није могуће одржати биолошки живот — да је то полазиште од кога се креће у разумевању природе и досега специфично „људских” права. Према том схватању, човек безусловно има сва она права која су повезана са биолошким одржањем живота.

Волдрон је на ову тему водио утицајну дебату са Ајрис Марион Јанг (Iris Marion Young), на примеру живота бескућника у САД. Једно од главних питања у дебати је да ли бескућници, дакле људи који немају где да станују, него живе на улици, имају право да на улици задовољавају своје телесне потребе. С једне стране, реч је о елементарним потребама без којих није могуће одржање биолошког живота, а они их не могу обављати на дискретнији начин већ због саме чињенице да су бескућници. С друге стране, обављањем тих потреба на јавном месту нарушавају се мир и достојанство осталих грађана који то посматрају. Волдрон сматра да је овде реч о фундаменталном људском праву бескућника које нас суочава са парадоксалношћу организације савременог демократског живота: у таквом животу, с једне стране, за већину људи је увредљиво и понижавајуће то што неки људи немају где да задовољавају своје телесне потребе, да су до те мере лишени имовине и услова за живот; с друге стране људе, тај исти систем, са истим тим комплексом вредности, ипак доводи људе у описану ситуацију. Навођење овог примера указује на чињеницу да, када би се ова фундаментална људска права поштовала — када полиција не би имала право да приводи бескућнике који врше нужду на улици — појавило би се боље јавно разумевање чињенице да савремено либерално друштво својим структурним карактеристикама доводи до нарушавања људског достојанства. Реч је, опет, о теоријској последици коју морамо констатовати, али којом се у садашњем контексту не можемо даље бавити.

Релативна и субјективна димензија људског достојанства

Када се крене даље од права која су нужан услов за одржање биолошког живота и која су стога, бар у хуманистичкој перспективи, неконтроверзно

људска права, одмах постаје јасно да људско достојаство садржи несводиву субјективну и релативну димензију: право да се човек у битним аспектима не осећа инфериорним у односу на *другог човека*.

Када је реч о битним аспектима инфериорности, мисли се на све оне врсте непотребне, друштвено или институционално индуковане неједнакости која људе, без њихове кривице, чини неравноправним у социјалном или законском смислу. Најбољи начин да се ова врста инфериорности разуме је на примеру праксе дискриминације. Том праксом се индукује осећај инфериорности у оне припаднике заједнице који су негативно дискриминисани, што не значи да су они једини који могу субјективно осећати инфериорност. Припадници неке друштвене групе која је позитивно дискриминисана, то јест којој се даје предност у односу на друге, такође, индивидуално, могу имати осећај инфериорности; тај осећај може проистацати из њихових особина личности, животне ситуације или низа других околности које нису системске и нису резултат деловања друштва и институција према њима као друштвеној групи. Човек се може субјективно осећати инфериорно, примера ради, због тога што је доживео неки значајан пораз, или зато што пати од депресије; у свим тим случајевима, није реч о битним аспектима инфериорности. У друштвеном и институционалном смислу, битна инфериорност је, рецимо, неједнакост у могућностима да се поједине групе упишу у школу, пронађу посао или буду социјално прихваћене у смислу брака са припадницима других група. Класичан пример друштвене дискриминације је европски однос према припадницима ромског народа, који су стигматизовани у социјалном смислу, па је њихово људско достојаство, у демократском смислу, који носи значајну институционалну димензију, угрожено.

Право на људско достојаство у смислу избегавања осећања инфериорности укључује низ имовинских, политичких и институционалних права: право да се учествује у јавном животу и право да се врши јавни утицај у одговарајућим оквирима. Све то су права која се дистрибуирају на различите начине и која никако не припадају сваком члану друштва у једнакој или упоредивој мери. Стога је питање људског достојаства веома осетљиво, јер друштво систематски нарушава људско достојаство неких својих чланова да би унапређивало људско достојаство својих других чланова. Уосталом, револуције су се догађале

управо због таквог систематског нарушавања људских права кроз призму наметнуте неједнакости.²⁶³

Када је реч о кривичноправном систему, чији су део, у ширем смислу, и КОР службе, сасвим је очигледно да се људско достојанство лако крши радом кривичноправног система, уколико се у систему појави и најмања неравноправност, незаконитост или ако он одступи од етичких стандарда. Пошто су етички стандарди о којима је реч још увек само интуитивно јасни, а нису експлицитно формулисани и нормативизовани, јасно је да њихово кршење није ретко. Управо због тешкоћа у вези са јасним разумевањем етичких начела у оправдавању криминалне политике углавном се прибегава аргументу да је „све урађено по закону”. Тај став, наравно, не значи ништа у смислу моралног питања о томе да ли је неки поступак исправан или не.

Уобичајена грађанска права у демократском и либералном друштву (а овде, треба приметити, већ природно правимо искорак у домен грађанских права као развијени сегмент људских права), укључују право на приватност, слободно кретање, самостално одлучивање о томе како ће се изјашњавати о појединим темама, да ли ће човек одговорати на поједина питања, да ли ће давати податке о свом приватном животу. Право на приватност у јавној сфери подразумева, у либералној традицији, и право на личне тајне. (То право, са етичке тачке гледишта, не постоји у сваком приватном контексту и не односи се на све тајне. Моралитет брачних или пријатељских односа, на пример, не толерише чување тајни које угрожавају право другог супружника, или пријатеља, на људско достојанство, на аутономију одлучивања, на слободу личних избора и друге слободе и права које спадају у суверени домен слободне личности). Међутим, када је реч о КОР деловању, управо се право на чување тајни од институција доводи у питање; држава, применом за свакодневни живот неубичајених метода (праћења, прислушкивања, прегледања отпада, саслушавања познаника) разобличава извесне тајне које појединац, као аутономно људско биће, одбија добровољно да саопшти.

Добар начин да се право на ову врсту нарушавања приватности разуме, са тачке гледишта права на људско достојанство, управо је

²⁶³ Видети Александар Фатић, „Структурно насиље као лице и наличје неправде”, у: Гордана Живковић (ур.), *Србија у предворју Европске уније: искушења и могуће исходите*, Институт за европске студије, Београд, 2010, стр. 209–234.

паралела са приватном сфером. Као што, рецимо, брачни однос подразумева узајамно поштовање две слободне и аутономне људске индивидуе које се, брачним заветом, заклињу на узајамну лојалност, поштење и истинољубивост, тако је, реципрочно, нарушавање те заклетве кроз чување неких тајни и њихово скривање од супружника, нарушавање етике брачног односа. У нормалним околностима, један супружник нема морално право да прати другог супружника или да прислушкује његове комуникације, да га тајно снима или на други начин доводи у питање поверење које други супружник очекује на основу брачног односа и завета. Међутим, ако постоје довољно снажне сумње да један супружник није поштен према другом, у демократском друштву се сматра оправданим праћење, прислушкивање и фотографисање. Оно је чак институционализовано и комерцијализовано кроз професију приватног истражитеља, од којих су многи специјализовани управо за праћење супружника у циљу разоткривања нелегитимних тајни.²⁶⁴

Када је реч о праву на људско достојанство пред државом које се испољава у конкретној сфери права на приватност и тајне, држава има морално право да наруши приватност грађана онда када постоји довољно снажна сумња да је садржај тајни такав да угрожава општи интерес у обиму који представља кривично дело. Супруг који сакрива од своје супруге чињеницу да је каријеру до брака градио као глумац у порно филмовима, па се применом посебних метода од стране приватног истражитеља та тајна открије, сматра се починиоцем моралног прекршаја, што значи да он није имао право на чување тајне са тим садржајем. У многим правним системима, откривање ове врсте тајне представља довољну основу за развод путем судског спора уз утврђивање кривице онога који је тајну чувао. Слично томе, грађанин који чува од државе тајну о томе да је извршио убиство или да сарађује у организованом криминалу, нема право на ту врсту тајне, и нарушавање његових уобичајених права на приватност је морално оправдано ако се таквим поступањем утврди да је постојала криминална тајна. Ствар је, на овом нивоу, тривијална и јасна.

²⁶⁴ Питање о легитимним и нелегитимним тајнама у брачном или пријатељском односу овде можемо оставити по страни, јер је оно сложено, а одговор на исто питање када је реч о тајнама пред државом је релативно једноставан, што ће ускоро постати јасно.

Када се озбиљније погледа основа оправдања нарушавања приватности од стране државе, можда најкласичнији теоријски приступ је кантовски, заснован на принципу реципроцитета. Кантовска етика почива на претпоставци да, ако грађанин наруши право другог грађанина или друштва као колектива тиме што почини кривично дело, он се самим тим аутоматски лишава сопственог еквивалентног права. Акт појединца којим се нарушавају права других аутоматски даје право другима да тог појединца третирају ван уобичајеног етичког оквира. Пошто је оквир кантовске етике аутономија појединца и његово право да га остали увек доживљавају не само као средство за сопствене циљеве, већ и као „сврху саму по себи” (реч је само о другој формулацији права на људско достојанство), морални преступ поставља појединца ван овог права. Тада остали чланови друштва имају право да преступника третирају само као средство. Када је реч о кривичном делу или о откривању криминалних тајни, онда он може бити средство за застрашивање других преступника (тзв. генерална превенција), тако што ће бити кажњен, или пак средство за сазнавање чињеница у циљу спречавања других кривичних дела, што је сврха КОР. Укратко, преступник својим преступом одриче сâм себи право на аутономију као грађанина, а то значи и право на чување извесних тајни.

Слична логика се односи и на КОР према „безбедносно интересантним субјектима”, који још увек нису починили кривично дело. Поново се можемо обратити паралели са приватним контекстом. Иако се приликом ангажовања приватног истражитеља са задатком да истражи тајне другог супружника обично још увек не зна које су то тачно тајне и не располаже се доказима да оне заиста постоје (иначе не би било сврхе у ангажовању истражитеља), оправдање нарушавања приватности функционише по принципу повратне спреге: ако се утврди да су тајне постојале, онда је нарушавање приватности оправдано и сматра се неопходним. Супротно томе, ако се утврди да тајни нема, онда је нарушавање приватности сâмо по себи моралан прекршај којим се угрожава аутономија друге особе. У посезању за праћењем и прислушкивањем постоји неминован морални ризик. Истовремено, без предузимања тог ризика установљавање истине би било немогуће.

Стање са КОР деловањем, које је углавном проактивно и усмерено на спречавање кривичних дела, а само секундарно је реактивно и служи простом решавању кривичних дела, врло је слично. Предузимање

наметљивога праћења према неком грађанину који није починио кривично дело (то јест нема јасних индиција да га је починио), само на основу сумње или неких спољашњих индикација (познанство са терористима, рецимо) носи унутрашњи морални ризик. Ако се тим праћењем утврди да је грађанин, рецимо, неке сексуалне оријентације коју жели да сачува као тајну, или да има неку приватну тајну која је његово суверено право, а та тајна се открије као последица КОР, а при томе се утврди да је сумња на кривично дело била неоснована, онда је КОР сâм по себи морално проблематичан. Потребно је да постоји јасан оквир овлашћења, структура индиција и поуздан систем за заштиту случајно откривених информација, да би се овакве ситуације адекватно контролисале.

Ако се КОР утврди да грађанин комуницира са активним терористима, пружа им подршку и учествује у договорима о чињењу кривичног дела, рецимо терористичке акције, онда је нарушавање приватности, по принципу повратне спреге, оправдано, на исти начин на који се та динамика оправдања испољава у описаном приватном контексту. Реч је о томе да постојање околности које доводе до укидања права на приватност, када се спроводи проактивно деловање какво је КОР, није унапред познато. Поступа се на основу индиција, на исти начин на који постојање нелегитимне приватне тајне није унапред познато. Самим тим, проактивно поступање је једна специфична морално „гранична ситуација”.²⁶⁵

Ако неко припрема терористичку акцију, он угрожава фундаментална права других и тиме даје право држави да, у име свих других грађана, према њему поступа као према средству: да га затвори, испитује и од њега на различите принудне начине добије информације које су корисне за спречавање терористичких акција. Реч је о традиционалном оправдању

²⁶⁵ Термин „гранична ситуација” потиче од немачког егзистенцијалистичког филозофа и психијатра Карла Јасперса (Karl Jaspers) и изворно се односи на животне ситуације у којима нечија основна уверења и принципи долазе под притисак и тиме се открива њихова јачина и аутентичност. У овом контексту, тај термин користимо да означимо деловање које се чини са добром намером, у уверењу да ће повратна спрега доказати његову моралну оправданост, али ипак без снажног поткрепљења евидентним околностима које гарантују такво морално оправдање. Свако проактивно контролно деловање државе представља морално граничну ситуацију са тачке гледишта људског достојанства.

државне принуде и репресије које се заснива на идеји да начин на који искористимо своја права може и да их укине. Права, другим речима, подразумевају сопствене друштвене „протоколе” за сопствено коришћење и ретко су безусловна. Несумњиво је, примера ради, да сваки грађанин има право на слободно кретање, а да у савременом друштву то подразумева и управљање аутомобилом. Међутим, ако ја возим аутопутем на начин који је непрописан до те мере да директно угрожавам животе других возача и путника, ја онда користим своје право на слободно кретање на начин којим то право у ствари укидам. Ако бих ја наставио да га користим на описани начин ја бих неминовно, пре или касније, проузроковао саобраћајну несрећу. Право на управљање возилом је део „пакета”, чији је други део протокол за коришћење тог права. У овом случају, тај протокол подразумева поштовање саобраћајних прописа. Коришћење права које је непорециво, али противно проколу, доводи до ситуације у којој ми се то право мора одузети. У сваком случају, ускраћивање права да управљам аутомобилом оправдано је чињеницом да ја то право користим на начин који онемогућава остале чланове заједнице да исто право и сами безбедно користе.

КОР је са тачке гледишта моралног оправдања специфичан у светлу права на људско достојанство између осталог зато што са разлогом можемо претпоставити да људско достојанство подразумева извесну количину транспарентности и поштења у комуникацији између грађана и државе. Грађанин, на минималном нивоу свог достојанства, има право да зна шта држава чини у односу на њега лично. У ширем смислу, он има право да зна и много више: шта је државна политика у свим битним сегментима; он има право да о томе изрази своје мишљење, да у вези са тим гласа, изјашњава се, протестује, или да учествује у реализацији те политике. Ипак, на самом минимуму својих права, он би требало да буде обавештен о свему ономе што држава упућује директно њему као појединцу. Ако држава поступа противно интересима грађанина, кријући то од грађанина, она тиме на најдрастичнији начин угрожава његово људско достојанство.

Овде је поново на месту паралела са приватном сфером. У породици, не може се говорити о достојанству њених чланова ако се они узајамно не опходе искрено и ако једни друге не доживљавају као сврхе, већ само као средства; ако једни друге користе да би имали са ким да проводе време или да би задовољавали различите потребе. У јавној сфери, на исти начин, грађани једне политичке заједнице уживају достојанство само ако је

држава према њима поштена, ако им представници јавних институција говоре истину и ако су јавни послови транспарентни. Према томе, грађанин има достојанство у оној мери у којој има разлога да верује да зна шта може очекивати од државе. Грађанин легитимне државе у којој се поштује његово достојанство зна да ће, уколико почини кривично дело, бити подвргнут истрази; исто тако, он зна, или би требало да има добре разлоге да верује, да, ако не почини кривично дело, неће бити предмет било какве, а поготово не тајне истраге. КОР службе често крше ово друго очекивање. Све њихове истраге су тајне, а велика већина укључује лица која нису починила кривична дела већ само представљају „повезана лица” у кривичним предметима; велики број особа према којима КОР службе предузимају тајне мере никада нису подвргнуте било каквом кривичном поступку, и никада не сазнају да су уопште били предмет интересовања КОР апарата. Сама ова чињеница сугерише да је актуелним модалитетима КОР деловања у савременим либералним друштвима *prima facie* нарушено начело људског достојанства.

Проблем са схватањима људских права у односу на тајно деловање државе лежи делимично и у начину на који су људска права установљена у скорашњој политичкој историји. Она су постепено освајана у једном процесу који се може описати као „лутајући”, уз нагађања и често без јасних очекивања законодаваца и политичких лидера како могу изгледати та права у коначној форми. Овај процес је сличан начину на који у науци настају открића. До великих научних открића долази случајно: не тако што се формулишу експерименти који су усмерени на то да се потврди ново сазнање (јер, ако је револуционално, оно се не може очекивати на основу постојећег корпуса знања), него тако што се ради на томе да се потврди нека очекивана хипотеза, па се онда деси да научник дође до неочекиваног сазнања које промени перспективу на цео проблем. Када је реч о људским и грађанским правима, она се институционализују постепеним проширивањем домена личне слободe у односу на државу. Тај процес укључује „растежање” традиционалних граница слободне личне креативности и права појединаца да очекују одређено поштовање од стране државе. У наше време, овај процес се огледа у актуелном глобалном покрету за признање права хомосексуалне заједнице на своје сексуално опредељење, који се одвија уз тешкоће и отпоре, али који следи класичан историјски модел развијања нових концепција људских и грађанских права. Људска права

нису константа у друштвеној историји: она су производи промена, често револуционарних, у току те историје.

На самом почетку демократских процеса у великом броју земаља света уопште се није подразумевало да мушкарци и жене имају једнака политичка права. У многим земљама и културама данас постоје недоумице у погледу тога докле, рецимо, досеже равноправност и једнакост полова. Изједначена грађанска права мушкараца и жена резултат су процеса освајања слобода. У појединим демократским земљама данас једнакост у смислу људских права и људског достојанства дефинисана је држављанством, а интелектуалци заговарају дискриминацију између грађана и имиграната која директно угрожава људско достојанство ових других. У неким од најразвијенијих земаља данас избеглице из крајева света са ауторитарним, па и геноцидним режимима, живе у затвореничким логорима, лишени оптималних хигијенских и социјалних услова, све док власти не донесу одлуке о њиховим захтевима за политички азил, што често траје годинама. Из таквих логора деца често излазе са озбиљним психичким обољењима, а дисциплину одржавају стражари. Реч је, треба подсетити, о људима који нису починили никакво кривично дело, већ су само побегли од репресије у својим земљама. Њихов једини грех је што су ушли у „демократски” свет без визе, на бродовима на којима су ризиковали живот. Свест о универзалности људских права, коју заговарају управо филозофи из најразвијенијих либералних демократија, не протеже се довољно далеко да омогући поштовање људског достојанства оних који су жртве у својим земљама; политички азиланти су предмет негативне кампање националистичких и десничарских политичких снага, и самим тим су лак плен за некритичку примену друштвене репресије. Кршење људских права врло је лако када не постоји већински консензус да се она морају поштовати и када је реч о мањинским групама.

Сви ови проблеми могу се односити и на перспективу људских права са којом наступају репресивне и контролне службе. Репресивне службе полазе од претпоставке да су сви грађани једнаки пред законом, али није за сваку од њих, у сваком политичком систему, истоветно то у чему су грађани равноправни. Грађани могу бити равноправни у томе што сви имају врло мало или веома много права. Зависно од тога колико је добронамеран политички систем према грађанима, да ли је корумпиран у смислу своје репрезентативности и сврхе, то јест да ли аутентично

служи интересима чланова заједнице, или корпоративним интересима самог државног апарата, количина права која се сматрају основним правима биће различита. У Србији је 2013. године у поступку доношења закон о штрајку који предвиђа да радници могу штрајковати само у просторијама предузећа или код куће, а не на јавном месту. Реч је о сужавању радничких права, којим се легитимне форме протеста против економске, а посебно индустријске политике фактички криминализују. Такође, нови закони у већини европских земаља, укључујући и Србију на Балкану, предвиђају радикално раширен дијапазон употребе КОР техника: уместо само за борбу против организованог криминала и тероризма, специјалне истражне технике примењују се и за класична кривична дела отмице и убиства, иако се ова дела, бар кад је реч о убиствима, традиционално успешно решавају класичним криминалистичким радом. Све већи део укупног полицијског посла прелази у ингеренције КОР службе, јер се предвиђа употреба КОР метода. У том светлу, иако КОР служба сама по себи не дефинише права нити одређује колики ће бити волумен права која ће грађани имати пред државом, врло је важно на који начин она примењује своја овлашћења са тачке гледишта права грађана и како она схвата та права.

Сваки државни орган располаже одређеном количином сопственог легитимитета и капитала поверења који генерише својим радом, великим делом независно од државе као целине. Примера ради, у Србији држава у целини је током протекле деценије уживала врло низак ниво поверења грађана, који сматрају да је она корумпирана, али истовремено војска, као један сегмент државе, уживала је релативно високо поверење. Друштвене институције се генерално сматрају корумпиранима и ниског нивоа интегритета, али се Српска православна црква сматра институцијом достојнијом поверења од осталих друштвених институција. Реч је о специфичном, релативно аутономном капиталу поверења, а самим тим и легитимитету који институција генерише својим поступањем. Када је реч о државним институцијама, оне свакако један део свог легитимитета изводе од државе: ако је држава базично праведна, ако се у њој поштује владавина закона, онда ће све институције те државе бити легитимније, али од свих институција те државе неке ће бити легитимније од других уколико се понашају исправније и уверљивије према грађанима: уколико више поштују права грађана, уколико су професионалније, уколико мање користе она овлашћења која могу угрозити права грађана. КОР служба је

у овом погледу у јединственом положају, због тога што је то, фактички, једина врста обавештајне службе која је у демократским земљама усмерена ка сопственим грађанима. Она лако може постати партијска полиција или служба која брани неку врсту идеологије; ако КОР професија, међутим, избегне те могућности и одржи се на професионалним начелима која проистичу из искустава у борби против криминала и тероризма, она може остварити виши релативни ниво легитимитета од остатка државе, слично садашњој ситуацији са војском. Управо то треба да буде циљ развијања професионалне КОР етике.

Савремени тероризам је до те мере заплашио демократска друштва да су она пристала на сужавање људских права и стечених грађанских слобода без преседана у историји освајања тих слобода. Држава која је предводила либералну револуцију на глобалном плану, САД, данас предводи антилиберални процес увођења тзв. безбедносне државе, у којој је тајно праћење грађана у многим случајевима лакше законски изводиво него што је некада било хапшење за евидентно кривично дело. Реч је о производима политичке хистерије, комбинованим са корпоративним интересом обавештајне заједнице да има што више запослених, што веће буџете, што већа овлашћења, што одговорније и обимније задатке — из простог разлога што се на тај начин обавештајни апарат чини неопходним и његова финансијска безбедност се чини загарантованом. Са тачке гледишта професионалне етике, међутим, задатак КОР служби је да експанзију нарушавања људских права минимизују, да је сведу на пропорцију са степеном претње, односно очекиваним резултатима од примене појединих обавештајних радњи, и да на тај начин реafirмишу принципе сопствене професије. Ако се полицијски посао сведе на то да се убиства решавају применом КОР метода, тиме се дерегира чињеница да постоји полицијска професија, са својим скупом техника и методологијом која омогућава да се, класичним криминалистичким радом, решавају убиства. Слична је ситуација са већином класичних кривичних дела. КОР методе нису класичне полицијске методе, и ако се допусти да оне „прогутају” целокупан полицијски рад, врло је неизвесно шта ће се десити са полицијом и како ће изгледати друштвена контрола у таквој новој репресивној ери. КОР професија је резултат мешања методологије класичног полицијског рада и методологије класичног обавештајног рада. Њена сврха је да омогући ефикасније супротстављање новим, хибридним претњама безбедности

које се налазе на размеђу између класичног криминала и рата: пре свега, реч је о тероризму и организованом криминалу. Стога је природна сврха КОР етике не само да регулише конвергенцију између моралног мишљења КОР службеника и моралних вредности заједнице у којој КОР служба делује, него и да се обрати конкретним сврхама КОР оперативе, имајући у виду да се та сврха односи на тероризам и организовани криминал, а не на трансформацију криминалистичке полицијске у обавештајну службу.

Хумана (људска) безбедност

Ако пођемо од тога да напредак демократског друштва подразумева стално развијање свести о новим људским и грађанским правима и подизање очекиваног нивоа поштовања права, онда морамо прихватити и принцип да професионално развијање КОР службе подразумева прогресивно разумевање чињенице да је квалитет КОР у обрнутој пропорцији са количином наметљивих метода и техника које се користе. КОР служба која користи минимум наметљивих техника и тиме максимално чува грађанска и људска права грађана, а истовремено постиже добре обавештајне резултате, много је квалитетнија и професионалнија од оне која исте резултате постиже сталним пресретањем комуникација и праћењем. На исти начин на који унутрашња логика развијања демократског поретка стално изнова доводи до откривања и успостављања нових људских и грађанских права, мења се и концептуализација тих права и могућности да се она, донекле редукционистички, третирају као манифестације неког дубљег и јединственијег феномена. Један такав концепт, којим се у великој мери могу објаснити све шири спектри људских и грађанских права, представља хумана (људска) безбедност. Реч је о појму који је у званичну политичку употребу ушао са једним извештајем Програма за развој Уједињених нација, а који је од тада добио сопствени, независан живот, и данас означава један од најплоднијих приступа сагледавању низа друштвених проблема, од људских права до питања екологије и енергетске стабилности.²⁶⁶

²⁶⁶ "Human Development Report 1994", UNDP, 1994, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/>, 10/10/2011.

Појам хумане безбедности се конституише кроз настојање да се превазиђе традиционално разликовање између „унутрашње” и „спољашње” безбедности. Унутрашња безбедност се традиционално схватала као проблематика у вези са криминалом, друштвеним нестабилностима и различитим девијацијама, док је спољашња безбедност била повезана пре свега са могућим међудржавним ратовима. Стога се унутрашња безбедност често називала и „невојном”, а спољашња „војном” безбедношћу. Као што су појмови невојног и војног данас прошлост, јер се међународни сукоби све више решавају политичким интеграцијама, а посебно интеграцијама ресурса, а не војном силом, док се, истовремено, многе традиционално „унутрашње” претње нападају и војним средствима (попут „рата против терора” или природних катастрофа), тако је и разликовање унутрашње и спољашње безбедности превазиђено.²⁶⁷ Организовани криминал и тероризам данас су у значајној мери прекогранични или шири међународни проблеми, тако да се тешко може говорити о њиховом искључиво „унутрашњем” карактеру.²⁶⁸ Истовремено, спољна политика земаља можда је више него икад зависна од унутрашње политике, тако да и међународна безбедносна политика све

²⁶⁷ Можда један од првих великих пројеката превенције међудржавног конфликта интеграцијом ресурса било је само институционално формирање Европске уније, стварањем Европске заједнице за угаљ и челик, чија је стратешка сврха била у томе да се, обједињавањем производње тада стратешких сировина за рат превазиђе могућност за избијање новог рата између Француске и Немачке. Превентивна логика која је водила креаторе данашње Европске уније је, наравно, у међувремену израсла у сасвим различите моделе интеграције засноване не само на превенцији, него и на економским и цивилизацијским вредностима.

²⁶⁸ На овом месту намерно не користимо популарну квалификацију „глобалан”: организовани криминал није глобалан феномен, као што се често пише. Емпиријске анализе начина на који се чине ова кривична дела показују да је језгро организованог криминала често локално, а да се криминалне организације увезују као бечузи ланца на врло нестабилној, осетљивој и не сасвим поверљивој основи. Сарадња међу криминалним организацијама на глобалном плану далеко је компликованија и теже одржива него сарадња легалних субјеката, а и ова друга добија глобалне димензије само у ограниченом броју случајева. Стога треба бити опрезан при квалификавању организованог криминала као „глобалног феномена” и држати се ограниченијих и конзервативнијих категорија као што је прекогранична сарадња, која указује на суштински локалан карактер језгровног феномена организованог криминала.

блискије конвергира са унутрашњим идеолошким и политичким преовлађујућим мишљењем.

Хумана безбедност је амбициознији појам од традиционалног појма безбедности, пре свега због афирмативне димензије, док је традиционалан појам безбедности суштински негативна категорија. Традиционално, безбедност се схватала као одсуство претње, дакле у семантички негативном смислу. Хумана безбедност није само одсуство претњи, већ и оптимална задовољеност извесних потреба и права. Традиционално посматрано, једно друштво је било унутрашње безбедно ако у њему није било много криминала; оно је било на високом степену националне безбедности ако је имало снажну војску, добру спољну и одбрамбену политику и снажну геостратешку и међународнополитичку позицију. Са тачке гледишта хумане безбедности, сви ови услови могу бити задовољени, то јест може постојати стање неке врсте друштвене хомеостазе у смислу да нема великих претњи унутрашњој или спољашњој безбедности, а да то друштво буде хумано врло небезбедно. У њему може постојати висока незапосленост, родна неравноправност, етничка нетолерантност, висока загађеност ваздуха, земље и хране, слаба здравствена заштита, лоша социјална политика. Услед таквих пропуста у организацији друштва људи могу бити изразито угрожени управо тиме што се не излази у сусрет њиховим оптималним потребама, и што се, самим тим, не задовољавају права која су повезана са тим потребама. У друштву у коме нема криминала и влада нека врста унутрашњег мира, може бити угрожено право грађана на рад, здраву животну средину и социјалну бригу. У свим тим случајевима када се угрожавају оптимална права становништва на разумно квалитетан живот, сматра се да постоје проблеми у хуманој безбедности. Утолико је појам хумане безбедности амбициознији од традиционалног схватања безбедности: да би се постигла хумана безбедност, није довољно отклонити традиционалне безбедносне претње; потребно је битно унапредити квалитет живота становништва тако да су сва битна права оптимално задовољена. Стога је појам хумане безбедности конвергентан са друштвеним прогресом.

Полицијска професија, а посебно њен обавештајни део, под великим су утицајем јавне дискусије о хуманој безбедности. Оне су изворно конципиране као средства да се обезбеди традиционално схваћена унутрашња безбедност; полиција је изворно настала да би се борила против криминала и одржавала друштвени ред, дакле да би се

супротстављала традиционалним претњама унутрашњој безбедности. У међувремену, она је почела да се бави и међународном сарадњом, природа традиционалних претњи безбедности се доста променила, тако да се данас полиција бави и дипломатијом, због саме потребе да учествује у међународним односима и развија међународну сарадњу. Истовремено, међутим, са тачке гледишта хумане безбедности, полиција је истовремено средство за заштиту извесних права, попут права грађана на слободу од криминалне виктимизације, али је потенцијално и претња неким другим правима. Другим речима, полиција може бити фактор хумане безбедности, али је истовремено, потенцијално, и проблем за хуману безбедност. То се односи како на превентивни, тако и на репресивни део поступања полиције.

Сама подела на превентивно и репресивно деловање почива на идеји да све оно што полиција чини, а усмерено је на спречавање чињења кривичних дела, спада у превенцију, док је откривање и „процесуирање” починилаца учињених кривичних дела — репресија. Већ на први поглед је јасно да ово разликовање није доследно, јер се превенција и репресија преплићу на сваком нивоу: свака репресивна функција чини се и са намером да врши одређени превентивни утицај, било да је то очекивање основано или не.²⁶⁹ С друге стране, обавештајно деловање полиције које отелотворује КОР подједнако припада и превенцији и репресији. Подаци до којих се долази КОР могу се користити како за спречавање кривичних дела (а данас се најчешће користе за спречавање терористичких акција), тако и за откривање починилаца и прикупљање доказа за учињена дела. Пошто је реч о систематском нарушавању права на приватност, КОР деловање је суштинска претња хуманој безбедности као што је и битно

²⁶⁹ Реч је, наравно, пре свега о идеји „генералне превенције” као једној од функција кривичних санкција. Пошто је о томе опсежно писано у другим поглављима ове књиге, овде ћемо прескочити ширу расправу о превентивним ефектима казне, осим напомене да постоје озбиљне сумње у стварни превентивни ефекат већине драстичних санкција које се традиционално изричу пре свега за насилна кривична дела. То, међутим, не мења чињеницу да се у превентивне инструменте убрајају и сама ефикасност репресивног деловања полиције: ефикасно откривање починилаца, као и ефикасно гоњење, независно од изречених казни. Стога је логика превенције уграђена у друштвено схватање саме суштине репресије. Наравно, постоји и онај део схватања репресије који је заснован на потреби за одмаздом за учињено дело, али тај део је суштински комплементаран превентивној намени репресивних мера.

средство за заштиту хумане безбедности. Стога се у односу на КОР, као и на многе друге методе у полицијској употреби, указује потреба да се максимално повећају позитивни ефекти на хуману безбедност (пре свега кроз максималну употребљивост КОР производа за борбу против криминала), уз истовремено што значајније смањење потенцијала КОР да угрози хуману безбедност (пре свега кроз што мању употребу КОР овлашћења, а посебно кроз минималистичку употребу специјалних истражних техника или „наметљивих метода надзора”).

Потреба за минималном употребом специјалних овлашћења уз максималне безбедносне ефекте има јасно утемељење у хуманој безбедности и остварује се пре свега процедуралним ограничењима за примену појединих истражних техника. Рецимо, у британском КОР систему (пре свега у оквиру службе државне безбедности MI5), та ограничења се састоје из два основна принципа: 1) у истрагама се избегава истовремена примена више „наметљивих метода”, и (2) за сваку наметљиву методу пише се посебан захтев за одобрење, којим се мора образложити због чега је случај значајан толико да треба применити наметљиве истражне технике и зашто се слични резултати не могу постићи без употребе те технике. На описан начин се обесхрабрују оперативци да истраге воде уз примену наметљивих техника, јер је процедурално далеко једноставније обрађивати предмете без неопходних одобрења и административних процедура. Слично поступају и друге демократске службе државне безбедности. Посебно у новим демократијама или у нестабилним друштвима, мерило надзора над употребом КОР техника у односу на тражене безбедносне резултате представља спољашња контрола, пре свега од стране посебних парламентарних одбора, а нарочито од омбудсмана.

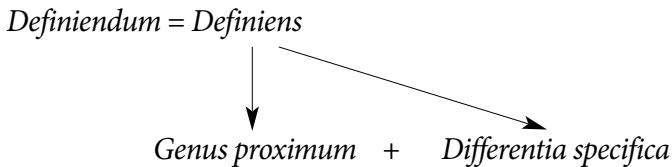
Етичка перспектива у контроли рада КОР служби је различита од институционалне перспективе управо у томе да почива на самоконтроли и да се конституише у некој врсти супротности потреби за спољашњом контролом. Реч је о генералној етичкој ситуацији: ако наше поступање контролише неко други, онда се та контрола не темељи на моралним вредностима за које се очекује да их ми усвајамо, него на способности тог неког другог да нас спречи да злоупотребљавамо овлашћења. Ако се контрола темељи пре свега на унутрашњим механизмима, на тзв. хоризонтални одговорности, која подразумева одговорност нама сличнима, „значајним другима”, колегама у истој служби, и на вредностима које цела професија усваја и штити због сопственог угледа,

ту почиње етичка перспектива одговорности. Етика КОР деловања треба да се заснива на истој логици као и спољашња, институционална контрола: што мања употреба овлашћења уз што значајније безбедносне резултате. Ипак, регулативна функција етике је суштински унутрашња: она треба да омогући морално санкционисање преступа независно од спољашње санкције, а социјални механизми тог санкционисања могу бити различити: стид пред колегама и јавношћу, унутрашњи конфликт због нарушавања моралне норме или важне личне вредности, или лоше осећање као резултат свести о нарушавању достојанства сопственог професионалног идентитета и достојанства професије. Све ове унутрашње санкције доводе до истих резултата у смислу контроле као и спољашњи надзор; оне су ефикасније утолико што се спољашњим надзором може уочити само део евентуалних злоупотреба, док унутрашња морална санкција делује на све поступке појединца без изузетка, па тиме не „пропушта” кроз свој филтер ни једну злоупотребу. Уколико би етика постала довољно утемељен основ хоризонталне контроле, потпуно би нестала потреба за вертикалним, хијерархијским или кривичним методама спољашње контроле. Стога вреди испитати претпоставке за утврђивање етичког модела самоконтроле и са тачке гледишта ефикасности и са тачке гледишта очувања људских права. Што је мање кривичних прогона због злоупотреба и што је мање спољашњих санкција, то су људска права у бољем стању, под претпоставком да се иста сврха постиже унутрашњим санкцијама. Управо је то принцип који упућује на неопходност да се етика професије утврђује као примаран модел контроле осетљивих професија у демократском друштву.

Да би се градила динамика етичке контроле КОР служби, претходно се мора изградити одговарајућа, нормирана и документована, „званична” етика КОР професије, која може бити основа за самоидентификацију КОР службеника. Изградња такве етике је стручан посао за филозофе, али се већ на прелиминарном нивоу расправе може констатовати да у њој важну улогу мора играти концепција људских права као категорија која је присутна у међународној позитивноправној регулативи, али и која врши кључну функцију у етичком схватању сопственог КОР. Начин на који КОР службеник разумева људска права одређиваће и начин на који он доживљава сопствена ограничења у постизању професионалних резултата са тачке гледишта тих права. Та ограничења, када су етичка, ужа су од законом прописаних и постављају виши праг очекивања него сâм закон. У

оквиру закона могуће је поступати и неетично; у оквиру етичног поступања ретко је могуће поступати незаконито у једном у основи праведном друштву (ако закони нису намерно дискриминаторски или тоталитарни).

У етичком разматрању, међутим, и сама дефиниција специфична је у односу на дефиницију у другим контекстима. Класична логичка форма дефиниције позната је као семантичка структура која доводи у везу тзв. најближи виши род (*Genus proximum*) ствари која се дефинише и „специфичну разлику” која предмет који се дефинише издваја од осталих индивида које припадају истом роду (*Differentia specifica*). Ствар која се дефинише је *Definiendum*, док *Genus proximum* и *Differentia specifica* сачињавају *Definiens*, тако да комплетна структура садржинске дефиниције изгледа овако:

Практично посматрано, ова „логичка” дефиниција подразумева да, ако хоћемо да дефинишемо неку лампу у коју тренутно гледамо, онда треба да наведемо најближи виши род који укључује ствари битно сличне лампи (рецимо, „направа за осветљење”) и специфичну разлику у виду оних карактеристика које лампу издвајају од осталих направа за осветљење. Описани начин садржинског дефинисања представља феноменолошки идеалан приступ дефинисању ствари који, као што су то истицали филозофи од Аристотела бар до Лудвига Витгенштајна (Ludwig Wittgenstein), у неким случајевима није могућ. Аристотел је с правом инсистирао да разборитост подразумева да знамо колико прецизности можемо очекивати у појединим областима, закључујући да се у етици не може очекивати исти степен прецизности као у логици. Витгенштајн је писао да се ми оријентишемо у свету који видимо, у коме живимо, у свету који је он називао „сликом света”, тако што располажемо *довољном* (не и исцрпном) количином информација о некој ствари да бисмо могли *препознати* да се ради о тој ствари, при чему се многе од тих карактеристика налазе и као особине других ствари.

Такво препознавање није исто што и детаљно *знање*, јер оно захтева далеко мање информација и тачности. Да бисмо препознали шта је аутомобил довољно је да приметимо неколико основних карактеристика; да бисмо знали шта је аутомобил морамо разумети и начин на који он функционише. Витгенштајн је писао о томе да се описи ствари узајамно преклапају и да ми у свакодневном животу, фактички, у свом когнитивном функционисању, баратамо категоријама и описима ствари који би се у неким другим околностима могли примењивати и на сасвим различите ствари, а ипак смо у стању да препознајемо о чему се ради. Ми смо то у стању делимично захваљујући контексту, а делимично захваљујући томе што имамо довољно искуства да на основу парцијалних описа можемо ипак да проценимо шта је конкретно предмет нашег опажања и деловања.²⁷⁰

Када се размотри наведена основна логичка форма дефиниције, постаје јасно да није могуће дати тако прецизну и потпуну дефиницију људских права, не само зато што у различитим друштвима, а посебно у различитим културама, домен људских права варира, него и због тога што се њихова концептуализација мења кроз историју. Да бисмо „радили” са људским правима на етичком плану углавном је довољно препознавање. Управо у томе лежи значај категорије хумане безбедности. Реч је о једној обухватној категорији која омогућава да се и о људским, и о грађанским правима (а разликовање ове две категорије права је посебна и сложена тема за дефинисање) и о релевантним основним потребама, говори на истоветан, не нужно прецизан, али довољно препознатљив начин да се са њима етички „ради”, а да се избегне бескрајно настојање да се понуде прецизне дефиниције.

Етичке вредности

Из претходних разматрања може се видети да је етичко вредновање сваке врсте друштвене репресије (и радњи које су у вези са репресијом, укључујући обавештајну делатност) у суштини практично. То вредновање се заснива на процени резултата које нека јавна политика постиже у заштити оних вредности које грађани сматрају посебно значајним не само

²⁷⁰ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, превод David Francis Pears и Brian McGuinness, Routledge, London, 2001.

за свој грађански статус, него и за квалитет свог живота у демократској политичкој заједници, без обзира на то да ли би се у некој култури те вредности сматрале саставним делом људских права или не. Избор вредности за сваку политичку заједницу је делимично културолошки условљен, што ће рећи да је она парадигма вредности из које наступамо, онај цивилизацијски корпус из кога сагледавамо и своју грађанску ситуацију. У неким цивилизацијама сматра се потпуно примереним да се они који су оптужени за најтежа кривична дела, посебно они који су оптужени за акте тероризма, подвргну мучењу, на основу полазишта које се заснива на идеји да, ако чините најтежа кривична дела, тиме се лишавате одређених људских и грађанских права и дајете држави право да према вама поступа на начине који би се иначе сматрали неприхватљивим. То је иста она врста оправдања која, у западној култури, важи за укупну друштвену репресију, али у неким културама она омогућава и да се користе методе које су у западној култури бар номинално неприхватљиве. Познато је да су САД веома вредновале антитерористичко партнерство са Египтом током дуге владавине египатског председника Хосни Мубарака (Hosni Mubarak), због тога што су САД осумњичене за акте тероризма који су приликом ислеђивања били некооперативни могле да изруче египатској полицији, која је онда против њих користила методе као што су електрошокови, дуготрајно лишавање сна, пребијање, лишавање хране, што је доводило до информација од истих тих осумњичених. Американци су потом од египатске полиције добијали готов „обавештајни производ”, а при томе нису кршили, бар не директно и отворено, уставне норме и законе који забрањују да се у јурисдикцији америчких судова на територији САД спроводи мучење осумњичених. Слично је поступала и Велика Британија, па је после пада режима Моамера Гадафија (Moamer Gaddafi) у Либији пронађен велики број докумената који говоре о интензивној сарадњи британске службе државне безбедности са либијском полицијом, а посебно о изручењима либијских дисидената, са легалним боравишним статусом у Великој Британији, либијској тајној полицији, што је пракса позната под називом *rendition*.²⁷¹

У поменутих случајевима реч је о две различите културне парадигме и политичким структурама које се на морално проблематичан начин

²⁷¹ Richard Norton-Taylor, “What did ministers know about the Libyan rendition link?”, *The Guardian*, 5 September 2011, www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/sep/05/libya-rendition-ministers-mi5-mi6-gaddafi, 12/11/2012.

служе тим парадигмама као комплементарним средствима за постизање безбедносних циљева. Са тачке гледишта западног јавног мњења, рецимо у Великој Британији, сарадња са Гадафијевом тајном полицијом и незаконито изручење Либијаца који су од тог режима побегли у Велику Британију не само да је дубоко неморална; она у значајној мери делегитимише британску политичку структуру која стоји иза таквих поступака.²⁷² Појам хумане безбедности не би се могао схватати као истоветан када се имају у виду одговарајући ставови у доминантној култури у Египту с једне, и у Великој Британији, с друге стране. То значи да су и структуре легитимитета политичке власти у те две културе засноване на различитим вредностима: она власт у Великој Британији која се служи безбедносном логиком каква важи у Египту тиме урушава сопствени политички, па и грађански легитимитет. Ово урушавање је утолико драстичније што се ради о сарадњи са режимом и методама какве, како се показало, нису легитимне ни прихватљиве ни у Египту, него су, у суштини, криминализовано деловање ауторитарне државе противно моралним назорима друштва.

Сâма културна релативност суштинских вредности које композитно називамо хуманом безбедношћу не подразумева да неке културе не признају постојање људских и грађанских права; реч је просто о томе да је *садржај* појма људских и грађанских права у њима другачији од оног који је карактеристичан за западну културу. Сâм процес развоја моралних стандарда и вредности у различитим културама је, у основи, исти. Као што научници који су специјализовани за извесне области полазе од једног скупа претпоставки, које се сматрају емпиријски потврђеним у њиховим областима и које просто треба научити да би се на основу њих градила даља сазнања и истраживања, тако и они који руководе развијањем моралних парадигми једног друштва полазе од извесног когнитивног, сазнајног, искуственог капитала моралне свести, која је акумулирана и која се сматра прихваћеном, дефинишућом за

²⁷² Иако прикупљени подаци указују на то да су британске службе на описани начин сарађивале са Гадафијевом полицијом током владавине Лабуристичке странке и премијера Тони Блера (Tony Blair), чини се да је и Конзервативна странка подржавала ову праксу, јер нису забележени примери да је пракса, за коју се морало знати међу политичким естаблишментом, икада политички критиковане. Наведено према: Richard Norton-Taylor, "What did ministers know about the Libyan rendition link?", *op. cit.*

колективни морал дате заједнице. На основу такве моралне свести друштвена „елита” развија моралне стандарде.

Размотримо, на пример, стање које је довело до тога да европске земље укину смртну казну. Начело реципроцитета као принцип одмазде указује на то да би смртна казна требало да постоји као санкција за најтежа кривична дела која подразумевају узимање живота другом. Најмање једна, историјски врло утицајна, теорија праведности морално оправдава законску казну управо као одмазду (*ретрибуцију*) за учињено кривично дело.²⁷³ Пошто је начело поштовања вредности живота снажно изражено у систему вредности западне културе, временом се кристализовала једна пре свега морална, а потом и законска, цивилизацијска норма, а то је да се принцип реципроцитета примењује све дотле док не укључи одузимање нечијег живота, јер право на живот, у европском цивилизацијском контексту, превазилази право одмазде. Сходно томе, у европским кривичноправним системима у којима се примењује врло оштра одмазда за већину кривичних дела, чак одмазда која превазилази значај кривичног дела на први поглед (рецимо, вишегодишње казне затвора за прање криминалом стеченог новца, које су теже казне него оне предвиђене и за сâма дела којима се стиче такав новац), ипак не постоји смртна казна као казна директно реципрочна кривичном делу убиства. Строго логички посматрано, та пракса је недоследна и Кант би је назвао неправедном. Истовремено, са тачке гледишта *цивилизацијских вредности*, та недоследност је легитимна. Она је заснована на колективном ставу који је усвојен као културна вредност са значењем моралне парадигме, а то је да начело праведности засновано на реципроцитету није довољно важна вредност да угрози врховну вредност права на живот. Реч је о врло важном цивилизацијском достигнућу са далекосежним културним последицама за европска друштва.

Цивилизацијска условљеност важних друштвених вредности доводи и до разлика у модалитетима и начинима спровођења друштвене контроле, укључујући како казнену политику, тако и полицијски и обавештајни рад. Домен грађанске приватности такође је предмет цивилизацијски

²⁷³ Реч је о ретрибутивној теорији казне која се, у свом ширем деонтолошком руху, може трасирати историјски уназад бар до Канта и Хегела. Видети Aleksandar Fatić, “Hegelian Retribution Re-Examined”, *Philosophical Inquiry*, vol. XXIV, no. 3–4, 1996, pp. 30–48.

различитих схватања. Културне разлике, попут оних које се огледају у томе да ли ће жена у јавности носити мараму или ће ићи распуштене косе, да ли ће бити морално прихватљив секс пре брака или ће се то сматрати моралним прекршајем који се кажњава каменовањем, и сличне, имају своје еквиваленте и у вредностима које се одражавају на домен људске приватности. У западним либералним културама људска приватност је, пре свега, повезана са либералном политичком идеологијом и она се дефинише као индивидуална, лична приватност, рецимо као право грађанина да никоме не објављује своје мисли, намере и осећања. У неким другим културама, које су више комунитарне, засноване на моралу заједнице, а не на индивидуалистичком моралу, приватност се схвата другачије. Она је у таквим друштвима дефинисана, пре свега, као приватност *породичног*, а не личног живота. У неким традиционалним друштвима приватност је пре свега повезана са племенском припадношћу и клановским идентитетом, тако да је узајамна отвореност много већа унутар клана него између клана и остатка заједнице, на исти начин као што је, у већини друштава, узајамна отвореност унутар једне породице много већа него отвореност између породице и друштва у целини. У либералном друштву појам приватности је заоштрен, тако да је он пре свега право појединца. У комунитарним системима приватност је пре свега право или карактеристика групе која је блиска појединцу. У сваком случају, приватност као вредност постоји у свим друштвима; културне разлике у њеним схватањима и у поимањима њене заштите доводе до различитих облика друштвене контроле. Свака политика друштвене контроле, зависно од цивилизацијског контекста, подразумева равнотежу између потребе да се предузме друштвена акција према безбедносном проблему и потребе да се, у том поступку, оптимално заштити приватност грађана. Начин на који се те две потребе доводе у однос један је од суштинских етичких критеријума за процену квалитета обавештајних делатности у једном друштву.

Право, дужност и врлина

Етика јавне политике (а КОР спада у домен јавне политике, иако је по својим оперативним атрибутима тајан) поставља у посебно изражен однос појмове права и дужности. Од јавне политике се очекује да уважи и заштити извесна права. На плану КОР, реч је о правима грађана који су предмет КОР обраде, али и правима свих осталих грађана који могу,

директно или индиректно, постати предмет интересовања КОР службе. Ипак, пред јавне службенике се постављају императиви дужности. Они су обавезни да делују у предвиђеним ситуацијама, а процена квалитета њиховог рада укључује и процену ефикасности, то јест постигнутих резултата. Ова два очекивања могу бити, и најчешће јесу, узајамно супротстављена: од КОР службе се очекује да понуди квалитетан и високо употребљив обавештајни производ, али се истовремено очекује да не угрожава битна права, укључујући и право на приватност. И једно и друго очекивање имају морални предзнак: као што би КОР служба која масовно угрожава право грађана на приватност била посматрана као неетична, а можда и нелегитимна, тако би и она служба која би поштовала сва права из домена приватности, а не би постизала обавештајне резултате, такође била предмет етичког и легитимацијског преиспитивања. Стога се етика КОР службе конституише пре свега на основу два битна критеријума: 1) поштовања извесних категоричких права, као што је право на живот, и 2) остваривања што повољније *пропорције* између оптимално квалитетног обавештајног производа и минимално неопходног нарушавања приватности грађана. Као што се у међународном ратном праву оправданост неке акције мери пропорционалношћу војног циља који се њоме постиже у односу на предвидиве, пре свега цивилне, жртве, тако начело пропорционалности важи и за КОР делатност. У оквиру закона (а, подсетимо се, КОР је врста обавештајног рада који се за разлику од класичног обавештајног рада одвија строго у оквирима закона) могуће је повољније или мање повољно остваривати пропорцију између дужности да се постигну резултати и права грађана која се морају штитити. Стога је етика КОР виши и захтевнији ниво регулације него што је то сâм закон.

Описана пропорција између ефикасности и заштите права такође зависи од културног предлошка, али и од идеолошког предзнака друштвеног поретка. У неким друштвима праву на приватност се придаје пропорционално далеко већи значај у односу на захтев за ефикасном друштвеном контролом него у неким другим друштвима. То је посебно случај у либералним друштвима, у којима се, традиционално, право на приватност третира као „негативно право”, по појмовном моделу који је формулисао Исаија Берлин (Isaiah Berlin), један од родоначелника савременог либерализма: негативно право је право на слободу од мешања других, а не афирмативно право да се нешто чини у

односу на друге. У смислу права на приватност, оно је негативно јер се пре свега одређује као право на слободу од непозваног учествовања других у стварима које појединац сматра личним.²⁷⁴ Са идеолошке тачке гледишта посматрано, у етатистичким културама захтев за ефикасном друштвеном контролом традиционално има већи јавни значај него право на приватност: јавност у таквим системима тежи да ефикасно сузбијање криминала доживљава као већу корист него заштиту сопствене приватности.

Често се губи из вида, када се говори о људским правима и слободама, да су и права, и дужности у вези са *врлинама*. Количина права која неко ужива делом зависи од тога какав је морални статус те особе у заједници у којој живи. У већини заједница постоји нека врста доминантне културе и потреба које сви чланови те заједнице деле и на основу којих се закључује да ли је неки појединац више или мање вредан члан заједнице у смислу врлине, односно доприноса заједничким активностима и остваривања заједничких циљева. Реч је о перспективи која је комплементарна са традиционалним либералним схватањем друштва. Ово комунитарно схватање права и дужности на основу врлине полази од претпоставке да количина права која неко ужива у неком друштву зависи од тога коју количину друштвене врлине тај неко поседује. Неко ко је спреман да, примера ради, због своје државе или политичке заједнице добровољно оде у рат, требало би да, након завршетка рата, има неке повластице — извесна већа права него неко ко није желео да иде на фронт (уколико постоји могућност избора на било ком нивоу). У комунитарном друштву, ветерани као заслужни грађани имају извесна додатна права у односу на остале грађане. Због свести о њиховим заслугама за заједничке пројекте и интересе, за заједницу у широком смислу, у многим земљама се сматра обавезом државе да ратним ветеранима омогући неки додатни ниво социјалних услуга.

Постоје, наравно, и изузеци. Најлибералније друштво данас, оно у САД, не признаје ратним ветеранима неке посебно изражене повластице, па није реткост да ветерани постану бескућници, да немају право ни на какве социјалне услуге, те да, ако немају подршку породице (или немају породицу), самим тим немају ни било какву подршку друштва. Реч је о социјалној ситуацији која се врло често драматски портретише у медијима,

²⁷⁴ Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty*, op. cit.

у уметности, у филмовима или јавности, новинарству, као пример карактеристичног „хуманитарног дефицита” либералне демократије. У ствари, реч је о екстремној интерпретацији либералних начела друштвеног уређења, према којој права зависе од тога шта неко може да обезбеди за себе и за друге, сада и овде. Према тој, грубој интерпретацији, сваки грађанин се стално налази у активној утакмици са осталим члановима друштва за ограничену количину добара; он се такмичи за радна места, на самом радном месту, за стицање имовине, за проналажење животног партнера, за што боље место за живљење и практично за задовољење свих својих потреба. Уколико је неки грађанин, из било ког разлога, спречен да се активно и ефикасно такмичи, он онда, „природно”, доспева на друштвену маргину. Либерални идеал, чини се, заиста садржи хуманитарни дефицит ако се схвата на описани начин. У стварности, моралне интуиције које су на делу и у најлибералнијем друштву укључују извесне комуитарне рефлексе, који подразумевају да количина права није у целини дата унапред; она не проистиче само из чињенице да смо грађани неке државе.

Као грађанин, само на основу тог политичког или законског статуса, свако има извесна права: право на заштиту личне безбедности у јавности, право на правично суђење, право на слободу кретања, запошљавања и низ других животних пројеката. У либералном друштву, награде које очекујемо пропорционалне су нашим заслугама: у таквом друштву доминира меритократско схватање вредности. Истовремено, у дијахроничкој перспективи, заслуге би требало да се преносе кроз време: неко ко је показао висок степен друштвене врлине требало би да ужива извесна права и у будућности независно од тога да ли их је директно у том тренутку својим делима заслужио. Уколико је неко учествовао у рату за своју земљу, он не би требало, по завршетку рата, да поново, у сваком тренутку, мора да заслужи основне друштвене услуге, као што је здравствена заштита, социјална брига и место за живљење. Бар је на први поглед морално дубоко неисправно да један ратни ветеран годинама после рата буде у својој земљи бескућник. Реч је о комуитарним интуицијама које се позивају на свест о нечијој врлини, а врлина је у вези са друштвеним заслугама. Те интуиције донекле мењају и ублажавају значење екстремно либералног схватања меритократије. За разлику од конкретне заслуге која проистиче из такмичења, од „тржишне заслуге” неког добра или услуге, која је карактеристична за либерално мишљење, врлина, као карактеристична пре свега за комуитарно политичко и етичко мишљење, тежи да се простире кроз време; она је по

карактеру дијахроничка и може, у неком синхроничком моменту, бар на први поглед, деловати као да је у супротности са начелом меритократије. У ствари, врлина је супстрат меритократије распрострањен кроз дужи период у историји друштва и појединца.

Врлина у КОР служби

Савремени комунитаристички филозофи, попут Алистера Мекин-тајера, позивају се на схватања врлине у аристотеловској и томистичкој (Св. Тома Аквински) филозофској традицији.²⁷⁵ У тим традицијама, али можда још више у платоновском схватању етике, врлина је описана битним делом као карактеристика која зависи од друштвене позиције грађанина. Врлина војника се разликује од врлине лекара или музичара, као што се, идеално посматрано, и личности војника и сликара битно разликују. Када је реч о специфичним друштвеним врлинама које су повезане са професионалном етиком, перспектива је практично иста и данас. Специфичности појединих професија или друштвених делатности које немају статус професије диктирају особине појединаца и група које се тим делатностима баве. КОР професија није изузетак од тог принципа.

Већ смо више пута споменули да КОР подразумева бројне поступке који су неприхватљиви са тачке гледишта општег друштвеног морала. КОР оператива је по дефиницији преварно поступање; оно је углавном тајно; по својој суштини је великим делом супротстављено уобичајеним моралним интуицијама о томе како људи треба да се односе једни према другима. КОР оперативац лаже оне које истражује; он их прислушкује, манипулише, прати: понаша се према њима на начине који се, у савременом либералном друштву, сматрају непоштеним и нечасним. У свом професионалном својству, КОР оперативац чини многе ствари које су му као моралном субјекту у друштву, ван професије, забрањене. Сама та чињеница ствара велике тензије и за КОР оперативца као личност и за установљавање специфичне КОР професионалне етике у складу са основним начелима општедруштвеног морала.

Специфичности КОР професије у етичком смислу су израженије него у другим професијама. Примера ради, професионална етика

²⁷⁵ Alasdair MacIntyre, *After Virtue*, 3rd ed., University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2007.

војника, између осталог, подразумева врлину храбрости, која је у складу са општедруштвеним моралом, али у војничкој етици њој припада значајније место него у општедруштвеној етици. КОР оперативац ради користећи обмане; то значи да, када лаже, он добро ради свој посао ако вешто и уверљиво лаже; када манипулише онога кога истражује, он то треба да чини што ефикасније и одлучније. Реч је, међутим, о карактеристикама које би се, у општедруштвеном моралном контексту, сматрале сасвим дијаболичним; оне би се, доведене до крајње границе, сматрале поремећајима карактера. Шта то, онда, значи у смислу професионалне КОР етике, а посебно врлине која припада тој етици? Да ли то значи да врлина КОР оперативца подразумева да он има изражене дијаболичне особине и вештине, које, потом, добро потискује тако да оне не долазе до изражаја у свакодневном животу? У којој мери је такво морално и функционално подвајање личности уопште могуће?

Професионална етика КОР службе као да сутерише да је врлина КОР службеника да буде изузетно непоштен и талентован у свом непоштењу — да буде криптична и неискрена личност. Реч је о важној теми за *морално квалификовање појединих професија* и за процену могућности да те професије развију сопствену професионалну етику која би, у широком смислу, била у складу са општом друштвеном етиком. Морално квалификовање професија није непознато у друштвеној историји: постоје филозофски системи, али и широки друштвени контексти, у којима се поједине професије, иако функционално неопходне, сматрају морално проблематичним. Позната конфучијанска кинеска изрека да се „од доброг гвожђа не праве ексери, а добар човек не иде у војнике”, јасно говори о моралном ставу некадашњег кинеског друштва према војсци, иако је кроз читаву кинеску историју војска играла кључну улогу у одржању нације, стварању и променама граница државе, па и у одржавању империје. У многим земљама обавештајне службе се квалификују као морално проблематичне: „сарадња” грађана са КОР службеницима се сматра нечасном, а сарадници се третирају као „доушници” чији идентитет се брижљиво чува у архивама обавештајних структура не само да не би били компромитовани у оперативном смислу, него и да би се сачували од друштвене стигме. Тај феномен је посебно изражен у ауторитарним и недемократским режимима, али постоји и у демократским земљама. Већина грађана у једном либералном друштву данашњице вероватно би изабрала да нема никаквог контакта, а поготово не сараднички однос са било којом обавештајном службом своје земље, иако, можда, на општем плану сматра

те службе легитимним и потребним. Морална стигма проистиче из специфичности делатности које су, по свом опису, супротстављене друштвеном моралу и његовим вредностима.

Према нашем мишљењу, јавно схватање појединих професија као морално проблематичних или пак као непроблематичних зависи од јавног разумевања друштвене врлине. У друштвима у којима се поштује отвореност и искреност, КОР као професија ће неминовно носити једну количину моралне стигме. Та ситуација ће, међутим, бити значајно другачија у измењеној констелацији друштвених врлина каква би постојала у друштву које своје вредности развија великим делом из страха од драматичних претњи безбедности, као што су тероризам и организовани криминал. Држава коју такво друштво недри понекад се назива „безбедносном државом”.

Уопштено посматрано, безбедносна држава је она држава у којој репресивне и превентивне функције друштвене контроле бујају као резултат друштвеног доживљаја безбедносне угрожености, при чему друштво показује висок степен толеранције за државну репресију. Доминантну културу у двадесет првом веку у западним земљама карактерише изражен осећај претње од организованог криминала и тероризма, а тиме и висок ниво толеранције грађана за методологију која је карактеристична за КОР оперативу. Данас се говори о „новој безбедносној држави”, али и безбедносном друштву, за разлику од традиционалног либералног или комунитарног друштва. У безбедносној држави доминира безбедносни апарат, а у безбедносном друштву главни друштвени процес је онај који је нордијски теоретичар Оле Вивер (Ole Weaver) својевремено назвао процесом „секуритизације”. Секуритизација подразумева сагледавање свих друштвених процеса кроз призму безбедности: и оних који по суштини јесу безбедносно устројени, и оних који у ствари немају неке велике везе са безбедношћу. Када се процес секуритизације спроведе довољно обухватно и довољно доследно, кроз сав опсег друштвених процеса, онда се добија заокружена „безбедносна држава”. Када безбедносна држава секуритизује све оно што је засновано на другим вредностима као примарним референцама, онда то мора да утиче и на појам друштвене врлине.

У описаном случају поставља се питање о томе да ли је у безбедносној држави једнако важан принцип поштења, транспарентности, искрености, вредност фер односа државе према грађанину, као у либералној држави, или се и тај фундаменталан однос променио. Уколико постане довољно

обухватна, промена схватања кључних вредности доводи до тога да се суочимо са две супротстављене етике. Традиционална друштвена етика, с једне стране, заснована је на позитивним вредностима и на конструктивним односима међу члановима политичке заједнице, као што су солидарност, отвореност, поверење и искреност као морални идеали. Тој етици је супротстављена „антиетика”, која је карактеристична за репресивне службе: она укључује манипулацију и нетранспарентност државе према грађанину и његовој приватности. Уколико се процес формирања безбедносне државе схвати као неспорно доминантна и неповратна тенденција, онда је безбедносна држава можда знак урушавања традиционалног концепта друштвеног уређења. У том случају би професионална етика КОР службе била природан део једне сасвим измењене општедруштвене етике, а тај сценарио, из садашње перспективе, изгледа морално катаклизмично.

У описаним околностима бисмо дошли у ситуацију у којој морална територија на којој се крећемо уопште није уцртана на досадашњим мапама друштвених вредности; били бисмо принуђени да, говорећи Ничевим језиком, „превреднујемо” све традиционалне вредности. Проблем са таквим катаклизмичним сценаријом је, наравно, у чињеници да оног тренутка када превреднујете све традиционалне вредности у области морала, улазите у домен фактичког антиморала. Јасно је да то није мотивација КОР службе у начелу, те да је потребно ићи неким другим путем, који би отворио могућност да се врлина угради у етику КОР службе у непромењеном облику, тако да она остане могућна и за КОР службеника, као професионалца, и за КОР оперативца као члана друштвене заједнице истовремено. Свако подвајање појма врлине би моралну позицију КОР службеника чинило шизоидном. Стога је потрага за професионалном етиком КОР службе тако важна. Она се толико много односи на питања о људским и грађанским правима у композитном смислу који означава појам хумане безбедности због тога што је хумана безбедност у ствари мерило узапредовалости друштвене врлине у традиционалном, здравом смислу; она је нека врста кодификације врлине у сегменту примене овлашћења која проистичу из делегиране државне моћи. У оној мери у којој је једна професија више у стању да унапређује хуману безбедност, она је вероватно више у стању и да се усклади са концепцијама врлине које карактеришу општедруштвени морал.

Све наведено је изразито деликатно за етику КОР службе, и због тога у ствари трагање за овом врстом професионалне етике примарно припада домену *индивидуалног етичког резонувања* КОР службеника.

9

Етичко расуђивање криминалистичко-обавештајног службеника

Када је реч о етичком расуђивању КОР службеника, у пожељном случају, оно представља конкретну примену добро прихваћене професионалне етике. У непожељном случају, оно је резултат етичког nihilizma и песимизма, који, у суштини, омогућавају професионалне злоупотребе. Да би КОР службеник могао етички расуђивати на пожељан начин, он претходно мора бити добро упознат са довољно јасним и довољно корисним принципима једне установљене професионалне етике. У овом тренутку у Србији, таква професионална етика у формалном смислу не постоји, па је тема овог поглавља преиспитивање битних начела која треба да стоје у основи њеног формулисања.

У претходним поглављима већ је нешто речено о сврси професионалне етике, односно о томе зашто бисмо, ако поседујемо једну консолидовану, целовиту, теоријску етику, која би по својој принципијелности и по својој експланаторној снази требало да покрива целокупну област живота, градили посебне етике за специфичне професије. Због чега би требало да постоји етика за лекарску, полицијску, судијску и адвокатску професију и за јавну управу, ако већ постоји нека општа друштвена етика. Као што смо већ напоменули, један битан разлог за развијање специфичних врста професионалне етике лежи у чињеници да се приликом примене генералне етике од стране различитих професија наилази на тешкоће. Специфичности задатака и мисија појединих професија су такве да често стоје у супротности са општим духом морала и начелима етике једне заједнице, тако да је потребно да се изгради одређени систем моралних објашњења и норми које доводе у везу етичке принципе за појединачне професије са општедруштвеним етичким принципима. Са тачке гледишта морала

опшtedруштвене заједнице неприхватљиво је, примера ради, примењивати методе ислеђивања које укључују застрашивање и манипулацију, а које су суштински елементи криминалистичког рада, чак и независно од његове обавештајне компоненте. Професионалном етиком се, дакле, разјашњавају, у јавној сфери, три битна питања: 1) *зашто* је за посленика неке професије допуштено или му је дужност да поступа на одређени начин који је иначе недопустив за тачке гледишта друштвеног морала, 2) које су *границе* тог поступања, и 3) у каквој је *вези* та професионална етика са општом друштвеном етиком, односно на који начин се она, у својим суштинским принципима, *изводи* из опште друштвене етике. Већ на основу формулисања ова три питања јасно је да професионалну етику у садржинском и кодификованом смислу могу градити само професионални етичари, јер подразумева значајна и захтевна теоријска промишљања.²⁷⁶

Постоји, међутим, још један разлог за изградњу професионалне етике, а то је чињеница да и сама опшtedруштвена етика захтева допуне у специфичним ситуацијама за које не постоје типизовани нормативни одговори у опшtedруштвеном схватању морала. Измена друштвене праксе са променама околности друштвеног живота с времена на време отвара нова етичка питања. Професионалне етике, између осталог, настају због тога што се у процесима који карактеришу одређене професије појављују кризе, етичке и моралне контроверзе, које се не

²⁷⁶ Управо стога је изразито штетна раширена пракса да се изградњом етике професија баве лаици, као да је реч о некој врсти операционализације друштвене прихваћености професија, а не о правом, дисциплинарно јасно утемељеном етичком штиву. Примера ради, октобра 2011. године, чланови Савета Антикорупцијске агенције Србије, предложили су званично доношење Закона о организацији и интегритету професија, којим би се регулисали основни принципи професионалне етике. Овај предлог је, наравно, потпуно стручно бесмислен, јер је једна од основних особина етике да се не може регулисати законом, јер није предмет законских санкција, и управо се конституише као алтернативан начин регулисања понашања заснован на аутентичном „интернализовану” или прихватању моралних вредности, а не на законским нормама. Разлог за помињање те иницијативе на овом месту, међутим, у чињеници је да је ово пример лаичког приступа изградњи система контроле корупције заснованог на интегритету, који је, методолошки посматрано, супротан репресивној контроли која пре свега почива на законском регулисању. Етике професија се не могу адекватно изградити ван јасног дисциплинарног, стручног етичког утемељења и нипошто се не смеју градити на активистичко-генералистичкој основи која не задовољава стандарде струке.

могу разрешити применом општих етичких начела. Те кризе играју специфичну улогу зато што стварају неку врсту конвулзија и застоја у нормалном одвијању активности у оквиру професија. Рецимо, када се говори о генетици, појавила се потреба да се формулишу специфични етички принципи за генетски инжењеринг и за генетске експерименте, због тога што је, *prima facie*, постало очигледно да се појављују проблеми када је реч о клонирању различитих врста животиња, па и клонирању људи. Општи етички принципи могу донекле помоћи, мада, када се имају у виду различите стране проблема, постаје јасно да те принципе треба применити максимално фокусирано на одређену професију и на одређени проблем, те да је потребно направити специфичну, конкретно нормирану етику за генетска истраживања. Истовремено, таква етика може имати битног утицаја на поставке општедруштвене етике. Прихватање клонирања као морално оправдане методе лечења производи дубоке теоријске последице на плану опште етике, попут измењених принципа поштовања интегритета људског тела, поступања према умрлима и схватања улоге појединих органа и тела као целине у односу на људску личност. Та питања, која су врло слојевита, неће се нужно довољно уверљиво решити тиме што ће се прихватити морална оправданост клонирања органа, али ће то прихватање, ако до њега дође, отворити процес преиспитивања неких од уврежених етичких ставова на општем плану. Стога професионалне етике, али и примењене етике другог домена (попут биоетике, која није професионална етика у строгом смислу), поред тога што доводе проблематичне моралне ситуације у оквиру специфичних примењених области у склад са основним начелима општедруштвене етике, служе и као извор иницијативе и идеја за преиспитивање и евентуалну измену опште етике. Стога су оне, са тачке гледишта интегритета друштва, једнако значајне као и општа друштвена етика.

Застој који се, приликом настанка етичке дилеме, појављује у некој примењеној области или у некој професији веома је плодан, јер омогућава да се генеришу нови етички ставови и да се преиспитују вредности. У наведеном примеру дилеме о клонирању, с једне стране се застаје у генетским истраживањима и размишља о томе шта је оправдано и шта је морално исправно; спроводи се нека врста *преиспитивања савести* у поступку научног напретка. С друге стране, истраживања имају сврху и одређену моралну вредност у оној мери у којој могу довести до излечења

људи који су болесни, којима се могу узгајати органи путем клонирања, које њихово тело неће одбацити. Свака криза која се појави у деловању неке професије истовремено зауставља ту професију, како би се рекло, у „шинама”, у неком тренутку, али истовремено представља и развојни потенцијал за ту професију, односно прилику да се она подигне на виши ниво, да почне да функционише у равни која је регулисана јаснијим, дефинисанијим и употребљивијим етичким принципима. Описано схватање криза назива се *развојном теоријом кризе*.²⁷⁷ Развојна теорија кризе се може применити на низ области људског живота, а свакако се може применити на домен етике, јер етика као регулативан механизам понашања, пре свега као саморегулативни механизам како за појединца, тако и за групе, повремено долази у кризе услед чињенице да објективне околности у којима поједине групе раде у савременим друштвима која карактерише високо диференцирана подела рада повремено доводе до преиспитивања усвојених етичких принципа. Криза је, у таквим случајевима, почетак провере и валидације усвојене етике.

Паралела између психолошког и етичког, па и ширег методолошког оквира развојне теорије кризе је значајна због још једног кључног елемента — сличности између ситуација у којима наступају животне (у ужем смислу психолошке или филозофске) кризе значења и околности у којима долази до етичке кризе професија или специфичних

²⁷⁷ Развојна теорија кризе је посебно операционализована у дисциплини психолошке интервенције у личним кризама и служи као богат извор увида у то како се са клијентима може радити на томе да, иначе инхибиторне и онеспособљавајуће, личне кризе постану извори трансформације вредности и квалитетнијег личног развоја (или, као што се то популарно, иако нетачно, често каже „личног раста”, иако ћемо се овде чувати прогресивистичке претпоставке да је свака трансформација у времену знак неке врсте „раста” или „прогреса”). Обухватан извор текстова о овој врсти примене развојне теорије кризе је Karl A. Slakey (ed.), *Crisis Intervention*, Allyn and Bacon inc, Boston, 1944. Реч је о теорији која полази од претпоставке да личне кризе и кризе у доживљају стварности и себе самог на психолошком нивоу могу представљати узроке за неку врсту имплозије личности или за застој у развоју личности, а истовремено могу представљати и значајне прилике за убрзани развој личности уколико се на њих конструктивно одговори и уколико се сагледају њихови основни разлози. Ова друга могућност отвара пут да се у даљем поступању личности траже начини да се узроци који су довели до појаве криза елиминишу, односно да се створи ситуација која не допушта да се они појаве.

делатности. И у једном и у другом случају, кризе настају када су улози високи. „Криза је време када је ‘све у питању’. Раније методе за изналагање решења и управљање проблематичним ситуацијама доживљавају слом пред новим претњама и изазовима”.²⁷⁸ Потребна је нова перспектива на проблем или нови начин организације искуства који ће омогућити да се оно интегрише у живот у неком подношљивом значењу. Слично томе, кризе професије или делатности често наступају услед великих скандала који откривају слом методологија и уврежених система вредности пред новим изазовима. Изазови могу бити истраживачке или професионалне ситуације, политичке околности или промењени ставови средине у којој професије делују. Обавештајне професије су доживљавале различите кризе управо приликом избијања скандала који су указивали на њихове слабости, етичке контроверзе или недораслост акутним изазовима. Између осталог класична обавештајна професија у САД је доживела праву кризу после терористичких напада 11. септембра 2001. године, чије су знаке обавештајне агенције пропустиле да на одговарајући начин региструју, па је непосредно после те трагедије целокупна америчка обавештајна заједница структурно реорганизована, уз истовремене значајне промене методологије рада, које су, опет, донеле своје, нове проблеме. Криза, другим речима, настаје када нешто озбиљно није у реду са постојећим системом, када су улози високи, очекивања од система велика, а његове способности недовољне да на те изазове одговори. Тада се поставља питање слома система или његове реорганизације, на начин сличан реорганизацији искуства у животним или психолошким кризама. С једне стране, обавештајна заједница у САД, укључујући и класичне обавештајне агенције, као што је CIA, и агенције попут DEA (*Drug Enforcement Agency*), које се баве борбом против организованог криминала, доживеле су кризу легитимитета јер нису успеле да формулишу обавештајни производ који би помогао да се спречи 11. септембар. То је криза на доњем нивоу легитимитета: неспособност да се одговори основном безбедносном задатку. С друге стране, међутим, оне су, у периоду непосредно после терористичког напада, доживеле кризу на горњем нивоу легитимитета, јер је утврђено да су користиле мучење заробљеника да би добиле информације, а бројне обавештајне агенције широм света су биле

²⁷⁸ Karl A. Slakey (ed.), *Crisis Intervention*, op. cit., p. ix.

предмет скандала у вези са неовлашћеним или незаконитим прислушкивањем, све у намери да се постигне „критична предност” у односу на предмете интересовања обавештајних структура. Реч је о склоности агенција да прекораче стандарде добре праксе и границе уобичајено прихватљивог поступања да би се постигао безбедносни циљ. Обе кризе, у суштини, показују да са обавештајним апаратом нешто није у реду: његова регулација није адекватна, а корен тог проблема је вероватно у вредностима самог обавештајног система и начину на који се те вредности преносе службеницима и како се они према тим вредностима односе у свом свакодневном раду.

Криминалистичко-обавештајна етика и закон

Професионална етика подразумева један критеријум у регулисању понашања КОР службеника који је изнад нивоа регулисаног законом. Подразумева се да ће он поступати у складу са законом, али он то може чинити и на недовољно етичан начин; може недовољно смотрено разматрати околности и односе који постоје између различитих фактора ситуације у којој делује. У деловању КОР службеника увек је присутно питање процене до које мере треба да допусти да приватност грађана буде угрожена. При томе ова процена никако не сме бити само инструментална, заснована искључиво на размишљањима о томе шта ће бити најефикасније, јер обично је непропорционална примена овлашћења у начелу најефикаснија. Процена примене КОР овлашћења мора се руководити разматрањем пропорције између очекиване ефикасности примене неке мере и штете коју та мера наноси ширим друштвеним интересима. Управо у томе лежи главни смисао професионалне КОР етике: да се утврди и практично морално нормира пропорција између ефикасности и друштвене цене коју доноси ефикасност у примени неких, посебно осетљивих метода КОР.

По својој структури и методологији, расуђивање КОР оперативца у сваком конкретном случају мора бити композитно. С једне стране, оно мора задовољавати основни критеријум оправдања репресије заснован на претпоставци о рационалном консензусу. Тест за сваки поступак и сваку врсту стратегије у поступању КОР оперативца почива на идеји да би рационалан грађанин био принуђен да се сагласи са неком врстом поступања државе, јер би то било у његовом интересу као грађанина, мада не нужно у његовом интересу као конкретне особе која је у неком тренутку

предмет деловања КОР службе. Тај критеријум рационалног консензуса, као кантовски етички критеријум, припада домену деонтолошке етике, то јест етике која почива на одређеним супстантивним, садржајним, категоричким начелима, којима се регулише укупан домен међуљудске интеракције.

Истовремено са постављањем питања о томе да ли оно што чини представља нешто са чим би рационалан грађанин морао да се сагласи, КОР службеник мора имати у виду и утилитаристичке критеријуме за процену акција. Реч је о критеријумима који су засновани на калкулисању предвидивих последица неке радње. Када је реч о за друштво негативним последицама мера КОР, оне се у највећем броју случајева сагледавају у светлу критеријума пропорционалности: да ли корист која се постиже применом неке врсте технике, методе, приступа анализи или било које друге врсте тактике које примењује КОР служба битно превазилази негативне, односно штетне последице, које са извесном вероватноћом могу произаћи из таквог поступања за трећа лица или за друштво у целини. Реч је, да будемо прецизнији, о томе, да ли је друштвена корист од таквог поступања *битно већа* (не само већа у апсолутном смислу) од штете. Оперативна корист може бити незнатно већа од угрожавања поверења заједнице у полицију или у државу, али таква штета је у начелу сувише значајна да би била прихватљива. Другим речима, корист од примене потенцијално антагонизујућих метода КОР мора бити *несамерљиво* већа него могућа штета за недужна лица, грађане или друштвене односе. Свака професионална етика се конституише у овом међупростору између деонтолошких и утилитаристичких моралних норми.

Деонтолошка етика по својој природи има антрополошку димензију. То је етика која почива на претпоставци о томе да поступати морално у извесном битном смислу значи бити човек, да је морално деловање *конститутивно* за сâму дефиницију људског бића.²⁷⁹ У том смислу је

²⁷⁹ Реч је о традиционалној, кантовској концепцији деонтолошке етике, која је наглашено антрополошка у свом полазишту. Сâма структура деонтолошке методе и њен однос, као и заједничке карактеристике, са консеквенцијалистичком етичком методом предмет су посебних и специјализованих филозофских истраживања која превазилазе домен овог примењеног штива. Видети на пример: Karl R. Cordig, "Structural Similarities Between Utilitarianism and Deontology", *The Journal of Value Inquiry*, vol. 8, no. 1, March 1974, pp. 52–56; Gerald Gaus, "What is Deontology? Part One: Orthodox Views", *The Journal of Value Inquiry*, vol. 35, no. 1, March 2001, pp. 27–42.

деонтолошка етика универзална, јер представља суштинска етичка начела која су, рецимо, великим делом уграђена и у начела природног права као моралне потке позитивног права. Свака професија проистиче из инструментално условљене и узроковане поделе рада, а та подела рада је заснована на одређеним практичним потребама. Дакле, потребно је да се постигне извештан ниво безбедности, да се осигура оптималан ниво контроле насилног понашања, криминала, превара и оптималан ниво интегритета у пословању итд. Управо је то начелни разлог за постојање служби друштвене контроле — конкретно, у овом случају, репресивних служби чији један део, у широком смислу, сачињавају и КОР службе.²⁸⁰ Другим речима, потреба за тим службама, као и за већином других професија, пре свега је практична. Самим тим, у етичком регулисању њиховог рада није довољно држати се само деонтолошких моралних начела која су општа за сваку културу у широком смислу и која се, бар у оквиру културе, подразумевају за све људске делатности, него је такође потребно имати у виду практична ограничења која доводе у везу циљеве организација и професија са моралним принципима који карактеришу друштво.

Утилитаристичка етика као и већина етичких модела, бар до сада, развијених у западној филозофској традицији тежи да буде доминантно рестриктивна: та врста етике се у начелу заснива на ограничавању поступања које је иначе инструментално корисно. Рестриктивна етика подразумева да морална ограничења спречавају чињење извесних поступака који би иначе довели до задовољења потреба, али би угрозили шире друштвене интересе или морална начела. За постизање победе у рату би, рецимо, било корисно употребити бојне отрове ако их противник нема, јер би тиме штета нанета непријатељској земљи, укључујући и цивилно становништво, била већа, а самим тим и ратна предност онога ко бојне отрове користи би била већа. Међутим, пошто

²⁸⁰ Постоји и схватање према коме су КОР службе више превентивног и истражног него репресивног карактера, но природа њиховог деловања је суштински антагонизујућа за поверење јавности у државу: оне поступају тајно према грађанима, руководе се преварним методама и супротност су начелима искрености и добре информисаности у односу између грађанина и демократски уређене државе, па стога њихова функција, иако не укључује кажњавање, носи несводиву репресивну функцију; она врши репресију над извесним уобичајеним грађанским правима и легитимним очекивањима грађана. Стога се о КОР службама може говорити и као о репресивним организацијама.

употреба те врсте оружја нарушава извесне моралне интуиције о прихватљивом поступању које су широко присутне у савременој култури не само западних друштава, она се углавном сматра етички недопустивом (у ствари, забрањена је Женевским конвенцијама из 1948. године које регулишу ратно право).

Мада је рестриктивна етика доминантна, она није искључива форма ни утилитаристичке, ни деонтолошке, ни етике врлине. Постоји и такозвана етика дужности као афирмативна етика, која захтева да учинимо одређене поступке чак и онда када то иначе не бисмо учинили када бисмо имали у виду само сопствени интерес. Када је реч о домену етике који се односи на рад јавних служби она је готово у потпуности рестриктивна. Због врло опасних метода које употребљавају КОР службе, од кључног је значаја да професионална етика КОР садржи деонтолошку потку; она мора што директније почивати на основним моралним интуицијама заједнице, уместо да ризикује извођење закључака о моралној прихватљивости поступака из утилитаристичких калкулација које зависе од читавог мора детаља у конкретним ситуацијама. Другим речима, да би се очувала једноставност и примењивост такве етике, она треба да се готово сасвим састоји из ограничења у односу на поступке КОР службеника, укључујући и оне који су, сâми по себи, корисни у смислу инструменталне сврхе његове професије.²⁸¹

КОР службеник може поступати веома корисно у смислу својих задатака, може бити веома ефикасан, али он при томе може наносити већу друштвену штету него што је корист коју производи, тако што ће кршити принципе хумане безбедности, тиме што ће нарушавати поверење са заједницом, користити драстичне методе итд. У репресивном систему је могуће бити максимално ефикасан, а истовремено поступати етички

²⁸¹ Инструментална сврха КОР професије је да прикупља иначе недоступне информације чијом ће се употребом повећати вероватноћа за решавање или спречавање тешких кривичних дела. То, међутим, није једина, а ни главна, сврха ове професије. Њена шира сврха је да допринесе интегритету заједнице кроз заштиту грађана од криминала, али и кроз унапређење поверења грађана у државу. Стога се инструментална сврха увек мора мерити према томе да ли доприноси задовољењу опште сврхе или је са њом у нескладу. Није сваки поступак који је инструментално сврховит, да се још једном послужимо кантовским речником, истовремено у складу са општом сврхом КОР службе, јер може драстично угрозити ниво поверења грађана у државу, о чему је укратко већ било речи.

неприхватљиво. Професионалност у КОР служби никако се не мери ефикасношћу и само ефикасношћу, него способношћу да се дефинише и до краја поштује тај фини баланс између опште и инструменталне сврхе струке.

Улога теорије у етичком расуђивању криминалистичко-обавештајног службеника

Да би КОР службеник уопште могао примењивати професионалну етику која је заснована на сталном просуђивању и етичком резонувању које почива на моралној интерпретацији елемената конкретних ситуација у којима се налази, он мора располагати претходном теоријом. Расуђивање је могуће само онда ако постоји теорија која нам даје претпоставке за доношење судова и норме на основу којих ћемо процењивати сопствене поступке. При томе, не мора сваки КОР службеник усвајати исте вредности и исту теорију, али те теорије морају бити узајамно компатибилне и све морају бити прихватљиве са тачке гледишта ширег друштвеног морала. Постојаће, дакле, варијације у начинима на основу којих ће појединачни КОР службеници процењивати моралну валидност својих поступака. Оне могу довести до тога да један КОР службеник сматра да су неки поступци мање контроверзни него што ће то сматрати неки други службеник, али те разлике морају остати у подношљивим оквирима. Оне не смеју бити такве да сваки КОР службеник поступа непредвидиво са тачке гледишта неког другог службеника.

Компатибилност етичких схватања унутар КОР службе, па и унутар јавне службе уопште, не може се решавати искључиво унутрашњим нормама, актима и процедурама за поступање. Иако су такви приручници несумњиво корисни, они испуњавају своју функцију само ако већ постоји једна врста етичког образовања службеника која нуди различите теоријске опције за оријентацију у различитим ситуацијама, зависно од образовања и сензибилитета, али и корпоративног менталитета корисника, па и од њихове личне и социјалне историје. Све теорије и етичке перспективе понуђене као оквир за индивидуално расуђивање у контексту етике КОР морају бити изведене из општих карактеристика друштвеног морала. Стога је теоријска етичка обука саставни део квалитетне обуке КОР службеника (али и сваког другог јавног службеника), на исти начин као што је теоријска

образованост основна претпоставка за квалитетну аналитику КОР, о чему је било речи раније у овој књизи.

Професионална етика репресивних служби се развија, пре свега, искуствено. Она почиње као један систем који је заснован на општедруштвеном моралу и на нормама специфично прилагођеним потребама конкретне професије. Међутим, током акумулације искуства повремено долази не само до линеарних промена, у смислу да се норме професионалне етике прецизирају и побољшавају, него и до револуционарних промена, до онога што се може објаснити Куновом теоријом парадигми, о којој је било речи приликом разматрања анализе КОР. Врло често, у раду неке репресивне службе, а посебно службе обавештајног типа, долази до криза које доводе у питање целокупну етичку поставку норми на основу којих те службе делују. Класичан и најпознатији пример у новије време је пример терористичких напада на Њујорк и Вашингтон 11. септембра 2001. године, када се за целокупан систем норми на којима су почивале америчке обавештајне службе, укључујући и класичне обавештајне службе и унутрашње службе КОР типа, какве су неке службе унутар америчког FBI, показало да њихов начин рада, али и њихове етичке норме, више нису мерене ситуацији и да се морају мењати.

У конкретном случају револуционарних промена у организацији обавештајног апарата САД после септембра 2001, промене су биле у смеру *либерализације* етике и *спуштања* рестриктивних стандарда у примени овлашћења, уз *повишавање* профила афирмативних елемената *етике дужности* да се делује репресивно.

Примера ради, у америчком FBI постојало је упутство које се популарно називало „Дојчовим правилима”, а које је подразумевало да се не може користити новац из јавног буџета да се плаћају доушници из криминалног миљеа. Дојчова правила су забрањивала оперативцима FBI да новац, који иначе постоји у буџетима за оперативне сврхе, као што су лажна куповина дроге, деловање агената провокатора и сличне операције, користе за куповину информација од људи који су познати терористи или чланови криминалних мрежа. После напада 11. септембра, Дојчова правила, као један пре свега етички систем размишљања унутар обавештајних служби, укинута су, јер је констатовано да је претња коју тероризам, а једним делом и организовани криминал, представљају за јавност толико изражена да треба дати већу тежину ефикасности у борби против њих него етичким критеријумима који су засновани на транспарентности и легитимитету у

коришћењу буџетских средстава. Пошто се, како је тада наглашено у дебати у Конгресу којом је руководио посланик Саксби Чемблис, може претпоставити да нема сврхе плаћати за информације узорним грађанима који нису из криминалног миљеа, јер ти грађани, у начелу, немају информације о криминалним мрежама, закључено је да се убудуће допусти могућност да се новац из јавног буџета користи за плаћање услуга криминалцима.²⁸²

Од реструктурисања америчког обавештајног апарата који је започет после 11. септембра 2001. године Дојчова правила се више не примењују: спуштен је рестриктивни ниво једног аспекта професионалне етике да би се повисио степен инструменталне ефикасности контролне политике. Осећај угрожености код становништва који је настао после напада искоришћен је да би такво спуштање етичког нивоа обавештајних служби било прихваћено од јавности. Реформа обавештајног апарата и полиције после ових историјских терористичких напада довела је до сличне ситуације и са многим аспектима КОР. Либерализација употребе обавештајних метода, која је трајан тренд у полицијском деловању против организованог криминала и тероризма, такође је етичко, а не само оперативно питање. До последњих реформи америчког обавештајног система после 11. септембра сматрано је неприхватљивим да америчке обавештајне службе прислушкују грађане за које не постоји отворена и основана сумња да су повезани са кривичним делима. Реформом те регулативе допуштено је да се рутински прислушкују амерички грађани за које се претпоставља да могу, посредно или непосредно, бити извор информација о могућим терористичким нападима. Није реч о људима за које постоји основана сумња да су одговорни за неко кривично дело или да га планирају; то могу бити познаници особа за које се претпоставља да имају директне или индиректне везе са тероризмом, и друга повезана лица — њихови животни партнери, колеге са посла, комшије, рођаци и породични пријатељи. На описан начин се драстично повећава ниво ингеренција КОР, али и класичних обавештајних служби, што доводи и до последица за етику КОР. Већ смо навели принцип да КОР службеник мора у свом свакодневном расуђивању имати неки јасан критеријум, да тај критеријум мора бити композитан

²⁸² За детаљнија разматрања ове реформе и њених последица за реформу европских обавештајних структура, видети Александар Фатић, „Карактеристике новог безбедносног устројства Европе: усмеравање Западног Балкана”, *Војно дело*, том LXI, бр. 1, стр. 15–32.

(састојати се и од деонтолошких и од консеквенцијалистичких етичких мерила), те да такво расуђивање подразумева фино „вагање” различитих етичких теоријских елемената који формирају једну специфичну моралну слику. Та слика, у моралној свести КОР службеника, треба да омогући изградњу једног употребљивог етичког филтера који ће службенику омогућити да, у конкретним ситуацијама, у оквирима својих овлашћења и оперативног мандата, одлучује о томе какво је поступање морално оправдано, а какво је морално проблематично.

Основно полазиште за разумевање начин на који КОР службеник треба да размишља, да би такво расуђивање уопште могло бити стандардизовано и нормирано, бар у најширем смислу, представља усвојена етичка парадигма за КОР службу. У идеалном случају, КОР службеник би требало етички да расуђује тако што линеарно развија постојећу етичку парадигму; он је продубљује, разрађује и додаје јој нове информације, не мењајући њене основне принципе, нормативни садржај и снагу. Његова креативност у етичком смислу састоји се у томе да он учи да примењује постојеће етичке норме на нове ситуације, нове информације и нове изазове у којима се оне потврђују. Дакле, он не формира нове етичке норме; не мења њихов однос према општедруштвеном моралу, нити им додаје или одузима предзнак валидности, него просто учи како да развија моделе деловања којима одговара на различите ситуације, задовољавајући усвојене етичке норме своје професије.

Примера ради, ако је врховна етичка норма која је усвојена у КОР служби заштита права грађана и поверења грађана у државу, онда се подразумева да се користе минимална овлашћења да би се постигли оптимални циљеви у обезбеђивању неког безбедносног циља. Имајући у виду тај етички, али и оперативни императив, КОР службеник ће у сваком конкретном случају морати да процењује који ниво деловања је минимално неопходан за постизање оперативног циља. При томе, он мора водити рачуна и о интересима оних који имају директне или индиректне везе са конкретним случајем, дакле о интересима локалне заједнице, политичких партија на власти, људи који се могу наћи у неким мањинским групама које могу бити на удару репресивне политике и других повезаних лица, група или друштвених вредности. Узимајући све то у обзир, службеник одлучује шта је минимум примене овлашћења и *способан је да своју одлуку етички образложи.*

Од КОР службеника се, рецимо, тражи да предузима радње према неком субјекту који организује десничарске демонстрације против, рецимо,

геј параде или другог алтернативног друштвеног покрета. Тај КОР службеник, лично, прихвата десничарска уверења и има симпатије за десничарске организације и веома се вредносно и етички противи геј покрету. Он, дакле, из личне перспективе нема мотив да посебно агилно делује према десничарским организацијама. Истовремено, он има јасан мандат од своје агенције да поступа одлучно: да идентификује лидере десничарских организација, да сазна што више о њиховим намерама и плановима и да предузме све оне радње које су потребне да се понуди један завршен обавештајни производ, којим би се полицији омогућило да, рецимо, непосредно пре самог догађаја похапси све лидере десничарских организација. То је, рецимо, једна етички врло контроверзна мисија.

Шта би, у описаној ситуацији, било морално исправно за КОР службеника да уради? Рецимо да је усвојена етике његове службе заснована на принципу минималне употребе овлашћења за оптималне резултате. У том случају, он би пре свега настојао да методологија коју користи минимално угрожава права субјеката према којима делује. Дакле, он би избегавао пресретање телефонских и и-мејл комуникација, тајно праћење и сличне методе, већ би, коришћењем отвореног извора — изјава лидера десничарских организација у медијима, њихових отворених најава акција, њихових профила који су доступни конвенционалним полицијским каналима, у смислу ранијих осуда, чланства у различитим друштвеним групама и организацијама, настојао да изведе поуздане закључке о њиховој склоности ка насиљу. Имајући у виду не своје, него општеприхваћене друштвене узансе о томе шта представљају права хомосексуалних група, он ће, на описани начин, направити обавештајни производ који пружа *оптималне* могућности за процену у којој мери десничарске демонстрације заиста представљају претњу безбедности и које минималне превентивне акције би могле бити ефикасне у спречавању евентуалног насиља. Квалитетан КОР оперативац ће учинити све оно што је *неконтроверзно* са тачке гледишта методологије КОР; он ће просто настојати да своју вештину испољи тако да што мање људи буде изложено репресивном деловању, на основу професионалне процене где је и у којој минималној мери то заиста неопходно.²⁸³

²⁸³ Оптимални резултати, треба подсетити и на овом месту, нису максимални резултати. Чак и када би се радикалним методама могли постићи максимални резултати, уравнотежена јавна етика би сугерисала да је боље тежити оптималним резултатима уз примену метода које нису радикалне.

Минималистички схваћено превентивно деловање КОР најбоље показује како се примењује етичко резонување у репресивним професијама. На пример, обезбеђивање осетљивих догађаја у којима долази до узајамног контакта припадника различитих верских заједница, када се испољава верска нетолеранција или пак у којима долази до етничких сукоба и нереда, попут демонстранција „скинхедс” покрета или различитих друштвених група, врло је често толико политички осетљиво да КОР службе које припремају обезбеђење таквих догађаја добијају мандате да поступају на *горњој* граници овлашћења. То значи да користе *све* оно што ће *гарантовати* да не дође до испада, јер је политичка цена испада толико висока да се њоме, са тачке гледишта политичара, могу оправдати и модалитети примене овлашћења који нису минимално неопходни. КОР службеник ће у том случају осетити тензију између етичке норме да поступа на минимуму неопходних овлашћења и формалног захтева да поступањем обезбеди потпуно сигурно решење безбедносне ситуације. И у овом случају, његова лична морална ситуација почиваће на настојању да задатак који му је дат испуни на минималном нивоу коришћења овлашћења у *оквиру* оних мера које су му предочене. Ако му је, рецимо, наложено да формира обавештајни производ који ће омогућити полицији да спречи да дође до било каквог контакта између, рецимо, људи који демонстрирају испред неког верског објекта и оних који настоје да се са њима сукобе, он ће настојати да то учини тако што ће понудити информације које ће омогућити полицији да тај контакт спречи без хапшења лидера. У циљу постављања кордона, он ће анализирати географију града, правце којима се могу кретати поједине колоне демонстраната који ће се скупљати на одређеним местима. У сваком случају, он ће ставити нагласак на то да понуди обавештајни производ који природно упућује на мање репресивно поступање полиције: на усмеравање кретања људи, радије него на упадање у станове лидера појединих група; на затварање појединих саобраћајница, радије него на агресивно формацијско сукобљавање са демонстрантима итд. КОР у описаним ситуацијама је кључан за избор тактике коју ће полиција користити за испуњавање својих задатака. Стога је КОР службеник стратег поступања репресивних служби, када год је то репресивно деловање засновано на КОР информацијама, што би, наравно, требало да буде случај у свим озбиљнијим полицијским интервенцијама.

Зависно од тога какав је обавештајни производ који полиција добије, каква је врста и профил информације која сачињава тај производ, и какав

је предлог који је садржан у обавештајном производу, обликоваће се конкретна акција полиције. Стога и етика КОР оперативца подразумева довођење у узајамни однос различитих елемената: елемента мисије, елемента усвојених личних вредности, елемента морала заједнице и елемента једне дугорочне свести о томе да ће, пре или касније, КОР оперативац као члан друштва морати да живи са професионалним приступом и професионалном моралном оријентацијом које је усвојио. На извештајан начин, етика доводи у узајамни однос оно што службеник чини „током радног времена” са нормама који за њега важе и онда када не поступа у службеном својству. У том смислу, етика је дубоко индивидуална ствар. Она се не може у целости нормирати. Иако етика може и треба да буде регулисана правилницима којима се КОР службенику даје упутство за етичко резонување, такво упутство узима у обзир морал заједнице и битне консензуалне ставове заједнице о кључним вредностима, што тек омогућава дубински *друштвени легитимитет* деловања целе службе.²⁸⁴ Ни један правилник који обрађује различите типске ситуације не може бити потпуно исцрпан и управо у томе се у етичком смислу конституише значај индивидуалног просуђивања службеника. Етичка савест оперативца треба да буде стално охрабривана и подстицана етичким правилником, уместо да буде анестезирана тиме што ће се стално слати порука да је у реду све оно што је у складу са законом, правилима службе и што су надлежне старешине одобриле. Смисао увођења професионалне етике је стимулисање КОР службеника да самостално етички резонује, имајући у виду разнолике изворе етичких норми. Да би службеник могао адекватно етички да резонује, он мора имати „са чим да ради”, односно мора имати етички „материјал” који може да користи за етичку обраду ситуација у којима се налази. Тај материјал је етичко образовање службеника.

Етичко образовање за јавну службу, па и за систем КОР, треба да укључи општи преглед и што је могуће аналитичније разматрање етичких теорија и етичких система вредности који су релевантни за заједницу у којој КОР службеник делује. Револуције у етици КОР дешавају се онда када службе или оперативци констатују да су их промењене околности и ситуације са којима се раније нису сретали

²⁸⁴ Друштвени легитимитет није исто што и политички легитимитет: овај други се може испунити задовољавањем процедура, док први подразумева и поступање у складу са друштвеним вредностима. Стога је могуће за неко деловање институција да буде политички легитимно, а друштвено нелегитимно.

довеле у позицију да осећају да нешто фундаментално није у реду са начином на који приступају тим проблемима. Реч је о свести службеника, а понекад и целе службе, да их њихова обука није припремила за релевантне професионалне ситуације.

Погледајмо контроверзу о којој се данас расправља у јавности неких западних земаља, о томе да ли треба примењивати методе које су традиционално описане као методе мучења у испитивању терориста, ако су те методе неопходне да би се дошло до информација које омогућавају да се спрече озбиљне терористичке акције. Класична етика криминалистичких служби је таква да апсолутно забрањује примену било каквог мучења. Међутим, искуство је показало да терористи нису класични криминалци, да се они разликују од криминалаца управо по томе што њих не руководи логика користи и ризика, односно односа између користи које ће остварити кривичним делима и ризика да буду ухваћени и кажњени. Они су нека врста первертованих визионара, који су спремни да жртвују све за остварење неког идеолошког или религијског циља. У том смислу, штета која може произаћи из успешно изведене терористичке акције може бити потпуно несамерљива са било каквом традиционалном логиком која се односи на поступке криминалаца. Она може бити катаклизмична, и може довести до, рецимо, нуклеарне катастрофе, због тога што су терористи мотивисани резонима који измичу традиционалној полицијској обуци, рецимо резонима верског фундаментализма, идејом да свет не заслужује да постоји ако није устројен по принципу шеријатског права. У свим ситуацијама када долази до револуција, односно криза у примени етичких стандарда, дешава се дијалектика карактеристична за све промене парадигме (по Куновој теорији парадигми). Када се суочимо са неким новим искуством, које не одговара на поступке које смо научили као решења за типске ситуације, онда, пре свега, покушавамо да оно искуство које већ поседујемо, у овом случају оне етичке норме које су већ на снази и на основу којих већ дуже време делујемо, максимално растегнемо до њихових крајњих граница, тј. да до краја поступамо у складу са правилима која су већ „на снази” да бисмо видели докле иде максимална смислена употреба таквих правила. У случају етике КОР, реч је о максимално савесном придржавању усвојених и традиционалних етичких начела карактеристичних за либерални демократски друштвени поредак. Таква начела забрањују мучење као методу за долажење до

информација. Истовремено, одвија се један паралелан ток свести, који отвара могућност за алтернативне сценарије, за другачије методе.

Граничне ситуације

Термин „гранична ситуација” потиче из психологије, а његов творац је немачки психијатар и филозоф Карл Јасперс, који је овом синтагмом описивао животне околности које човека доводе у ситуацију да се опредељује за своје фундаменталне вредности и у којима се „ломе” његова кључна опредељења.²⁸⁵ У предстојећем одељку термин „граничне ситуације” употребљаваћемо за безбедносне околности у друштву које доводе у узајамни сукоб битне друштвене вредности, и тако „ломе” кључна опредељења заједнице: за безбедност или за друге вредности. Наш аргумент биће да, иако је безбедност једна од фундаменталних друштвених вредности, она није нужно базична ни најважнија вредност. Овај аргумент је емпиријски, а почива на идеји о томе да је слобода у либералним друштвима важнија вредност од безбедности. Та идеја није универзално прихваћена; напротив, постоји снажна социјалистичко-марксистичка традиција у психологији и другим друштвеним наукама која почива на „хијерархији потреба” чији је аутор Абрахам Маслов, а која сугерише да је потреба за сигурношћу једна од најосновнијих људских потреба, из чега проистиче и да потреба за друштвеном безбедношћу фундаира структуру вредности једног друштва одоздо.²⁸⁶

Класичан пример граничних безбедносних ситуација у модерним друштвима представљају терористичке акције. Стога се етичке дилеме повезане са нивоом оправданог обавештајног и репресивног деловања према терористима постављају у посебно израженој форми. Дилеме које проистичу из оправдане примене репресије према некоме ко можда поседује информације о томе када ће и где у неком великом граду бити детонирана експлозивна направа или ослобођен бојни отров, заснивају се делом на конфликту између рестриктивне етике и етике дужности.

²⁸⁵ Видети српска издања Јасперсових главних дела, укључујући *Духовна ситуација времена*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1987; *Филозофија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1989; и *Општа психопатологија*, Просвета, Београд, 1990.

²⁸⁶ Абрахам Маслов, *О животним вредностима*, „Жарко Албуљ”, Београд, 2001.

Рестриктивна етика подразумева да се примењује најнижи ниво репресије да би се постигао оптималан циљ; с друге стране, у граничним ситуацијама описаног типа етика дужности је посебно снажна, а она подразумева да се мора спречити катастрофа за велики број људи на практично сваки начин који је КОР служби на располагању, што подразумева и спремност на примену максималних овлашћења и свих расположивих средстава. Управо та врста етичке дилеме довела је до фактичког прихватања мучења као методе прикупљања информација од терориста у обавештајној заједници у САД после 11. септембра. Примена „вотербординга” (*waterboarding*) током испитивања осумњичених, која је била службено одобрена од америчког министарства одбране и за коју се и данас залаже бивши потпредседник САД Дик Чејни (*Dick Cheney*) била је широко прихваћена од америчких иследника на Блиском истоку.²⁸⁷ Методологија обавештајног деловања, и у контексту који превазилази област КОР (дакле када је реч о обавештајном деловању уопште, које укључује и класичан обавештајни рад) веома се разликује зависно од околности, нивоа етичких ограничења која се прихватају, али и обавештајних циљева. На пример, такозвани агресиван обавештајни рад, који укључује атентате и отмице, било да би се добиле информације, било да би се одговорило на неку безбедносну претњу, данас је већим делом напуштен, али неколико земаља га и даље сасвим отворено примењује.²⁸⁸ Једна од таквих земаља је Израел, а разлог за примену агресивних метода лежи у чињеници да у израелском друштву постоји висок степен слагања о томе да је безбедносна претња споља на високом нивоу, као и да је, делимично и због историје страдања јеврејског народа, израелској држави морално допуштено да примењује агресивније методе у спречавању евентуалних нових страдања него што би то иначе било случај. Донекле се може разумети чињеница да народ који је био жртва Холокауста

²⁸⁷ Чејни је био потпредседник САД од 2001. до 2009. године, до доласка председника Барака Обаме (*Barack Obama*) на чело ове земље. Када је реч о иследницима, специфично је за војску САД да испитивање осумњичених не спроводе припадници војне полиције нити оперативци који су их ухапсили (што је иначе уобичајено у цивилној полицији), него посебан кадар иследника. Управо су војни иследници спроводили „вотербординг” према осумњиченима за учешће у терористичким групама.

²⁸⁸ У случају када је реч о отмицама или атентатима да би се одговорило на неки безбедносни изазов, наравно, уопште се и не ради о обавештајном раду у правом смислу, него о одмазди или превентивним репресивним акцијама, али се оне обичајно сврставају у агресиван обавештајни рад.

у Другом светском рату агресивније реагује на безбедносне претње него неки други народ. У сваком случају, израелске обавештајне службе (а познати Мосад није ни једина, ни најконтроверзнија од њих) не презају од отмица потенцијално „безбедносно интересантних субјеката” не само у Израелу, него широм света, а о методама испитивања заробљених активиста Хамаса и других исламских покрета против којих Израел ратује не постоји довољно литературе ни документарне грађе која је доступна као отворени извор.

Разлог за морално оправдање метода које су неуобичајене и конвенционално изазивају отпор, попут „вотербординга”, лежи у моралном притиску да се, у неким околностима, брзо и поуздано постигну обавештајни резултати: спречавање терористичке акције је класичан пример. У тој врсти околности постоји склоност да се људска права заробљеног припадника терористичке групе занемаре и наруше, са циљем да се постигне значајан превентивни циљ. Вероватно би већина обавештајних служби демократских земаља подвргла заробљеног терористу физичком насиљу да би на време добила информације о месту и начину детонирања нуклеарне бомбе у неком великом граду или ослобађања хемијског оружја према цивилном становништву. Начин на који размишљамо о моралним императивима такав је да подлеже хијерархији важности појединих права: у свести већине људи право на живот хиљада цивила и деце толико је изражено да оправдава нарушавање права на живот и достојанство терористе који можда поседује информације којима би се животи цивила могли сачувати. Та хијерархија права је, међутим, сама по себи проблематична и доводи до потенцијалних моралних притисака након самог догађаја. Убиство или мучење терористе, чак и ако се на тај начин заиста постигне значајан безбедности циљ, остају морални проблем за обавештајне или КОР оперативце који су то убиство или мучење извели, ако се ради о иоле морално интегрисаним особама. Уколико су, примера ради, постојали сви рационални разлози да се претпостави да би се, таквим поступањем, могла спречити нека тешка терористичка акција, а она ипак није спречена, или се, упркос свим разлозима за веровање да их поседује, показало да терориста није поседовао потребне информације, морални притисци након његовог подвргавања мучењу су још већи. Проблем са практичном применом хијерархије људских права у односу на околности је у чињеници да људска права увек остају људска права, а да

инструментално оправдање њиховог кршења само тренутно, или привремено, може донети морално олакшање: убиство заробљеног човека или његово мучење, без обзира на инструменталну мотивацију, супротно је елементарним категоричким моралним нормама које су код већине људи дубоко когнитивно, али и емотивно, интегрисане у личност. Реч је о категорији морала која се у литератури често назива „интуитивним моралом”, а промена те врсте морала захтева велики напор и значајно време.²⁸⁹

Мада је са оперативне тачке гледишта војске и неких других служби са обавештајним функцијама интуитивни морал можда препрека за ефикасно извршење задатака, управо је та његова инхибиторна функција суштински важна за вредносне оквире у којима се етика и конституише као нормативни и регулативни систем. Смисао етике лежи у томе да људско понашање у уређеном систему буде максимално регулисано са тачке гледишта унутрашње моралне санкције; да људска савест — и у оквиру професије, и у другим контекстима живота — буде довољно уређена и интегрисана са моралом заједнице, тако да увек постоји одговарајућа унутрашња морална санкција која ће пратити сваки морално контроверзан поступак.

У радикално промењеним ситуацијама, које изазивају такозване револуције парадигми у разумевању појединих проблема, као што је често случај са околностима терористичке претње, које доводе у питање традиционална ограничења у поступању према осумњиченима или потенцијалним починиоцима, установљена унутрашња морална санкција долази под притисак нових правила. Протоколи поступања који допуштају либералнију примену обавештајних метода, на пример,

²⁸⁹ Постоје документована искуства која показују да чак и у ратним ситуацијама војници који нису посебно психолошки припремљени избегавају да пуцају у непријатељске војнике. Данас се највећи део војничке обуке састоји управо из припремања војника да убију, а да после тога остану психички интегрисани. То се посебно односи на обуку јединица за специјалне операције чији задаци подразумевају убиства и нападе на противнике који су често, по формалном статусу, цивили и углавном у ситуацијама у којима непријатељ не очекује напад, дакле у којима не постоји атмосфера борбе, већ околности више личе на убиство. Иста врста интуитивног морала, који је инхибиторан, важи и за мучење противника. За ауторитативну студију о проблему узимања туђег живота код обичних војника видети David Grossman, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, Back Bay Books, New York, 1996.

представљају изазов за савест КОР службеника који је навикао да поступа конзервативно у оквиру ранијих рестриктивних норми у примени специјалних истражних техника. Тамо где је раније било незамисливо да се нека особа прати или прислушкује без низа претходно задовољених услова и добијених различитих одобрења, данас је то често могуће чинити са минимумом одобрења и само на основу сумње на припрему терористичке акције. Таква „либералност” у примени обавештајних техника, с једне стране, олакшава оперативни рад КОР службе, али истовремено, с друге стране, озбиљно угрожава моралне основе КОР и ствара неку врсту неосетне конфузије у моралном вредновању службеника. Померање границе морално прихватљивог и законски допуштеног поступања, ако није праћено јасним нормама и образложењем промене тих норми, може имати ефекат релативизације самих моралних ограничења. Управо у таквој релативизацији лежи највећа опасност за морални поредак и за могућност изградње и опстанка једне друштвено прихваћене, оперативно корисне и логички кохерентне професионалне етике КОР.

Могућност моралног релативизма

Морални релативизам се може појавити у било ком моралном поретку, и на први поглед може имати два различита облика: као „нормативни релативизам” или као „релативизам у моралном просуђивању”.²⁹⁰ Нормативни релативизам подразумева да није јасно или се не схвата као једнозначно обавезујући принцип, разликовање између морално прихватљивог и морално неприхватљивог, између вредности којима треба тежити и оних које треба избегавати. Другим речима, није јасно утврђено шта је исправно, а шта није исправно поступање. Последица таквог релативизма је да се морални значај који се придаје појединим поступцима и одлукама мења од околности до околности, а једна у основи црно-бела слика, која је основа за сâмо онтолошко разликовање добра и зла, прераста у низ све суптилнијих нијанси сивог, тако да, као коначан резултат, фактички свака одлука или поступак могу постати морално оправдани. Реч је о структурном

²⁹⁰ Видети John Tilley, “Two Kinds of Moral Relativism”, *Journal of Value Inquiry*, vol. 29, no. 2, June 1995, pp. 187–192.

урушавању морала као основног унутрашњег регулативног система за људско понашање.

Друштва која су склона нормативном релативизму то обично чине прогресивном либерализацијом свих забрана: као што је некада промискуитет био предмет моралне осуде, а данас се сматра људским правом и доменом приватности који не подлеже легитимном моралном просуђивању друштва, тако је некада интегритет личности полицајца био битан елемент његове квалификације за тај посао, а данас се, углавном, сматра да се професионална процена у раду полицајца мора строго одвајати од процене њега као приватне личности. Морална релативизација је тенденција урођена либералном друштву, па је стога нормативни релативизам хронична бољка демократских институција, које у свом легитимитету зависе од јавне подршке, а у природи је јавности да подржава и прихвата попуштање свих врста стега, па и оних моралних. Када је морални релативизам посебно изражен, и када се ради о етици служби које, по својој вокацији, могу битно угрозити виталне интересе грађана и друштва у целини, онда постаје алармантан проблем.

Друга врста моралног релативизма, релативизам у моралном просуђивању, подразумева да, иако се јасно зна шта је исправно, а шта није, поједине радње се недовољно јасно *квалификују* као исправне или неисправне. Другим речима, вредности су јасне, друштвени морал је јасан, али се конкретне одлуке и поступци нерадо, нејасно или недовољно оштро доводе у везу са тим вредностима. Резултат је, у пракси, сличан последицама нормативног релативизма: унутрашњи капацитет морала као система норми да ефикасно регулише понашање се смањује, а све више морално неприхватљивог садржаја се фактички легитимише као морално прихватљиво. Последица је, поново, конфузија у моралној логици која отежава прихватање норме као разумне и оправдане и сналажење у морално тешким ситуацијама.

Према нашем мишљењу, ово разликовање два типа релативизма у пракси је неодрживо, што ћемо кратко настојати да покажемо. Но, пре преласка на дискусију, треба направити још једно битно појмовно разграничење моралног релативизма од различитих ситуационих ограничења која, опет на први поглед, могу деловати као морални релативизам, иако то у аутентичном смислу нису.

Да би се прави морални релативизам о коме је реч, и који је структурно опасан за етику, добро разумео, корисно је разграничити га од „ситуационог

релативизма”, који је мање опасан и уобичајенији. Ситуациони релативизам подразумева да се једна иста радња или одлука може различито морално квалификовати зависно од околности у којима се предузима. Примери таквих ситуационо релативних ситуација су безбројни, а можда је најпознатији пример аустралијског утилитаристичког етичара Џека Смарта (Jack Smart) о жртвовању једног да би се спасли многи. Сمارт сугерише да замислимо ситуацију у којој смо, као туристи, залутали у неки удаљени крај у коме влада грађански рат, те да смо набасали на село у коме су војници управо постројили групу цивила да би их стрељали. Видевши странца, официр који командује војницима, из чисте забаве, предложи да странца, то јест ми, одабере једног цивила из групе који ће бити убијен, у ком случају ће остали бити пуштени. Избор је на нама.

Особа која је добро морално интегрисана у описаној ситуацији суочила би се са низом нормативних и проблема у етичком просуђивању, на различитим нивоима. На једном нивоу, преузимање одговорности за убиство једног човека, о чијем животу не знамо ништа, само из утилитаристичких разлога да би се сачували остали, представља велики изазов за индивидуалну савест. Постоји и могућност да одбијемо да учествујемо у злочину на било који начин, препуштајући потпуну одговорност за њега аутентичним починиоцима, то јест војницима. С друге стране, такав сопствени морални пуританизам нас излаже критици за прекршај неделовањем: у могућности смо да спасемо већину потенцијалних жртава, а ми бисмо, прихватањем овог курса деловања, ту могућност одбацили.

На другом нивоу, ако смо утилитаристи, морални принцип којим се руководимо је остваривање укупног највећег добра за највећи број појединаца. У том случају, морални избор је јасан, и подразумева прихватање изазова и жртвовање једног насумично изабраног човека.

На трећем нивоу, описане околности су нас довеле у ситуацију да фактички одбацимо свој лични морал због спољашњих ефеката наших одлука: иако наш морал може сугерисати да никада не „упрљамо руке” покушајима да исправимо неправду око себе, јер неправда је свуда, и настојањима да се одустаје од фундаменталних личних моралних начела да би се она исправљала, у крајњој линији, постиже се напуштање личног морала, док се у спољашњој стварности, у коначној суми, мало тога мења, описана ситуација нас принуђује да лични морал оставимо по страни и спасемо што је више могуће људи у тренутној ситуацији. У сваком

случају, постоји низ различитих перспектива из којих је могуће сагледавати описану ситуацију.

Иако је сам пример врло упечатљив, ова врста релативизма представља ситуациони релативизам, који није аутентичан морални релативизам. У описаном примеру није реч о томе да ли је исправно сачувати људски живот, шта је злочин а шта спречавање злочина, које су релевантне вредности и какав је однос појединачних одлука и поступака са моралом који личност прихвата. Реч је само о томе да различите одлуке могу бити различито морално оправдане, зависно од моралне теорије и система норми које појединац прихвата, а у светлу околности у којима је одлука донета. Потпуно је јасно да морално оправдање избора једног заробљеника да би се спасли остали не представља релативизацију вредности људског живота, нити сугерише да би било оправдано, у другим околностима, стрељати једног човека. Околности логично сугеришу морално оправдање поступка који би, без тих околности, био једнозначно за моралну осуду. У томе је суштина ситуационог релативизма.

Нормативни морални релативизам се може технички формулисати на начин како то чини Џон Тили (John Tilley):

За различите људе могу да важе различити крајњи морални захтеви. Другим речима, за сваку особу А, за коју важи изврстан скуп коначних моралних захтева, може постојати особа Б, за коју важи сасвим различит скуп моралних захтева.²⁹¹

Релативизам моралног просуђивања, према Тилију, може се формулисати овако:

Сваки морални суд који прописује или препоручује да особа А поступи на начин Д — на пример, „А треба да учини Д”, или „Било би морално исправно да А учини Д” — исправан је само ако А поседује неко својство П које је „не-универзално” (специфично); другим речима, ако постоји особа Б која нема то својство — дакле, особа за коју исти суд (рецимо, „Б је у моралној обавези да учини Д”) није исправан.²⁹²

²⁹¹ John Tilley, “Two Kinds of Moral Relativism”, op. cit., p. 187; такође Thomas Nagel, *The Possibility of Altruism*, Princeton University Press, Princeton, 1970, поглавље 2.

²⁹² John Tilley, “Two Kinds of Moral Relativism”, op. cit., p. 187.

Да бисмо били потпуно прецизни, Тили у даљем тексту реформулише овај исказ на следећи начин:

Особа је у моралној обавези да учини Д само ако та особа има специфичну особину П која је не-универзална, што значи да може постојати друга особа која нема ту особину, и за коју, према томе, не важи морална обавеза да учини Д.²⁹³

Други исказ је кориснији и логични исправнији, јер сутерише само да постоје различите особе за које важе различити морални захтеви, а не, као у првом исказу, да морални захтеви за једну особу важе *само ако* постоји нека друга особа за коју они не важе. Реч је, наизглед, о техничком филозофском разликовању, али оно производи веома значајне практичне последице. Размотримо сада како се нормативни релативизам односи на КОР етику.

Када говоримо о нормативном релативизму, онда је јасно да за КОР службеника док поступа у службеном својству важе у извесној мери различити морални обрасци него за обичног грађанина, то јест да се норме професије, иако морају у целини бити у конструктивном односу са општедруштвеним моралом, могу битно, а у неким случајевима и сасвим радикално, разликовати од норми које регулишу поступање обичног грађанина. О томе смо већ довољно рекли у претходном разматрању, а и разлика је сасвим очигледна када се има у виду које радње предузимају КОР службеници док поступају у службеном својству. Дакле, за сваку особу А (обичног грађанина) може постојати особа Б (КОР службеник), за коју важе различити морални захтеви.²⁹⁴

На први поглед, техничка формулација нормативног релативизма неспорно се односи на однос између етике КОР и уобичајене етике за грађанина једног политичког система.

Размотримо кратко формулацију релативизма моралног просуђивања. Особа (КОР службеник) је у моралној обавези да учини Д (рецимо, да постави прислушни уређај у нечији стан, јер је реч о потенцијалном терористи који припрема детонацију бомбе), само ако та особа има

²⁹³ Ibid., p. 188.

²⁹⁴ У Тилијевој формулацији се, с добрим разлогом, помиње реч „крајњи” (или „коначни”) морални захтеви, која представља саму суштину моралног релативизма, те ћемо се њој ускоро вратити са пажљивом дискусијом.

специфичну особину П, која је не-универзална (да је КОР службеник, чији је посао, између осталог, да спречава терористичке нападе), што значи да може постојати друга особа (обичан грађанин), која нема ту особину (није КОР службеник) и за коју, према томе, не важи морална обавеза да учини Д (да некога прислушкује).

Прва формулација сугерише да за КОР службеника важе различите моралне норме него за обичног грађанина, а друга да КОР службеник има, у различитим конкретним случајевима, различите моралне обавезе од обичних грађана. Другим речима, реч је о исказу који се у логици назива „таутологијом”, то јест исказом који је у сваком случају тачан: ако за две особе важе различите моралне норме, онда ће у различитим конкретним случајевима те особе имати различите моралне обавезе. Иако морална норма није синоним за моралну обавезу, обавеза произлази из норме, па различитост норми логички *имплицира* различитост обавеза. Стога, у логичком смислу, исказ: „За КОР службеника важе различите *норме* од оних које важе за обичног грађанина и у различитим конкретним случајевима за КОР службеника важе различите *обавезе* од оних које важе за обичног грађанина”, представља тзв. аналитички исказ: у првом делу, који говори о нормама, *логички је већ садржан* други део, који говори о обавезама у конкретним ситуацијама. Пошто аналитички искази нису информативни у смислу да утврђују неко стање или чињеницу који су фактички такви, али би логички могли бити и другачији, него само констатују логичку повезаност две или више чињеница која једна другу подразумевају, само разликовање између првог и другог дела исказа није у практичном смислу ваљано. Нормативни релативизам се, у нашем контексту, не разликује суштински од релативизма моралног просуђивања.

Вратимо се сада на појам „коначни” или „крајњи” у формулисању појмова моралних норми и моралних обавеза. Искази наведени у односу на наводни нормативни релативизам и на релативизам у моралном просуђивању који описују разлику између моралне ситуације КОР службеника и оне обичног грађанина, суштински, и не представљају морални релативизам, из простог разлога што је КОР професија једна од друштвених делатности које, по нужности друштвене организације, деле суштинске или „крајње” друштвене вредности са свим осталим деловима друштва. Разликовање моралних норми професионалне етике КОР од норми уобичајених за свакодневни живот обичних грађана не

представља суштинске разлике у друштвеним вредностима, него просто различите практичне моралне захтеве који проистичу из специфичности професије, која, у „крајњем” или „коначном” смислу, служи истим оним друштвеним вредностима које заснивају и уобичајени морал грађанског друштва. Специфичности у етици КОР у односу на свакодневне моралне норме, дакле, нису морални релативизам, иако тако могу изгледати на први поглед. Оне се, међутим, могу *претворити* у морални релативизам.

У својој расправи, коју сматрамо значајним аналитичким доприносом разумевању етичког релативизма, Тили долази до сличног закључка, а то је да се нормативни и релативизам моралног просуђивања тешко могу практично, па и доследно теоријски, разликовати, али настојећи да одбрани то разликовање он аргументише да оно може опстати ако се напусти идеја да сви људи имају нека основна морална начела. Другим речима, Тили сматра да се мора допустити могућност да моралност није део људске рационалности, те да је та претпоставка, од које филозофи уобичајено полазе, у ствари наслеђе рационалистичке филозофске традиције.²⁹⁵ Према његовом мишљењу, бити рационално интегрисано људско биће не подразумева било каква коначна морална начела: човек може бити интегрисан члан друштва и истовремено бити потпуно аморалан. У том случају, могуће је да, рецимо, за аморалну особу не важе „коначне” моралне норме које прихвата морална особа, али да се за поједине њене поступке ипак може, са тачке гледишта друштвеног морала, тврдити да су морално оправдани или неоправдани. Могуће је, на пример, да за некога не важе никакве моралне норме на нивоу личности, ако се допусти могућност аморалне рационалности члана друштва, али да се за његове поступке, рецимо за крађу, превару и различите манипулације, ипак може исправно тврдити да су морално недопустиви. Мишљења смо да је реч о једном теоријски исфорсираном аргументу који, у строго логичком смислу, стоји, али нема практичан значај јер је његова основна премиса практично неостварива: не видимо никакву могућност да се допусти друштвена рационалност која је лишена морала, из простог разлога што се друштво конституише око вредности, а не само око привремене фактичке заједнице засноване на задовољавању основних потреба. Када друштво не би руководиле

²⁹⁵ Ibid., стр. 191.

основне вредности, чак иако су оне суштински засноване на заједничким потребама (рецимо, на потреби за сигурношћу, што, између осталог, сугерише и теорија друштвеног уговора, коју смо у ширем смислу, на другом месту, иначе, критиковали као генеричко објашњење друштва), онда би друштва настајала и нестајала у кратким периодима и не би била у стању да изграде заједнички идентитет, културу, менталитет, солидарност и низ других специфично друштвених, а функционално високо вредних, заједничких особина и практичних оријентација.²⁹⁶

У светлу овог закључка постаје јасно у чему лежи опасност од правог моралног релативизма КОР професије. Због низа практичних разлика између норми професионалне етике и свакодневног морала, ако се изградња и примена професионалне етике КОР не спроводи строго професионално и пажљиво, од стране етичара, а не полицијских службеника, ако се не надзире и ако није праћена сталним етичким саветовањем и обуком, постоји значајна могућност да она у пракси прерасте у неку врсту ничеанског „превредновања друштвених вредности”. Ничеов нихилизам, одбацавање друштвених вредности, обзира и колективног морала, у ствари је деветнаестовековна верзија Тилијеве претпоставке о могућности потпуно аморалног, а ипак рационалног, друштвеног актера.²⁹⁷ Практични прерогативи КОР службеника да у службеном поступању, без моралне осуде, одступа од свакодневних моралних норми, ако нису праћени професионалним стандардима у обуци и саветовању, који морају бити стална обавеза за КОР службе, могу довести до одбацавања свести о сопственој подложности општедруштвеном моралу у целини, како током службеног поступања, тако и ван њега. Реч је о феномену који је добро познат у пракси, да припадници професија са посебним овлашћењима, поготово у кризним периодима за безбедност и када имају моралну подршку јавности за максималну примену својих овлашћења, почињу себе да доживљавају као друштвене актере који су изнад уобичајеног морала, па и изнад закона; ова позиција је функционално идентична позицији аморалног друштвеног актера. Тек то је прави морални

²⁹⁶ Aleksandar Fatić, “What has Happened to Firstborn Social Theory: The Social Contract?”, *South-East Europe Review*, vol. 10, no. 3, pp. 121–131.

²⁹⁷ Примера ради, видети српска издања Ничеових програмских дела у овом контексту: *Генеалогја морала*, Графос, Београд 1986 и *С оне стране добра и зла*, Графос, Београд, 1983.

релативизам, који је, када наступи у КОР служби, погубан за укупно стање друштвене безбедности у најширем смислу хумане безбедности: такав КОР службеник, или КОР служба у целини, представља неупоредиво више претњу за хуману безбедност него инструмент њеног унапређивања. Стога је изградња морално реалистичне професионалне етике КОР не само потреба развијене демократије, него пре свега функционална неопходност са тачке гледишта хумане безбедности.²⁹⁸

Етичка саморегулација

Специфичност етичке регулације поступања огледа се у чињеници да је реч о саморегулацији. Могућност спољашње осуде или санкције је, пре свега, врло ограничена, јер ако постоји казна, онда регулација понашања више није строго морална, него репресивна. Репресија се огледа пре свега у могућности негативног вредносног суда према нечијем поступању који долази од „важних других”, то јест од блиских колега, чланова породице, пријатеља — у целини, од људи који су појединцу важни, а не од државе као релативно апстрактног колективног субјекта.

Бројне су предности саморегулације у односу на спољашњи надзор. Њоме се, пре свега, избегава кажњавање, чува се интегритет целе службе, јер се она мање излаже пажњи јавности, а штеде се и материјална средства. Стога је развијање етичке саморегулације, осим тога што је хуманије од репресије, и практично пожељније за сваку службу.

За развијање етичке саморегулације, међутим, кључно је питање како изгледа начин на који се о моралним питањима расправља у некој

²⁹⁸ Овај закључак посредно признаје и Тили: „(...) релативизам би се могао бранити тврдећи да су моралне обавезе зависне од мотивационих склоности, а да неке социопате имају мотивационе склоности које су толико различите од наших да они не деле ни једну од наших моралних обавеза” (John Tilley, “Two Kinds of Moral Relativism”, *op. cit.*, p. 190). Према нашем мишљењу, ова врста аргумента не може оправдати морални релативизам чак ни за социопате, из методолошких разлога: нормативни морал не би требало суштински да зависи од фактичке мотивације, јер је намена норме да регулише понашање независно од мотивације. Чињеница да је неко мотивисан да поступа неморално нема никаквог ефекта на моралан захтев да он поступа исправно. Стога сматрамо да се ради о логичкој грешци у аргументу, али сâм аргумент, упућујући на могућност одбране релативизма за категорију социопата, показује посредно признање неодрживости моралног релативизма за интегрисану личност.

служби, да ли се питања етичког оправдања уопште постављају, поред питања о законитости у поступању; другим речима, да ли се службеници охрабрују да развијају стање запитаности о етичкој димензији свог поступања, или се та перспектива игнорише. У филозофији је прихваћено као једно фактички „опште место” то да, да би се уопште могло поставити етичко питање, мора претходно постојати „стање запитаности”, склоност рефлексiji о сопственим поступцима. Различите личности на различите начине реагују на сопствене и поступке других: неки нису склони „враћању у прошлост” и размишљању о својим поступцима, док други настоје да анализирају све своје битне одлуке. Без спремности на анализу и етичко разматрање различитих ситуација не може бити аутентичне запитаности, а самим тим и етичка питања се неће спонтано постављати. Циљ етичке обуке и развијања професионалне етике је да се етичка питања спонтано постављају у свим ситуацијама које су етички контроверзне, а већина одлука у КОР може бити етички контроверзна.

Стање етичке запитаности није нарочито присутно у репресивним службама, које су по својој природи ауторитарне. У службама у којима се рутински поступци оправдавају позивањем на закон, на наређење које долази из виших делова командне хијерархије, на оперативне потребе, правилнике и норме које по својој природи нису етичке, нема много простора и иницијативе за службенике да размишљају о етици. Стога је први корак у увођењу професионалне етике у КОР службу управо формирање перспективе на „законитост” и предочавање службеницима чињенице да „законитост” није све што се од њих очекује, већ само најнижи ниво регулације од кога се почиње, а који није довољан за успешно обављање задатака КОР у смислу регулације и контроле.

У свом тексту о Сократској запитаности и филозофском саветовању Дејвид Болерт (David Bolert) је инсистирао на томе да развијање културе запитаности у ствари омогућава решавање низа етичких питања, не само у репресивним професијама, него уопште у животу, те да је управо губитак те културе запитаности и затрпаност савременог човека уготовљеним нормативним и прескриптивним решењима, која су упакована у форму „експертских мишљења”, „научно доказаних” ставова, рецепата и препорука, у ствари један пут који је отежао сналажење у великој количини информација са којима располажемо у

свакодневном свету и смањио време које је могуће посветити „сократској запитаности”.²⁹⁹

Сама идеја запитаности као основа за разјашњавање дилема историјски се приписује Сократу, који је доводио у питање мишљења својих суграђана, Атињана, разговарајући са њима о њиховим најизраженијим ставовима и покушавао да их наведе на то да размишљају на филозофски начин. На исти начин је неопходно „раздрмати” учмала нормативистичка уверења да је оправдано све оно што је у складу са законом или наређењем које долази од надређеног. У савременом филозофском саветовању, које све више замењује психолошко саветовање, такозвани сократски метод један је од најчешће коришћених, и он се примењује уз различите вербалне и логичке технике.³⁰⁰ Суштина тог метода, који је преузет у различитим психотерапеутским школама, лежи у постављању питања, која нису сугестивна, а која се односе на „усмеравајуће појмове” (енг. *life-directing concepts*), на којима се заснивају читави корпуси ставова и одлука појединца. Критичким испитивањем тих појмова долази се до сазнајно интегрисане и дугорочне промене у понашању и сагледавању различитих ситуација. Ова врста питања може се ефикасно применити у етичком саветовању, јер се њиме стимулише одговор савести на етички изазовне ситуације, чиме се подстиче етички сензибилитет и развија етичка интелигенција. Пошто је савест нека врста инструмента за етички сензибилитет, могло би се рећи да се савест, слично музичком инструменту, може „наштимовати” сталном запитаношћу над логичношћу, смисленошћу и могућностима моралног оправдања сопствених поступака, када се она реализује кроз сократски метод критичке анализе усмеравајућих појмова.

Управо је развијање савести кроз филозофско саветовање мост који повезује КОР етику са општедруштвеном етиком, јер човек не може имати две савести. У свом радном окружењу КОР службеник повремено мора поступати на начин на који би му било потпуно морално забрањено да поступа у свом приватном окружењу. Он, међутим, не сме заборавити на чињеницу да је реч о специфичним околностима и да он као личност није изузет из друштвених очекивања, већ само његова

²⁹⁹ David Bolert, “Socratic Wonder and Philosophical Counseling”, *Philosophical Practice*, vol. 5, no. 1, March 2010, pp. 576–587.

³⁰⁰ За један од најавторитативнијих прегледа проблематике и методологије филозофског саветовања видети Ran Lahav, *Essays on Philosophical Counseling*, University Press of America, Lanham, Maryland, 1995.

професија, у време и у ситуацијама у којима је он обавља. Стога он мора задржати свест о моралној тензији, изванредан резидуални осећај кривице у односу на примену овлашћења да се поступа онако како је већини грађана морално забрањено. Тај резидуални осећај кривице, иако он није формално крив ни за шта, проистиче из релације две домена његовог поступања — службеног и приватног — са његовом — једном једином — *савешћу*. Реч је о људској и универзалној страни формалне професионалне етике, која има несводиву практичну димензију: појединац као интегрисана личност мора осећати кривицу због онога што чини у службеном својству када, у приватном својству, сусретне ситуације или особе које је сретао и у службеном својству. Он није „дужан” да осећа ту кривицу, али је егзистенцијално мора осећати, ако је интегрисана личност, због различитих етичких оквира у којима, као личност, делује. То је животна цена бављења репресивним професијама. Оног момента када се овај резидуални осећај кривице изгуби, личност постаје безнадежно морално корумпирана, у сопственој вредносној визури се измешта из оквира уобичајене савести, и самим тим, у моралном смислу, постаје неупотребљив члан заједнице. Личност која са лакоћом крши уобичајени морал, чак и када је то део њене професије, приближава се статусу социопате.

Могућност саморегулације на било ком нивоу зависи од унутрашњих норми које прихвата било личност, било организација, и од снаге унутрашње санкције, коју покреће савест, да делује као кочница за неприхватљиво поступање с једне, и као замајац за оно поступање које је прописано етиком дужности, с друге стране. Када је реч о поступању КОР службеника као личности, његово етичко резоновање биће утолико квалитетније и израженије уколико је он више етички образован и обучен (при чему образовање и обука нису исто, јер обука подразумева развијање етичког сензибилитета и искуство етичког саветовања), али и од тога колико је он интегрисана личност и колико су његов систем вредности и лична етика у складу са општедруштвеном етиком. Развијање етике КОР има смисла само у контексту обухватне промене наслеђеног духа обавештајних служби, у којима се лична запитаност потискује, а оперативна ефикасност и формална законитост потенцирају као норме. Другим речима, етика КОР као систем саморегулације КОР службе подразумева и афирмацију креативне личности КОР службеника, али и отварање дискусије о етичким темама у склопу свакодневне праксе КОР службе.

Закључак

Сва разматрања у овој књизи односе се на лични, унутрашњи мотивациони склоп КОР службеника за поступање у складу са етичким нормама које су изведене из општедруштвеног морала и прилагођене специфичностима КОР професије. За разумевање улоге коју етика игра у овој врсти унутрашње, мотивационе структуре појединца значајна је чињеница да се приликом доношења етичких одлука одвија специфичан *унутрашњи дијалог* и да је то једно питање које је у свом динамичком аспекту одвојено од питања законитости. Штавише, ова књига сугерише да је позитивистички приступ регулацији рада КОР служби штетан, јер, на неки начин, „анестезира” те службе од осетљивости на етичка питања која превазилазе захтеве законитости, а у неким случајевима их у извесној мери прецизирају, па и коригују.

Свака личност, када се суочава са ситуацијама у којима се искушавају границе етички прихваћених стандарда, води неку врсту унутрашњег дијалога. Тај дијалог у суштини подразумева постојање различитих алтернатива и мотивација за поступање, зависно од тога која се алтернатива усвоји. Много је историјских примера у филозофској литератури те врсте унутрашњег дијалога. Свакако историјски најутицајнији и најбременитији последицама за развијање савремених етичких увида је Сократов принцип „мајеутике”, која је, иако споља посматрано дијалог са саговорником, у ствари руковођени дијалог са собом самим намењен освешћивању прећутних претпоставки и критичком преиспитивању вредности и ставова које личност већ усваја. Применом сократовског метода личности се помаже да поступа у складу са својим дубинским ставовима, а не са површним натрухама дневних мотивација, које често замрачују аутентичне

вредности личности. У етичкој сфери, примена сократске методе кроз етичко саветовање, које је кључно за увођење професионалне КОР етике и обуку КОР службеника, омогућава ефикасно формулисање не само интуитивних моралних ставова, него и кључних вредности на основу којих је могуће градити етику која се лако прихвата и енергично примењује.

Разликовање између дубинских ставова и вредности и пролазних, површних, свакодневних мотивација оштро је извео, са тачке гледишта државника, још Марко Аурелије у својим *Медитацијама*.³⁰¹ Аурелије се позива на постојање „психолошких мотива”, то јест мотива да се неки циљ постигне ефикасно, у оквиру постојећих формалних ограничења (данас бисмо рекли „законито”). Другим речима, „психолошки мотиви” су, у ствари, мотиви да се поступи „прагматично”. С друге стране постоје есенцијална етичка уверења која личност прихвата у својој дубинској структури, а она укључују извесне концепције и вредновања врлина, извесне субјективне судове о вредностима и интуитивне ставове о томе шта је морално исправно, а шта је неисправно. „Психолошки” (или прагматични) и дубински вредносни мотиви не морају доводити до истих врста поступања, па се управо у том контексту, у том простору између онога што нам налажу наше суштинске вредности и онога што нам се чини привлачним због тога што је ефикасно или омогућава да постигнемо свој циљ са оптимумом напора или ресурса, дефинишу се други проблеми у етици (и у теорији одлучивања), попут, рецимо, проблема слабости воље. Да би се следила унутрашња есенцијална начела и вредности потребна је снажна воља и врло често се проблематика слабости воље дефинише управо кроз склоност личности да прибегава „психолошкој” мотивацији, а да се уклања од детаљног преиспитивања својих суштинских вредности.

Кад се говори о дијалогу са сâмим собом, онда се подразумева, у смислу структуре дијалога, да постоје две аргументативне позиције унутар личности између којих је могућ дијалог. Једна је позиција која се руководи прагматичним начелима, а друга је позиција дубинским вредностима информисаних ставова. Ову другу позицију унутар личности Марко Аурелије назива рационалним сопством. То је она рационална личност на коју се позивају сви реалистички етички принципи (за разлику од приступа

³⁰¹ На српском језику консултовати Марко Аурелије, *Самом себи*, Плато, Београд, 1998.

Закључак

етичког релативизма, о коме је реч у последњем поглављу ове књиге), и на којој почива и кантовски принцип фундаменталног рационалног консензуса, а који подразумева да се личност, у свом стању моралне запитаности, у ствари пита да ли би се са нечим *морала* сагласити као рационалан члан једне политичке заједнице, без обзира на своје случајне, тренутне интересе.

Реалистичка професионална етика почива на дуализму између опортуног и рационалног сопства. Она се конституише у простору у коме се постављају питања о томе до које мере је морално прихватљиво правити компромисе у односу на сопствена есенцијална уверења и вредности да би се задовољили инструментални захтеви прагматичног слоја личности. Професионална етика регулише одмеравање ових компромиса у структурном дуалитету личности. Дијалог унутар личности нема сазнајни карактер; не подразумева преношење било какве садржајне информације, нити уверавање у исправност неког става; дијалог има извесну педагошку и динамичку вредност, јер појачава ставове и представља неку врсту „вежбања” у томе да се примењују принципи који нису само условљени спољашњим околностима ни спољашњим, законским нормама, него су исходниште унутрашњег извора моралног нормативитета који сачињава део есенцијалне структуре личности.³⁰²

Превођење личних принципа у праксу

Свима нама је познато да различите склоности којима располажемо долазе до различитог изражаја у различитим периодима нашег живота. Наше рационално сопство, о коме говори и Марко Аурелије, није увек једнако снажно; понекад нам оно „моћно говори” о томе шта треба да чинимо, а понекад је његов глас слаб; некад нам је јасно шта наше етичке норме подразумевају у конкретним околностима. У неким ситуацијама нам то није сасвим јасно, јер су околности збуњујуће или норме нису довољно упечатљиве у нашој свести. Прагматичке склоности личности могу бити снажније од рационалног сопства, и у том смислу се постављају етичке дилеме о слабости воље.

³⁰² У том смислу, аргументација у овој књизи је „рационалистичка”, јер подразумева, попут кантовске традиције, да је моралитет незаобилазни саставни део базичне структуре личности, то јест да, супротно ставу моралних релативиста, није могућа у целини аморална личност.

Функционална улога професионалне етике је не само регулативна, него и педагошка. Она је динамичка у психолошком смислу („психодинамика” је технички термин који се користи да означи психолошке процесе које су у вези са емоцијама и емоционално обојеном мотивацијом), јер, осим што означава шта је исправно и прихватљиво, дакле, осим што вреднује поступке и одлуке, она истовремено појачава емоције које прате исправне одлуке и приклањање позитивно дефинисаним вредностима. Професионална етика образује савест припадника професије на исти начин на који морално васпитање образује савест младе особе. Хеуристичка и педагошка функција моралног образовања је позната не само из школске праксе, већ, данас можда и више, из војне праксе: у војсци је уобичајено да постоји „морално образовање”, које је засновано на потреби да се унапређује колективни дух заснован на вредностима које приличе циљевима и сврси војних јединица. Што је једна војна јединица боље вредносно и морално интегрисана, то јест што је више интегративних моралних вредности које уједињују морално размишљање њених припадника, она ће деловати са већом једнодушношћу, ентузијазмом и са мање емотивних и психолошких последица својих акција, јер ће постојати једна заједничка концепција онога што је исправно, неопходно и што представља дужност. Још је важније то што таква једнодушност производи заједничку свест о релевантној врлини, која доприноси самопоштовању свих припадника јединице и појачава њихову мотивацију да извршавају своје задатке на најбољи начин, као и њихову емотивну сатисфакцију успехом.

Хеуристичка (образовна) и педагошка функција професионалне етике за КОР професију је истоветна описаној функцији војне етике. Она ствара могућност за „морално одушевљење” у обављању јавног посла које је практична основа морала сваке јавне службе, и истовремено свест о ограничењима која су примерена природи јавне службе која се обавља с обзиром на различите околности и права лица на која службеник има утицај.³⁰³ КОР служба која нема своју етику и не ради активно на

³⁰³ Џон Стјуарт Мил говори о еквивалентном квалитету „моралне срчаности људске душе” (*О слободи*), прев. Јелена Ковачевић и Дубравка Мићуновић, Филип Вишњић, Београд, 1988, стр. 64–65. О „моралном одушевљењу” у обављању јавне функције иновативно је писао Димитрије Љотић, у свом есеју о моралу јавне дужности: Димитрије Љотић, „О моралу у политици”, *Сабрана дела*, уредник Зоран Павловић, Нова искра, Београд, 2003, стр. 106–107.

унапређењу етичких уверења својих припадника, већ се искључиво позива на законске параграфе, подсећа на војну јединицу која нема заједничког духа, нема одушевљења и нема концепцију врлине за своје припаднике, већ задатке обавља по бирократском принципу обавеза које се морају испунити по закону. Као што таква војна јединица не би много вредела на бојишту, ни таква КОР служба не би много вредела у једном динамичном и демократском друштву, како у оперативном, тако ни у ширем вредносном, моралном и друштвеном смислу.

„Динамичка” функција КОР етике је чак израженија од когнитивне, хеуристичке функције. Развијање такве етике није засновано на претпоставци о претходном недостатку интегритета припадника те професије; када се прави етички правилник, не подразумева се да постулирање одређених етичких вредности и норми долази као нека нова информација за припаднике професије. Напротив, подразумева се да припадници професије већ располажу знатним моралним интегритетом и да су им све те вредности и норме блиске или их у целисти усвајају. Етички правилник заснован на професионалној етици није толико ту да нас обавести о томе шта је етички исправно, већ да, кроз експлицитно, моћно изражавање моралне норме, појача нормативну *мотивациону снагу* те норме, која је по претпоставци, већ присутна у нашој свести, те која је пријемчива и прихватљива за нашу личност.

Улога филозофског саветовања, које је неопходно приликом развијања КОР етике, више је „васпитна”; она је заснована на томе да се омогући један систем вежбања у примењивању свега онога што личност већ познаје као *врлину*. Када се снажно формулише неки став, онда је лакше деловати у складу са тим ставом. То је једно од начела реторике, која је од античких времена коришћена као васпитна метода за јавне врлине. Као што је људе у „маси” могуће покренути добро изабраним речима и јасно формулисаним вредностима, али само ако су то оне вредности које личности већ прихватају, тако је могуће себе самог покренути одговарајућим снажним формулисањем вредности које или већ прихватамо на сазнајном нивоу, или су пријемчиве за нашу личност и део су нормативне потке шире друштвене етике. Када се формулише професионална етика, онда се на тај начин постиже динамички ефекат подстицања на поступање у складу са етичким нормама, исто као што се

у војним операцијама, слушањем Вагнера или Хачатуријана подстиче ревност, агресивност и иницијатива код војника.³⁰⁴

Професионална етика репресивних професија подстиче динамички спој специфичне концепције врлине за одговарајућу професију с једне, и садржај личних принципа службеника, који су, по претпоставци, у складу са основним начелима општедруштвене етике, с друге стране, формирајући на тај начин једну динамичку мотивациону структуру која садржи и когнитивне, и вољне, и афективне елементе, и представља значењско и психолошко поље у коме КОР службеник доживљава своју професију и поступа у њеним оквирима.

Специфичне врлине за криминалистичко-обавештајну професију

Када се пореде различите функционалне целине војске и цивилних структура, које обављају исте послове (попут обавештајних или медицинских), може се, у највећем броју случајева, јасно видети да су војне структуре дисциплинованије, одговорније и ефикасније. Ова разлика произлази из чињенице да у војсци влада специфична етика која се заснива управо на врлинама дисциплинованости, одговорности, ефикасности и лојалности. У војсци постоји структурисано морално образовање које подстиче „морално одушевљење” испуњавањем ових врлина. Цивилне медицинске, инжењерске или обавештајне структуре немају истоветне концепције врлине и стога је њихов учинак често лошији од учинка одговарајућих војних служби.

Питање о врлинама је суштински значајно за разумевање професионалне етике; то је поготово случај у модерним друштвима, која се стратификују, то јест раслојавају, не више доминантно по класним моделима или моделима породичног порекла, него пре свега по струковним моделима који проистичу из високо диференциране поделе рада. Значај различитих врлина за различите сегменте морала наглашен је у филозофији још од четвртог века пре нове ере, од Платона, који је

³⁰⁴ Лорен Кристенсен (Loren Christensen) је, између осталих, описао како америчка полиција пре ризичних акција користи музику за стимулацију и подстицање ентузијазма, наводећи пример чувеног марша из Вагнерове опере „Валкири”. Наведено према: Michael Asken, *Warrior Mindset*, 2010, приватно издање, р. 48.

Закључак

инсистирао на томе да различите врлине, које све припадају корпусу општедруштвеног морала и прихваћених вредности, имају веома различиту улогу у појединим „сталежима”: храброст је кључна врлина за војнички staleж, али није кључна за трговачки staleж, док је способност за стицање зараде, на пример, суштинска за трговце, али има релативно мали значај за војнике. Саосећање је кључна врлина за лекаре, али је од релативно периферног значаја како за војнике, тако и за трговце. Другим речима, професионална (у Платоново време сталешка) етика за сваку професију ће, као што смо аргументисали у овој књизи, свакако бити у оквирима општедруштвене етике (све наведене врлине су друштвено пожељне), али ће се, истовремено, узајамно битно, а понекад чак и драматично, разликовати.

Неспорно је да интегритет игра изразито значајну улогу у КОР професији, између осталог и зато што је ову професију веома тешко надзирати споља. Међутим неке друге врлине још увек представљају отворено питање за КОР струку у смислу њиховог релативног значаја за КОР. Примера ради, једна врлина о којој се може дискутовати је креативност и иновативност. У којој мери је пожељно да КОР службеник буду иновативан и креативан, када се има у виду да рестриктивна страна професионалне етике у овој струци представља конзервативни принцип опреза према било каквим преседанима и иновацијама чије последице нису у потпуности испитане нити су оптимално предвидиве? У професијама консултаната у КОР раду, као што су професије математичара, бихејвиоралног аналитичара или стручњака за израду профила, креативност се традиционално вреднује више него у полицијској професији, на исти начин на који се врлина јунаштва и храбрости више вреднује у полицијској него у психолошкој струци. Стога мултидисциплинарни и мултисекторски приступ, који карактеришу напредне форме КОР, отварају питања о некој врсти обухватне професионалне етике у којој поједине врлине могу имати различит значај од оног који традиционално имају за конзервативно схваћену полицијску професију. За КОР аналитичара, који је припадник полиције, креативност је значајнија од личне храбрости, јер је природа његових задатака више интелектуална и аналитичка него теренски-оперативна. КОР професионална етика ће се утолико разликовати од опште полицијске професионалне етике, што значи да ће се, и приликом

изградње професионалних етика, морати поћи од претпоставке о постојању више слојева сваке такве етике.

Изградња етичких врлина у професији подлеже вежбању које се може упоредити са телесним вежбањем. Позната је неопходност физичког вежбања, али онај ко гледа мотивационе филмове, чита књиге о такмичењима, психологији и физиологији спорта, о улози спорта у друштву и о његовом утицају на здравље, имаће више мотива да буде телесно активан него неко ко просто зна да је све то корисно, али нема свакодневни стимуланс и није свакодневно у контакту са садржајима који га мотивишу на физичко кретање. Слично томе, јасно и упечатљиво формулисање одговарајућих врлина КОР службеника, као и стална стимулација припадника те службе да одговарајуће врлине развијају, играју исту ону улогу коју у припремама спортиста игра стално вежбање, али и изложеност другима који вежбају, садржајима у вези са спортом и осталим стимулансима који повишавају ниво пажње усмерене на спорт, али и ниво емоција у вези са њим. Без професионалне етике и одговарајуће атмосфере унутар КОР службе не може се очекивати ни поступање КОР службеника у складу са номинално препознатим врлинама које су пожељне за ту струку.

У вези са овом практичном страном развијања професионалних врлина је и чињеница да оне институционалне реформе које су засноване на прописима и законима обично заврше као неуспешни или половично успешни покушаји унапређивања институција, док оне реформе које почивају на изградњи личних капацитета службеника и њихове иницијативе да мењају ствари у оквирима постојећег законског амбијента обично доводе до бољих резултата. Стога ни развијање етике КОР службе не би требало да буде превасходно ствар законског нормирања, него пре свега практичне иницијативе, образовног и саветодавног рада у КОР службама. Довољно је да законски оквир буде врло општи и да омогући практично деловање, док нагласак у потрошњи ресурса и енергије треба ставити на саветодавно-васпитну функцију каква постоји у војним јединицама. Етика не може бити ствар која се регулише законом и управо због тога увођење ових етичких стандарда заостаје у свим оним институционалним системима који су укорењени у позитивистичку традицију нормативизма у јавном управљању. То су системи у којима се реформе мере бројем закона, а не новом праксом. Иако је, формално посматрано, неопходно да се стандарди КОР етике институционализују,

они ништа не значе ако их не прати етичко саветовање за КОР службенике, у контексту развијања дијалошког духа унутар КОР оперативе. Тај дијалошки принцип треба да учини уобичајеним то да КОР службеници морално проблематизују ситуације у којима се налазе, своје одговоре на те ситуације и могуће правце гледања заједнице на то шта су урадили или шта нису урадили. Најбоље је да се та врста проблематизовања одвија унутар службе, са етичким саветником, а не пред судом, дисциплинском комисијом или оком критичке јавности, јер се једино у првом случају развија унутрашњи, нерепресивни, креативни капацитет КОР службе да изнедри сопствену етику.

Однос личног и институционалног у професионалној етици

У великом делу ове књиге било је речи о томе како на индивидуалном плану охрабрити и усмеравати изражавање фундаменталних етичких вредности и онога што се у теорији назива „рационалним сопством” у свакодневном поступању КОР службеника. Паралелна са том димензијом је *институционална димензија* професионалне етике, која подразумева да ће *лична свест* КОР службеника значајно зависити од тога како он доживљава своју службу, њен корпоративни морал и дух и њен однос са остатком друштва. Коначно, његов интегритет ће великим делом зависити од његовог доживљаја интегритета система јавне управе као целине. Уколико постоји свест о томе да је тај систем у процедуралном и у супстативном смислу легитиман, да је он снажно и неконтроверзно заснован на основним уставним начелима, да је он добро нормативно уређен, да ће се у њему на све евентуалне „аберације”, то јест искакања из нормалног и пожељног тока поступања, реаговати корективно или репресивно, а не уз толеранцију или игнорисање проблема са интегритетом, утолико је већа и вероватноћа да ће КОР службеник сâм од себе очекивати испуњавање стандарда интегритета. Професија одређује своје припаднике једнако толико као што припадници конституишу професију.

Ако се систем одликује високим интегритетом, онда ће КОР службеник по вокацији осећати да има подршку институционалног поретка и моћи ће са већим самопоуздањем да примењује вредности које дели са широм политичком заједницом, истовремено дајући израз и сопственим, личним етичким вредностима и начелима. И институционални и лични аспект

етике професије су једнако важни. У ствари, могло би се тврдити да се лични аспект најчешће не може у пуној мери остварити ако за то не постоје институционални предуслови; другим речима, од већине службеника се не може очекивати оптималан ниво интегритета у поступању ако раде у корумпираном систему институција. Овај феномен је добро познат у теорији корупције и повезан је пре свега са мотивацијом и интегритетом такозваних дувача у пиштаљку (узбуњивача). Уколико је систем у коме појединац ради праведан, па он уочи корупцију, он има основу за мотивацију да „дуне у пиштаљку”, то јест да скрене пажњу било свог послодавца, било шире јавности, на проблем, јер може очекивати корективну акцију система. С друге стране, ако је друштво системски корумпирано или је његов део захваћен структурном корупцијом, онда нема рационалних разлога за „дување у пиштаљку”, јер једине очекиване последице укључују репресију против самог „дувача”. Слично томе, ако су државне институције „системски” корумпиране, то јест ако је корупција у својим различитим облицима доминантан или једини начин на који се у институцијама одвијају трансакције, онда ни лични професионални интегритет нема рационалног смисла, то јест не постоје контекстуалне претпоставке за њега.³⁰⁵

Да би се разумео педагошки, али, у извесном смислу, и терапеутски значај професионалне етике за КОР професију, ваља обратити пажњу на личну драму КОР службеника у контексту свакодневног обављања посла. Стална упућеност како на општи интерес и на захтеве да се поступа са минимумом расположивих средстава, уз оптималну ефикасност, тако и на крајње личне слободе и приватност „субјеката интересовања” доводи КОР службеника у једну од две могуће позиције: или да потпуно одустане од етичког преиспитивања свог поступања, „држећи се закона”, што је лакши пут (и пут који је готово униформно

³⁰⁵ Термин „рационалан” који на овом месту користимо односи се на врсту практичне рационалности која повишава или снижава вероватноћу за испуњавање стандарда личног професионалног интегритета. У кантовском смислу, термин „рационалан” има сасвим различито значење и подразумева да је, услед инхерентне моралне дужности, једино рационално за службеника да покаже интегритет независно од околности у којима ради. Та врста рационалности, која је повезана са схватањем личног моралног бића, међутим, на практичном нивоу, доводи до сукоба са средином на штету појединца, што значи да се у највећем броју случајева просто неће остварити. Стога на овом месту користимо колоквијалнији и унеколико површнији појам „рационалности”, који указује на практичну опортуност избора у описаној ситуацији.

прихваћен, рецимо, у балканским земљама), или да тражу унутрашњу равнотежу кроз поступање које се може верификовати као оправдано и прихватљиво са тачке гледишта заједнице.

Унутрашња напетост која произлази из кретања путем етичког преиспитивања може се решити само ако постоји модел који уравниотежује потребе службе с једне, и савест службеника, с друге стране. Нипошто не треба потцењивати субјективну димензију професионалне етике ни у једној, а поготово не у службама обавештајног профила. Ако службеник не може да постигне субјективну равнотежу, онда, пре свега, сама морална обавеза да поступа исправно губи на снази, јер је цена придржавања етике његова нестабилност, па тиме и незадовољство, а потом и вероватноћа да ће се та обавеза реализовати опада, просто због тога што службеник неће имати мотива да испуњава стандарде који га лично растројавају.

Иако смо до сада говорили пре свега о традиционалним, формалним одређењима етике као, с једне стране, етике рестрикција и, с друге, етике дужности, постоји у филозофском разумевању етике и снажна традиција која етику повезује управо са субјективним уравниотежењем између личних потреба и дужности према заједници.³⁰⁶ Стога професионални етички модел мора имати у виду ову димензију етике, да би био реалистичан. Етика која само прописује дужности и ограничења нема субјективну страну која тек омогућава истинско „одушевљење јавном дужношћу” о коме смо говорили. Таква етика не

³⁰⁶ На овом месту није примерено наводити екстремне примере субјективно оријентисане етике, какав је, рецимо, хедонизам, али се свакако мора навести епикурејска традиција, која је, код Пјера Гасендија (Pierre Gassendi) и Волтера Чарлтона (Walter Charlton), у шеснаестом веку, рехабилитована са хришћанске тачке гледишта и која корисно инсистира на сврси етике да допринесе „безбрижности” (грч. *Ἀταραξία*) човека — данас бисмо рекли да реши проблем осећаја одговорности у односу на дужности сходно сопственим потребама. Етика, стога, у важном смислу служи не само да заштити друге од нас, да осигура да делујемо у интересу друштва, него и да заштити нас саме од претераних захтева друштва и средине, те да омогући неку врсту психолошке равнотеже у различитим својствима у којима живимо, од приватног до професионалног. Управо стога су неки етичари, укључујући и епикурејце, етику сматрали психотерапијом и тако је називали. Епикурове четири основне максиме, поједностављене у односу на његову целовиту филозофију, носе назив „Тетрафармакос”, а грчка реч *фармакос* означава терапију.

пружа заштиту појединцу на кога се односи, а када је реч о професији, ни професији коју регулише. Самим тим она је, у једном свом слоју, и сâма неетична. Употребљива етика за КОР професију мора пружити заштиту друштву од неморалног поступања КОР службеника, чак и када је такво неморално поступање законито, али она, да би заиста била реалистична и употребљива, мора истовремено пружити субјективну заштиту и помоћ КОР службенику у односу на захтеве професије и очекивања заједнице.

Могућност реалистичне КОР етике се конституише кроз начело мере између онога шта треба друштву од КОР службе и КОР службеника с једне, и онога шта КОР служби и КОР службенику треба од друштва, с друге стране. Основни мотивациони склоп службеника који је етички пожељан почива не на материјалном интересу, него на задовољству које проистиче из обављања јавног посла.³⁰⁷ То задовољство је могуће само ако се поштују практична начела која је етика од својих најранијих дана формулисала као меру између максималних очекивања и минималног задовољавања обавеза: у контексту субјективне стране КОР етике, од КОР службе се не може очекивати да функционише на максимуму ефикасности, а уз минимум ресурса у дужем времену, јер, чак и када би то технички било могуће, то би довело до пада „морала”, то јест корпоративног духа, у служби и до озбиљног смањења могућности задовољства КОР службеника својим послом. Реална формулација је да се од КОР службеника и службе мора очекивати оптимум резултата уз оптимум употребе ресурса (у смислу овлашћења), а да ће се тај оптимум одређивати великим делом на основу једне етике која узима у обзир и потребе заједнице и потребе службеника.

Да би се уравнотежио однос личног, укључујући и субјективно, и институционалног у КОР етици, институционална култура и етичке норме морају директно узети у обзир субјективну ситуацију службеника, али и његове или њене субјективне потребе док поступају у службеном својству. На исти начин на који се приликом израде протокола поступања у развијеним полицијама узимају у обзир субјективни елементи приликом интервенција полиције, употребе оружја, физичке

³⁰⁷ Обавештајни рад, па и КОР, по статусу спадају у јавне послове, иако су по својој реализацији све само не јавни — реч је само о привидној противречности, јер је КОР служба део јавне управе који ради тајно.

борбе, мора се обратити пажња и на субјективне обзире, али и очекивања КОР службеника приликом примене службених овлашћења. КОР службеник који осећа велики страх због тога што није на одговарајући начин заштићен приликом примене неке мере биће морално проблематичан првом приликом кад му се укаже могућност да не обави своју дужност оптимално, а да себе заштити максимално. Исто тако, КОР службеник који не осећа никакав страх од санкција или осуде због начина на који поступа биће очигледно морално проблематичан. Етички кодекс треба да осигура меру у осећају задовољства које доноси добро обављен посао, као и меру у осећају страха од злоупотребе, односно етичког прекршаја. У тој мери између различитих стимулација и сатисфакција с једне, и страхова и санкција с друге стране, конституише се субјективна етика. Није реч само о страху од формалне казне нити о очекивању награде, већ пре свега о сатисфакцији која је субјективна и проистиче из успешно обављеног посла, а која доприноси професионалном поносу, с једне, и страху од осуде и моралне стигме која проистиче из морално неисправног поступања, с друге стране.

Врлина, с једне стране, и задовољство повезано са професијом и личним доживљајем професије, али и службе, с друге стране, тек, дакле, чине комплетну нормативну основу за професионалну етику.³⁰⁸ Сама врлина, сува и захтевна, омогућава да се са пуном снагом поставе етички захтеви заједнице према службенику. Она се, међутим, тешко дугорочно одржава ако етика није балансирана субјективним задовољством и неком врстом „нормативне награде” за службеника уколико остане у домену оптималних одлука и развије одговарајући осећај за меру у свим аспектима свог рада, укључујући и оне који могу утицати на његов субјективни и лични живот. Пример полицијских службеника који „сагоревају” у свом послу, чије породице се распадају због њиховог посла, и који завршавају у алкохолизму показује деструктивне субјективне и личне последице етике која је заснована само на дужности. Са тачке гледишта избалансиране професионалне етике такво поступање, у форми пренаглашене ревности,

³⁰⁸ „Задовољство” је, у извесном смислу, сиромашна реч, коју користимо просто због тога што српски језик не познаје суптилнији термин. Стари грчки термин који су филозофи користили је *εὐδαιμονία*, а тај термин сугерише суптилнију врсту задовољства, нешто што има везе са српском фразом „душевни мир”. Унутрашња равнотежа која проистиче из поступања са мером централна је тема етике која садржи ову наглашену димензију коју смо овде назвали „субјективном”.

сматрало би се морално неисправним, јер су његове последице штетне за једног од укупно два битна субјекта етике: за службеника, иако су можда, у уској перспективи, корисне за друштво, бар када је реч о обављању полицијских послова. Професионална етика стога мора да омогући упутства за оптималну сатисфакцију како друштвених, тако и личних интереса припадника професије. У КОР области, она треба да омогући поступање са мером и неку врсту практичне разборитости с обзиром на различите интересе и обзире који су увек у игри када је реч о обавештајном раду. Уколико омогући те две димензије КОР, професионална етика ће у великој мери задовољити и низ других, формалних захтева, као што су поштовање људских права, законитост, штедња ресурса и избегавање ширих друштвених последица неадекватног КОР поступања, који се данас често називају композитним термином „безбедносна држава”.

БИБЛИОГРАФИЈА

Alexander, Larry, and Moore, Michael, "Deontological Ethics", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2008 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/ethics-deontological/>.

Аристотел, *Никомахова етика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад, 2003.

Аристотел, *Политика*, БИГЗ, Београд, 1970.

Asken, Michael, *Warrior Mindset*, 2010, приватно издање.

Аурелије, Марко, *Самом себи*, Плато, Београд, 1998.

Avakov, Alexander V., *Plato's Dreams Realized: Surveillance and Citizens Rights from KGB to FBI*, Algora Publishing, New York, 2006.

Axelrod, Robert, and Hamilton, William D., "The Evolution of Cooperation", *Science*, New Series, vol. 211, no. 4489, March 1981.

Baldwin, Tom, "George Edward Moore", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2010 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/moore/>.

Becker, Anja, "The Spy Who Couldn't Possibly Be French: Espionage (and) Culture in France", *The Journal of Intelligence History*, Vol. 1, No. 1, Summer 2001.

Bentham, Jeremy, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, London, 1907, www.econlib.org/library/Bentham/bnthPML.html.

Berry, Brian, *Why Social Justice Matters*, Polity Press, Cambridge, 2005.

Betts, Richard K., "Two Faces of Intelligence Failure: September 11 and Iraq's Missing WMD", *Political Science Quarterly*, vol. 122, no. 4, Winter 2007–2008.

Bolert, David, "Socratic Wonder and Philosophical Counseling", *Philosophical Practice*, vol. 5, no 1, March 2010.

Борн, Ханс и Ли, Јан, *Постизање одговорности у обавештајној делатности: правни стандарди и најбољи начини надзора обавештајних служби*, Женевски центар за демократски надзор над оружаним снагама (DCAF), Центар за људска права Универзитета у Дараму и Норвешки парламентарни одбор за надзор обавештајних служби, Осло, 2005.

Born, Hans, Johnson, Loch K., and Leigh, Ian, *Who's Watching the Spies?: Establishing Intelligence Service Accountability*, Potomac Books, Washington D.C., 2005.

Boss, Judith A., *Ethics for Life*, McGraw-Hill, New York, 2008.

Bovaird, Tony, and Löffler, Elke (eds), *Public Management and Governance*, Routledge, London and New York, 2003.

Bruneau, Thomas C., and Boraz, Steven C. (eds), *Reforming Intelligence: Obstacles to Democratic Control and Effectiveness*, University of Texas Press, Austin, 2007.

Cameron, Margaret, and Laycock, Gloria, "Crime Prevention in Australia", in: Adam Graycar and Peter Grabosky (eds), *The Cambridge Handbook of Australian Criminology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Canon, David, "Intelligence and Ethics: The CIA's Covert Operations", *The Journal of Libertarian Studies*, Vol. IV, No. 2, Spring 1980.

Carter, David L., and Carter, Jeremy G., "Intelligence-Led Policing: Conceptual and Functional Considerations for Public Policy", *Criminal Justice Policy Review*, vol. 20, no. 3, September 2009.

Carter, David L., *Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies*, Office of Community Oriented Policing Services of the U.S. Department of Justice, Washington D.C., 2009.

Charvet, John, *The Idea of an Ethical Community*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1995.

Библиографија

Clarke, Curtis, "Proactive Policing: Standing on the Shoulders of Community-Based Policing", *Police Practice and Research*, vol. 7, no. 1, March 2006.

"Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms", www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/D5CC24A7-DC13-4318-B457-5C9014916D7A/0/Convention_ENG.pdf.

Cope, Nina, "Intelligence Led Policing or Policing Led Intelligence?: Integrating Volume Crime Analysis into Policing", *British Journal of Criminology*, vol. 44, no. 2, 2004.

Cordig, Karl R., "Structural Similarities Between Utilitarianism and Deontology", *The Journal of Value Inquiry*, vol. 8, no. 1, March 1974.

Craig, Edward (ed.), *The Shorter Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London and New York, 2005.

Criminal Intelligence Training: Manual for Analysts, United Nations Office on Drugs and Crime, www.unodc.org/documents/organized-crime/Law-Enforcement/Criminal_Intelligence_for_Analysts.pdf.

Crisp, Roger, "Sidgwick's Hedonism", paper presented at "Henry Sidgwick: Ethics, Psychics and Politics", 2nd International Congress, 2009–2010, University of Catania, www.henrysidgwick.com/3rd-paper.1st.congress.cat.eng.html.

Demmke, Christoph, *Working Towards Common Elements in the Field of Ethics and Integrity*, European Institute of Public Administration, Maastricht, 2004, www.eupan.eu/files/repository/document/official_documents/43th_Meeting_of_Directors_General/HRWG_EIPA_study_Ethics&Integrity.pdf.

Ericson, Paul G., "The Need for Ethical Norms", *Studies in Intelligence*, Vol. 36, Issue 1, 1992, <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/volume-36-number-1/pdf/v36i1a02p.pdf>.

Farazmand, Ali (ed.), *Bureaucracy and Administration*, CRC Press, Boca Raton, 2009.

Fatić, Aleksandar, "Hegelian Retribution Re-Examined", *Philosophical Inquiry*, vol. XXIV, no. 3–4, 1996.

Фатић, Александар, „Истине и заблуде о ефектима обавештајног рада”, *Ревизија за безбедност*, Год. II, бр. 9, 2008.

Фатић, Александар, „Карактеристике новог безбедносног устројства Европе: усмеравање Западног Балкана”, *Војно дело*, том LXI, бр. 1.

Фатић, Александар, „Прислушкивањем до безбедности”, *Ревуја за безбедност*, Год. III, бр. 1, 2009.

Фатић, Александар, „Структурно насиље као лице и наличје неправде”, у: Гордана Живковић (ур.), *Србија у предворју Европске уније: искушења и могуће исходиште*, Институт за европске студије, Београд, 2010.

Fatić, Aleksandar, “What has Happened to Firstborn Social Theory: The Social Contract?”, *South-East Europe Review*, vol.10, no. 3, 2007.

Foster, Janet, and Bowling, Ben, “Policing and the Police”, in: Mike Maguire, Rod Morgan and Robert Reiner (eds), *The Oxford Handbook of Criminology* (3rd edition), Oxford University Press, Oxford, 2002.

Frederickson, H. George, and Ghere, Richard K. (eds), *Ethics in Public Management*, M. E. Sharpe, Armonk (NY), 2005.

Garland, David, “The Limits of the Sovereign State: Strategies of Crime Control in Contemporary Society”, *British Journal of Criminology*, vol. 36, no. 4, Autumn 1996.

Garofalo, Charles, and Geuras, Dean, *Common Ground, Common Future: Moral Agency in Public Administration, Professions, and Citizenship*, CRC Press, Boca Raton (FL), 2006.

Gaus, Gerald, “What is Deontology? Part One: Orthodox Views”, *The Journal of Value Inquiry*, vol. 35, no. 1, March 2001.

Гиденс, Ентони, *Социологија*, ЦИД, Подгорица, 2001.

Goldman, Jan, “Ethics of Spying”, *Defense Intelligence Journal*, Vol. 14, No. 2, 2005.

Goldman, Jan (ed.), *Ethics of Spying: A Reader for the Intelligence Professional*, Scarecrow Press, Lanham and Plymouth, 2010.

Goldstein Herman, *Problem-Oriented Policing*, McGraw Hill, New York, 1990.

Големан, Данијел, *Социјална интелигенција: нова наука о људским односима*, Геопоетика, Београд, 2010.

Библиографија

- Green, Celia, *Letters from Exile: Observations on a Culture in Decline*, Oxford Forum, Oxford, 2004.
- Green, Leslie, "Two Worries About Respect for Persons", *Ethics*, vol. 120, January 2010.
- Grossman, David, *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*, Back Bay Books, New York, 1996.
- Hallsworth, Simon, and Lea, John, "Reconstructing Leviathan: Emerging Contours of the Security State", *Theoretical Criminology*, vol. 15, no. 2, 2011.
- Harel, Alon, and Sharon, Assaf, "What is Really Wrong with Torture?", *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 6, No. 2, May 2008.
- Harent, Stéphane, "Original Sin", in: *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 11, Robert Appleton Company, New York, 1911, online version, www.newadvent.org/cathen/11312a.htm.
- Харисон, Рос, *Демократија*, Клио, Београд, 2004.
- Heaton, Robert, "Intelligence-Led Policing and Volume Crime Reduction", *Policing Advance Access*, 14 July 2009, <http://policing.oxfordjournals.org/content/3/3/292.full.pdf>.
- Heaton, Robert, "The Prospects for Intelligence-Led Policing: Some Historical and Quantitative Considerations", *Policing and Society*, vol. 9, 2000.
- Хер, Ричард Мервин, *Морално мишљење: нивои, метод и смисао*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
- Хефе, Отфрид, *Умеће живљења и морал: или усрећује ли врлина?*, Академска књига, Нови Сад, 2011.
- Hillyard, Paddy, and Tombs, Steve, "From 'Crime' to Social Harm?", *Crime, Law and Social Change*, Springer, 2007.
- Hudson, William E., "The Ethical Spy: Towards Intelligence Community Rules of Professional Conduct", *The Georgetown Law Journal*, Vol. 98, Issue 5, 2010.
- Hughes, Gordon, and Edwards, Adam (eds), *Crime Control and Community: The New Politics of Public Safety*, Willan Publishing, Cullompton, 2002.
- "Human Development Report 1994", UNDP, 1994, <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/>.

- Inbau, Fred E., Reid, John E., Buckley, Joseph P., and Jayne, Brian C., *Criminal Interrogation and Confessions*, 4th ed., Aspen Press, Gaithersburg (MD), 2001.
- Jackson, Frank, "Weakness of Will", *Mind*, New Series, vol. 93, no. 269, 1984.
- Janus, Eric, "The Preventive State: When is Prevention of Harm Harmful?", in: Mike Nash and Andy Williams (eds), *Handbook of Public Protection*, Willan Publishing, Oxon and New York, 2010.
- Јасперс, Карл, *Духовна ситуација времена*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1987.
- Јасперс, Карл, *Опита психопатологија*, Просвета, Београд, 1990.
- Јасперс, Карл, *Филозофија*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1989.
- Joyce, Richard, *The Evolution of Morality*, MIT Press, Cambridge (MA.), 2006.
- Кант, Имануел, *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, 2008.
- Кант, Имануел, *Критика практичног ума*, БИГЗ, Београд, 1990.
- Кант, Имануел, *Метафизика морала*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад, 1993.
- Kasher, Asa, and Yadlin, Amos, "Military Ethics of Fighting Terror: An Israeli Perspective", *Journal of Military Ethics*, vol. 4, no. 1, 2005.
- Kasher, Asa, and Yadlin, Amos, "Military Ethics of Fighting Terror: Principles", *Philosophia*, vol. 34, 2006.
- Коплстон, Фредерик, *Историја филозофије*, Том I: Грчка и Рим, БИГЗ, Београд, 1991.
- Кораћ, Срђан, *Интегритет наднационалног службеника Европске уније*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2010.
- Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, 1962.
- Lahav, Ran, *Essays on Philosophical Counseling*, University Press of America, Lanham, Maryland, 1995.
- Lasslett, Kristian, "Crime or Social Harm?: A Dialectical Perspective", *Crime Law and Social Change*, vol. 54, no.1, 2010.

Библиографија

- Lawton, Alan, and Doig, Alan, "Researching Ethics for Public Service Organizations: The View from Europe", *Public Integrity*, Vol. 8, No. 1, Winter 2005–6.
- Lewis, Carol W. and Gilman, Stuart C., *The Ethics Challenge in Public Service*, Jossey-Bass, San Francisco, 2005.
- Lyon, David, "The New Surveillance: Electronic Technologies and the Maximum Security Society", *Crime, Law and Social Change*, vol. 18, no. 1–2, 1992.
- Макинтајер, Алaстер, *Кратка историја етике*, Плато, Београд, 2000.
- Martinez, J. Michael, *Public Administration Ethics for the 21st Century*, ABC CLIO, Santa Barbara (CA), 2009.
- Marx, Gary T., "An Ethics For The New Surveillance", *The Information Society*, Vol. 14, No. 3, 1998.
- Marx, Gary T., "Surveillance and Society", *Encyclopedia of Social Theory*, 2005, <http://web.mit.edu/gtmarx/www/surandsoc.html>.
- Marx, Gary T., "Undercover in Comparative Perspective: Some Implications for Knowledge and Social Research", in: Cirille Fijnout and Gary T. Marx (eds), *Undercover: Police Surveillance in Comparative Perspective*, Kluwer, 1995.
- Mattox, John Mark, "The Moral Status of Military Deception", paper presented at the Joint Services Conference on Professional Ethics — "Moral Issues in Military Decision Making", Springfield (Virginia), 27–28 January 2000, <http://isme.tamu.edu/JSCOPE00/Mattox00.html>.
- McCue, Collen, *Data Mining and Predictive Analysis: Intelligence Gathering and Crime Analysis*, Elsevier, Burlington (MA) and Oxford, 2007.
- McNaughton, David, and Rawling, Piers, "Deontology", in: Richard E. Ashcroft, Angus Dawson, Heather Draper and John R. McMillan (eds), *Principles of Health Care Ethics*, John Wiley & Sons, London, 2007.
- McNaughton, David, and Rawling, Piers, "On Defending Deontology", *Ratio*, Vol. XI, No. 1, April 1998.
- Menzel, Donald C., *Ethics Moments in Government: Cases and Controversies*, CRC Press, Boca Raton, 2010.

- Мил, Џон Стјуарт, *Утилитаризам*, Дерета, Београд, 2003.
- Мил, Џон Стјуарт, *О слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1988.
- Љотић, Димитрије, „О моралу у политици”, *Сабрана дела*, Зоран Павловић (ур.), Нова искра, Београд, 2003.
- Macintyre, Alasdair, *After Virtue*, 3rd ed., University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2007.
- MacLagan, W. G., “Respect for Persons as Moral Principle — I”, *Philosophy*, vol. 35, 1960.
- Маслов, Абрахам, *О животним вредностима*, „Жарко Албуљ”, Београд, 2001.
- Miller, Hugh T., and Fox, Charles J., *Postmodern Public Administration*, M.E. Sharpe, Armonk and London, 2007.
- Monahan, Torin (ed.), *Surveillance and Security: Technological Politics and Power in Everyday Life*, Routledge, New York, 2006.
- Nagel, Thomas, *The Possibility of Altruism*, Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Newburn, Tim, and Matassa, Mario, “Social Context of Criminal Investigation”, in: Tim Newburn, Tom Williamson and Alan Wright (eds), *Handbook of Criminal Investigation*, Willan Publishing, Cullompton 2007.
- Ниче, Фридрих, *Генеалогија морала*, Графос, Београд, 1986.
- Ниче, Фридрих, *С оне стране добра и зла*, Графос, Београд, 1983.
- Nolte, William M., “Ethics and Intelligence”, *Joint Forces Quarterly*, Issue 54, 3rd Quarter 2009.
- Pekel, Kent, “Integrity, Ethics, and the CIA: The Need for Improvement”, 1998, Center for the Study of Intelligence, Central Intelligence Agency, www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/spring98/Integrity.html.
- Perry, David L., “‘Repugnant Philosophy’: Ethics, Espionage, and Covert Action”, *Journal of Conflict Studies*, Vol. 15, No. 1, Spring 1995.
- Пери, Марвин, *Интелектуална историја Европе*, Клио, Београд, 2000.

Библиографија

Pfaff, Tony, *Resolving Ethical Challenges in an Era of Persistent Conflict*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Carlisle (PA), 2011, www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/download.cfm?q=1058.

Платон, *Закони*, Дерета, Београд, 2004.

Pomoski, Stanislaw, "The Myth of Repression", *Criminal Law Forum*, vol. 14, no. 1, 2003.

Posner, Richard A., *The Economics of Justice*, Harvard University Press, Cambridge (MA) and London, 1981.

"Public Statement on Standards in Covert Law Enforcement Techniques", The Associations of Chief Police Officers and HM Customs and Excise, *Journal of Power and Ethics*, Vol. 2, Issue 2, April 2001.

Rabin, Jack, Hildreth, W. Bartley, and Miller, Gerald J. (eds), *Handbook of Public Administration 3rd Edition*, CRC Press, Boca Raton, 2006.

Ratcliffe, Jerry H., *Intelligence-Led Policing*, Willan Publishing, Cullompton, 2008.

Ratcliffe, Jerry H., "Intelligence-Led Policing and the Problems of Turning Rhetoric into Practice", *Policing & Society*, vol. 12, no. 1, 2002.

Ratcliffe, Jerry H., "Knowledge Management Challenges in the Development of Intelligence-Led Policing", in: Tom Williamson (ed.), *The Handbook of Knowledge Based Policing: Current Conceptions and Future Directions*, John Wiley, Chichester, 2008.

Ratcliffe, Jerry H. (ed.), *Strategic Thinking in Criminal Intelligence* (2nd edition), Federation Press, Sydney, 2007.

Ratcliffe, Jerry H., and Guidetti, Ray A., "State Police Investigative Structure and the Adoption of Intelligence-Led Policing", *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, vol. 31, no. 1, 2008.

Redlich, Allison D., "Law and Psychiatry: Mental Illness, Police Interrogations, and the Potential for False Confession", *Psychiatric Services* 55, January 2004, <http://psychservices.psychiatryonline.org/cgi/content/full.55/1/19>.

Reiner, Robert, *The Politics of the Police* (4th edition), Oxford University Press, Oxford, 2010.

- Reuter, Peter, *Disorganized Crime*, MIT Press, Cambridge, 1983.
- Ронин, Роман, *Обавештајни рад: практични приручник*, Службени гласник и Факултет безбедности Универзитета у Београду, Београд, 2009.
- Ruiz, Jim, and Hummer, Don (eds), *Handbook of Police Administration*, CRC Press, Boca Raton, 2007.
- Quinlan, Michael, "Just Intelligence: Prolegomena to an Ethical Theory", *Intelligence and National Security*, Vol. 22, Issue 1, March 2007.
- Sandel, Michael J. (ed.), *Liberalism and Its Critics*, New York University Press, New York, 1984.
- Sepper, Elizabeth, "Democracy, Human Rights, and Intelligence Sharing", *Texas International Law Journal*, Vol. 46, 2010.
- Сингер, Питер (ур.), *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад, 2004.
- Schreier, Fred, *Transforming Intelligence Services*, National Defence Academy, Austrian Ministry of Defence and Sports, and Geneva Centre for the Democratic Control and Armed Forces, Vienna and Geneva, 2010.
- Schultz, Barton, "Henry Sidgwick", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2011 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/sidgwick/>.
- Schultz, David (ed.), *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*, Facts On File Inc., New York, 2004.
- Scott, Len V., and Jackson, Peter D. (eds), *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, Routledge, London and New York, 2004.
- Scott, William G. and Hart, David K., "The Moral Nature of Man in Organizations: A Comparative Analysis", *The Academy of Management Journal*, Vol. 14, No. 2, June 1971.
- Sheeran, Patrick J., *Ethics in Public Administration: A Philosophical Approach*, Praeger, Westport (CT) and London, 1993.
- Shapiro, Shlomo, "Speak No Evil: Intelligence Ethics in Israel", *Defence Intelligence Journal*, Vol. 16, No. 1, Summer 2007.

Библиографија

Simon, Jonathan, *Governing Through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Skelton, Anthony, "William David Ross", in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2010 Edition)*, On-line edition, Stanford University, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/william-david-ross/>.

Skerker, Michael, "Intelligence Ethics and Non-Coercive Interrogation", *Defense Intelligence Journal*, Vol. 16, No. 1, 2007.

Slakey, Karl A. (ed.), *Crisis Intervention*, Allyn and Bacon inc, Boston, 1944.

Smith, Paul, *Moral and Political Philosophy: Key Issues, Concepts and Theories*, Palgrave Macmillan, Basingstoke and New York, 2008.

Свенсен, Лаш Фр. Х., *Филозофија зла*, Геопоетика, Београд, 2006.

Св. Григорије из Нисе, *О стварању човека*, www.verujem.org/pdf/grigorije_niski_stvaranje_coveka.pdf.

Svara, James H., *The Ethics Primer for Public Administrators in Government and Nonprofit Organizations*, Jones and Bartlett Publishers, Sudbury (MA), 2007.

Tilley, John, "Two Kinds of Moral Relativism", *Journal of Value Inquiry*, vol. 29, no. 2, June 1995.

Tilley, Nick, "The rediscovery of learning: Crime prevention and scientific realism", in: Gordon Hughes and Adam Edwards (eds), *Crime Control and Community: The New Politics of Public Safety*, Willan Publishing, Cullompton, 2002.

Tilley, Nick, and Dando, Jill, "Problem-Oriented Policing, Intelligence-Led Policing and the National Intelligence Model", www.jdi.ucl.ac.uk/downloads/publications/crime_science_short_reports/problem_oriented_policing.pdf.

Trevino, Linda Klebe, and Weaver, Gary R., "Ethical Issues in Competitive Intelligence Practice: Consensus, Conflicts, and Challenges", *Competitive Intelligence Review*, Vol. 8, No. 1, Spring 1997.

Tugendhat, Ernst, *Predavanja o etici*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.

The FBI: A Centennial History, 1908–2008, U.S. Department of Justice, Federal Bureau of Investigation, Washington D.C., 2008.

Ulfving, Lars, *Wilderness of Mirrors*, Försvarshögskolan, Stockholm, 2003.

Välimäki, Passi, *Intelligence in Peace Support Operations*, Helsinki, 2000.

Вилијамс, Бернард, *Етика и границе филозофије*, Плато, Београд, 2007.

Wiebes, Cees, *Intelligence and the War in Bosnia 1992–1995*, Lit Verlag, Münster, 2003.

Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Routledge, London, 2001.

Walzer, Michael, *Spheres of Justice*, Martin Robertson, Oxford, 1983.

ИНДЕКС

А

агресиван обавештајни рад – 271
административна култура – 49, 52
азиланти – 231
Александер, Лери – 105
Ал Мидар, Калид – 21
алтруизам – 68
Аристотел – 73, 79, 173, 216, 240, 249
аутономија личности – 126, 132, 135, 227
аутономни капитал поверења – 26

Б

безбедносна држава – 251, 252, 300
Бентам, Џереми – 75, 110, 113
Берлин, Исаија – 144, 246
Бетс, Ричард – 20
Бин Ладен, Осама – 16, 21, 51
Биро за истраге Министарства правде САД – 11, 12, 13
Блер, Тони – 50, 243
Блиски исток – 176, 271
Бок, Сисела – 100
Болерт, Дејвид – 283
Бонапарте, Чарлс – 11
Бредли, Френсис – 106, 117

Бубер, Мартин – 70, 72
Буш, Џорџ (млађи) – 16, 22, 50

В

Велика Британија – 242
Вибес, Цес – 30
Вивер, Оле – 251
Викершем, Џорџ – 11
Вилијамс, Бернард – 95, 116
Витгенштајн, Лудвиг – 240, 241
Волдрон, Џереми – 219, 221, 223
вотербординг – 271, 272
Вотергејт – 47, 48
врлине – 65, 112, 137, 145, 218, 247–252, 261, 291, 292, 293, 299

Г

Гадафи, Моамер – 242, 243
Гевирт, Ален – 94
Гил, Јехуда – 48
Гилман, Стјуарт – 84
Голдстин, Херман – 167
гранична ситуација – 228, 270
Грин, Силија – 90
Гудин, Роберт – 113

Д

Дандо, Цил – 171, 124

деонтолошки модел етике – 93, 102, 105, 106, 107, 123, 125, 132, 134, 136, 138, 144, 259, 260, 265

- деонтологија прага – 107

- предности – 30, 34, 35, 36, 105, 282

- слабости – 17, 56, 73, 75, 88, 105, 107, 115, 119, 200, 213, 288, 289

- Кантово учење – 94

- поправке кантовске деонтологије – 100

дијаграм протока – 191, 192,

дискриминација – 91, 224, 240

дистрибутивна правда – 218

добронамерност – 102, 110, 123

Дојчова правила – 263, 264

држава – 13, 14, 17, 20, 22, 32, 33, 37, 40, 44, 48, 54, 73, 87, 126, 144, 145, 158, 168, 173, 174, 175, 180, 198, 208, 219, 220, 221, 222, 225, 226, 229, 230, 232, 233, 251, 252

држављанство – 40, 231

друштвена контрола девијантног понашања – 44

друштвена правда – 54

дување у пиштаљку – 296

дужност – 220, 222, 245, 246, 247, 254, 261, 263, 270, 271, 285, 290, 296, 297, 299

Е

Европски суд за људска права – 157

Египат – 242

ELINT – 29

Енскомб, Елизабет – 109

етатизам – 221

етика дужности – 261, 271

етика јавне службе – 78, 80, 83, 84, 85, 87

етичка запитаност – 161, 283, 284, 285, 289

етичка саморегулација – 282

етичко расуђивање – 253

етос – 78, 87, 218

З

законитост – 13, 59, 60, 158, 283, 285, 287, 300

Закон о националној безбедности САД – 16

затвореничка дилема – 203, 204

зло – 67, 72, 76, 77, 110

И

идеја рационалног делања – 94

Израел – 16, 27, 48, 49, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 271, 271

Имигранти – 10, 170, 231

IMINT – 34

Инбау, Фред – 127

Интегритет – 132, 137, 163, 180, 183, 186, 187, 196, 197, 203, 232, 254, 255, 260, 261, 275, 282, 291, 293, 295, 296

интерпретација обавештајног материјала – 148, 194, 210

интуитивни морал – 273

инфериорност – 224

Ирак – 22, 49, 50, 182

Индекс

Ј

јавна управа – 81
Јанг, Ајрис Мерион – 223
Јасперс, Карл – 228, 270
11. септембар – 16, 257

К

Калвин, Жан – 74
Кант, Имануел – 95, 96, 97, 98, 99
карта догађаја – 191, 192
Касе, Макс – 82
КГБ – 55
Класичан полицијски рад – 167, 168
концепт континуума прављења
компромиса – 89, 90
концепт узајамних очекивања – 87
комунитаризам – 138, 144, 145, 218,
245, 247, 248, 249, 251
комунитарни модел етике – 123-145
консеквенцијалистички модел
етике – 109
- класични утилитаризам – 111,
113, 114, 220
- утилитаризам поступака – 116,
117, 119
- утилитаризам правила – 119,
120
- слабости – 17, 56, 73, 75, 88, 105,
107, 115, 119, 200, 213, 257, 288,
289
КОР аналитичар – 181, 199, 210, 293
КОР оперативац – 140, 142, 180,
249, 250, 266, 268
КОР производ – 9, 51, 52, 184, 196,
283

КОР професија – 181, 233, 249, 279
КОР служба – 155, 159, 161, 164,
232, 234, 246, 259, 260, 282, 290, 291,
294, 298
КОР службеник – 9, 52, 62, 66, 91,
98, 104, 116, 234, 239, 250, 252, 253,
258-268, 274, 278, 279, 281, 282, 284,
285, 288, 292-296, 298, 299
Корсгард, Кристин – 71
криминалистичко-обавештајни рад
(КОР) – 3, 5, 59, 83
- историјске околности настанка
– 9
- дефиниција 7, 213, 215, 216, 217,
240
- тактички – 17, 88, 123, 149, 150,
151, 154, 182
- стратешки – 38, 57, 148, 149, 150,
155, 156, 162, 182, 235
кривица – 71, 133
кривичноправни систем – 138, 168,
179
култура запитаности – 161, 283,
284, 289
културне разлике – 245

Л

Лајбниц, Г. В. – 75
Лајденова тегла – 210
Лајон, Дејвид – 37
Лиа, Џон – 40
либерална теорија – 218
Либерт, Артур – 78
Либија – 243
личне врлине – 65

- логика моћи обавештајног
рада – 18, 45
Лок, Џон – 75
Луис, Керол – 84
Лутер, Мартин – 74
- Љ**
људска и грађанска права – 183,
185, 216, 217
- енумеративна дефиниција – 215
- садржинска дефиниција – 215,
217
људско достојанство – 174, 175, 176,
177, 179, 219, 221, 222, 223, 224, 225,
226, 227, 229, 231
- М**
мајеутика – 287
Макијавели, Николо – 70, 74
максимално безбедно друштво – 37
Мандевил, Бернард де – 75
Маркс, Гери – 37, 39, 40
Маслов, Абрахам – 270
масовна производња злочина – 76
матрица асоцијација – 189, 190
Медисон, Џејмс – 75,
Меки, Џон – 84, 105, 111, 116, 117,
118, 119
Мекинли, Виљем – 11
Мекнотон и Ролинг – 103
Мензел, Доналд – 85
меритократија – 218, 248, 249
методологија 4+4 – 186
методологија 6+6 – 186
Мил, Џон Стјуарт – 110, 111, 290
минимализам у полицијском
раду – 24
МП5 – 25, 238
морал – 23, 43–45, 52–54, 66–69, 71–
74, 76, 78–80, 82–91, 93–99, 101–126,
133, 136, 138, 141–143, 145, 163, 164,
171, 177, 178, 204, 222, 226, 228, 238,
239, 242–250, 252–255, 260, 262, 265–
268, 272–282, 287, 289–296, 298
морални делатник – 109, 119
морални корисник – 102–105
морални релативизам – 274, 275,
277, 279, 280, 282
Мосад – 272
мотивација – 18, 71, 210, 252, 287,
288
мрачна тријада личности – 70 71
Мубарак, Хосни – 242,
Мур, Едвард – 110, 111
Мур, Мајкл – 105
мучење – 131, 142, 257, 269, 272, 273
- Н**
Национална саветодавна комисија
за стандарде и циљеве кривичног
прогона САД – 13
Национални криминалистички
одред Велике Британије – 151
Нај, Ајван – 44
Начело пропорционалности – 183,
246
Нибур, Бартолд Георг – 56
НКВД – 55
ново јавно руковођење – 114
нормативни релативизам – 274,
275, 278, 279

Њ

Њутн, Кен – 82

О

обавештајна заједница САД – 15,
16, 17, 19, 20, 18, 19, 45, 46, 257

Обавештајни одбор САД – 47

обавештајни производ – 35, 150,
182, 183, 184, 185, 188, 197, 200, 242,
246, 257, 266, 267

обавештајни циклус – 199

обавештајно вођен полицијски рад
– 166

образовање – 163, 197, 268, 285, 290,
292

обука – 128, 163, 262, 269, 285

оптимално квалитетан живот – 213

организовани криминал – 6, 14, 52,
58, 234, 235, 251, 263

П

паметна репресија – 171

Платон – 73

племенска етика – 90

поверење – 39, 52, 118, 125, 140, 165,
226, 232, 252, 260, 261

позитивистичка криминологија – 6

политизација – 51

полицијска организација – 151

полицијска професија – 233, 236

„пребирање вишања” – 50

Превенција – 28, 34, 39, 134, 166,
167, 227, 237

пресретање комуникација – 22, 25,
30, 35, 125, 159

приватност – 25, 26, 30, 31, 33, 39,
43, 45, 47, 53, 65, 98, 115, 140, 141,
156, 157, 158, 162, 183, 215, 225, 226,
228, 237, 245, 246, 247, 258, 296

прикривени иследник – 115,

пристрасност – 81, 115

притајени надзор – 39

проблемски оријентисан
полицијски рад (ПОП) – 167

професионална етика – 163, 249,
250, 252, 254, 255, 258, 259, 261, 263,
289, 290, 291, 292, 293, 300

професионални стандарди – 61, 62

прогресивистички покрет – 10

прохибиција – 13

Р

развојна теорија кризе – 256

Рајс, Кондолиза – 16

Реган, Роналд – 48

резидуални осећај кривице – 285

Реклес, Волтер – 44

релативизам у моралном
просуђивању – 274, 275, 279

репресија – 171, 179, 237, 282

рестриктивна етика – 260, 261, 271

Ретклиф, Џери – 127

ретрибуција – 127

Ридова техника ислеђивања – 127

Рид, Џон – 129, 130

Рихтер, Виљем – 84

Рјуз, Мајкл – 67

Ронин, Роман – 55

Рос, Виљем Дејвид – 101

Рузвелт, Теодор – 11

С

САД – 10–16, 20, 22, 24, 31, 33, 34,
45–47, 49–51, 62, 64, 81, 114, 125,
127, 131, 154, 157, 159, 163, 219, 223,
233, 242, 247, 257, 263, 271

Сајмон, Џонатан – 40

Саливен, Виљем – 47

саосећање – 293

секуритизација – 41, 251

SIGINT – 21, 29, 30, 32, 34, 35, 36

синдром расплаканог вука – 20

ситуациони релативизам – 276, 277

Сицвик, Хенри – 110, 178

слабост воље – 200

слагање жеља – 201

слободна воља – 67

Смарт, Џек – 276

Смит, Адам – 75

смртна казна – 219, 244

Сократ – 283, 284, 287, 288

социјална интелигенција – 68, 69,
70, 71,

специјалне истражне технике – 140,
156, 159, 181, 232

спољашња контрола КОР

- омбудсман – 59

- државна ревизија – 60

- парламентарна контрола – 59

- влада – 16, 43, 50, 59, 114, 120,
236, 276, 292

- препоруке – 13, 14, 154

Србија – 24, 55, 225, 304

Св. апостол Павле – 74

Св. Григорије Ниски – 74

Свара, Џејмс – 107, 118

Свенсен, Лаш – 76, 77

Т

тајне операције – 53

телеологија – 109, 144,

теорија етикетања – 44

теорија игара – 203

теорија одлучивања – 200, 203

теорија парадигми – 206, 207

тероризам – 16, 17, 52, 58, 126, 139,
172, 173, 176, 179, 233, 234, 235, 251,
263

Тили, Ник – 171

Тили, Џон – 277

торањ-структура – 151, 152

Тугендхат, Ернст – 79

У

Улфвинг, Ларс – 194

унутрашњи дијалог – 287

усмеравајући појмови – 284

утилитаристичка етика – 124, 260

Ф

Фаф, Тони – 87

FBI – 10, 11, 13, 21, 45, 46, 48, 51,
154, 263

феноменолошка редукција – 216,
217, 218

филозофско саветовање – 284

Флеминг, Јан – 43

формуле категоричког императива
– 96–97

Френклин, Бенџамин – 210

Индекс

Х

Халсворт, Сајмон – 13
Хефе, Отфрид – 76, 78
Хер, Ричард – 110
хијерархија потреба – 270
Хобс, Томас – 75
хришћанско учење о
прародитељском греху – 74
HTLINGUAL – 47
HUMINT – 16, 34, 36
Хувер, Џон Едгар – 12
Хумана (људска) безбедност – 234
Хусерл, Едмунд – 216

Ц

CIA – 16, 21, 46, 51, 64, 65, 257

COINTELPRO – 46

COMINT – 29

црна пропаганда – 19

Ч

Чејни, Дик – 271

Чемблис, Саксби – 17, 264

Чикаго – 12

Џ

Џојс, Ричард – 68

Ш

шеријатско право – 219

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

174:351.746.2

ФАТИЋ, Александар, 1967-
Етика криминалистичко-обавештајног рада /
Александар Фатић, Срђан Кораћ, Александра
Булатовић. - Београд : Институт за
међународну политику и привреду, 2013
(Београд : Интерпринт). - 320 стр. ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр.
301-312. - Регистар.

ISBN 978-86-7067-179-9

1. Кораћ, Срђан, 1973- [аутор] 2. Булатовић,
Александра, 1971- [аутор]

а) Криминалистичко-обавештајна служба -
Етика

COBISS.SR-ID 198347788

